

Füzér Katalin

**Társadalmi tőke
és
társadalmi kirekesztődés:
fogalom, mérés, fejlesztés**

egyetemi jegyzet és szöveggyűjtemény

**PTE
2008**

TARTALOM

1. BEVEZETÉS

A társadalmi integráció hiányosságai: a tudományos érdeklődés közös eredete

2. FOGALOM

A társadalmi tőke fogalma

Füzér Katalin – Gerő Márton – Sik Endre – Zongor Gábor, *A társadalmi tőke növelése fejlesztéspolitikai eszközökkel*, 19-24. old.

Francis Fukuyama, *A nagy szétbomlás*, 32-38, 333-350. old.

A társadalmi kirekesztődés fogalma

Hegedüs Péter, Monostori Judit szerk., *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés jelzőszámai: elméleti megalapozás*.

3. MÉRÉS

A társadalmi tőke mérése

Francis Fukuyama, *A nagy szétbomlás*, 38-90. old.

Füzér Katalin – Gerő Márton – Sik Endre – Zongor Gábor, *Társadalmi tőke és fejlesztés*, 339-343. old.

A társadalmi kirekesztődés mérése

Hegedüs Péter, Monostori Judit szerk., *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés jelzőszámai: elméleti megalapozás*, 34-51, 93-99, 106-111, 112-118, 133. old.

KSH Társadalomstatisztikai Főosztály, *Jelentés a Változó Életkörülmények adatfelvétel 2005. évi hullámáról*, 4-6, 30-38, 63-67, 95-108. old.

4. FEJLESZTÉS

A társadalmi tőke fejlesztése

Francis Fukuyama, *A nagy szétbomlás*, 351-377. old.

Füzér Katalin – Gerő Márton – Sik Endre – Zongor Gábor, *Társadalmi tőke és fejlesztés*, 336-337, 343-349. old.

A társadalmi kirekesztődés elleni politikák: a szociális városrehabilitáció példája

Füzér Katalin, *A társadalmi tőke szerepe a városrehabilitációban*, 5, 7-15. old.

A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ HIÁNYOSSÁGAI: A TUDOMÁNYOS ÉRDEKLŐDÉS KÖZÖS EREDETE

Az 1990-es évek és az ezredforduló társadalomtudományában egymással párhuzamosan futott be figyelemre méltó karriert a társadalmi tőke és a társadalmi kirekesztődés problémája. Mindkét téma mélyen a gyakorlati életben gyökerezik és a kortárs társadalmakban megfigyelhető olyan alapvető folyamatokat érinti, melyeket a modern társadalomtudományok klasszikusai is érdeklődésük középpontjába állítottak: a társadalmi integráció megjelenési formáit. Noha a szociológiaelmélet klasszikusokra reflektáló főáramába is illeszkedhetne a két témakör elméleti feldolgozása, a szakirodalom áttekintése egyértelművé teszi, hogy a számos más területen fennálló párhuzamosság mellett a társadalmi tőke és a kirekesztettség problémái alulteoretizált kutatási területnek számítanak. Mindazonáltal kiterjedt empirikus vizsgálatok tárgyául szolgál mindkét téma a társadalomstatistikusok, a fejlesztéssel foglalkozó szakemberek és a társadalomtudósok köreiben is.

Jegyzetünk a két kutatási terület elméleti és empirikus eredményeit foglalja össze nemzetközi és hazai viszonylatban, valamint számot ad a két probléma által felvetett gyakorlati kérdésekre adott fejlesztéspolitikai válaszok terén kialakult gyakorlatról.

A TÁRSADALMI TŐKE FOGALMA

A társadalmi tőke elméleti irodalmának sarokpontja a társadalmi tőke három eleme: a kapcsolathálózatok, a bizalom és a társadalmi normák problémája. A társadalmi tőke elméletének alulteoretizáltságát, illetve zavarosságát megfogalmazó kritikusok kifogásainak jó részét orvosolja az az elmúlt években bevezetett elméleti fejlemény, amelynek keretében a három elem ötvöződésének különböző módozatait megragadó típusok kerültek kialakításra. A nemzetközi irodalomban bonding, bridging és linking típusú társadalmi tőke magyar megfelelőiként a megkötő, összekötő és összekapcsoló társadalmi tőke kifejezéseket célszerű bevezetni a hazai tudományos nyelvben.

Az alábbi szemelvények a társadalmi tőke elméleti irodalmáról adnak áttekintést.

***

Füzér Katalin – Gerő Márton – Sik Endre – Zongor Gábor, *A társadalmi tőke növelése fejlesztéspolitikai eszközökkel*, 19-24 old.

A TÁRSADALMI TŐKE FOGALMA, TÍPUSAI ÉS LEHETSÉGES HASZNA (VAGY KÁRA)

A társadalmi tőke fogalmát a jelenség négy legnagyobb hatású, mára klasszikusként kezelt kutatójának (Bourdieu, Coleman, Putnam és Fukuyama) megoldásain keresztül mutatjuk be.

Bourdieu a „Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke” című művében az egyes tőkefajták egymásra történő átváltásának („rekonverziójának”) folyamatait vizsgálta (Bourdieu 1998(1983)). Bourdieu, túllépve a közgazdaságtan tőkefogalmán, kulturális, társadalmi és szimbolikus tőkéről értekezett. A közvetlenül anyagi tőkévé váltható gazdasági tőke, valamint a bizonyos feltételek mellett gazdasági tőkévé konvertálható társadalmi és kulturális tőke fogalmából kiindulva jut el a tőkeátváltások elemzéséhez. Felfogásában a társadalmi tőke azokat az erőfeszítéseket foglalja magában, amelyeket az egyének a társadalmi kapcsolatháló kialakítása céljából fejtenek ki. A társadalmi tőke magánvagyon, amely révén az érintettek erősíthetik társadalmi státusukat, sőt hatalomra tehetnek szert.

Coleman az oktatás társadalmi kontextusának vizsgálatába vonta be a társadalmi tőke fogalmát (Coleman 1998(1988)), miután az emberi viszonyok széles körére kiterjesztette azt. Szerinte a társadalmi tőke a személyek közötti viszonyokban testesül meg, és akkor keletkezik, amikor „... az emberek közötti viszonyok úgy változnak meg, hogy elősegítsék a cselekvést.” (Coleman 1998(1988): 17). A társadalmi tőke erőforrásként hasznosítható kapcsolatrendszer, amelynek három alaptípusa: kötelezettségek/elvárások, információs csatornák és normák/szankciók. A társadalmi tőke megteremtésének, megőrzésének és megváltozásának feltételeit a kapcsolatháló zártságát és stabilitását biztosító társadalomszerkezeti sajátosságok, ideológiák és társadalmi szervezetek alkotják. A szülők és a gyermekek közti viszonyok, valamint az iskolát övező közösségek egyaránt meghatározó jelentőségűek az oktatás eredményessége, vagyis az emberi tőke felhalmozása szempontjából.

Később Coleman (1994(1990)) a társadalmi tőke fogalmát tovább finomította, és a társadalomelmélet egyik központi fogalmává emelte. A korábbi típusok mellett társadalmi tőkét alkotnak a hatalmi viszonyok, valamint a kisajátítható és szándékosan kialakított szervezetek. Coleman felfogásában a hangsúly továbbra is a társadalmi tőke egyéni cselekvést előnyösen előmozdító vonatkozásán van,

habár megjelenik nála a társadalmi tőke közjóság-jellege is: bizonyos típusainak előnyeit nem csak azok élvezhetik, akik létrehozzák, mivel nehéz kizárni másokat a „fogyasztásából”.

A társadalmi tőke közjóság-felfogása Putnam (1993, 1993a, 1995, 2000) munkáiban teljesebbé válik. Szerinte míg a fizikai tőke fogalma tárgyak és az emberi tőke fogalma emberek *egyedi* sajátosságaira utal, addig a társadalmi tőke inkább *kollektív* ismérv: egyének közti kapcsolatokat, szoros társadalmi kapcsolathálókat, erős civil szervezeteket, valamint a kölcsönösség, a szolidaritás és a bizalom ezekből fakadó normáit jelenti. A társadalmi tőke szorosan kapcsolódik a „civil kurázsi” fogalmához, felhívja a figyelmet arra, hogy a civil kurázsi sokkal hatékonyabb, ha a kölcsönös társadalmi kapcsolatok sűrű hálózatába ágyazódik (Putnam 2000:19). Putnam szerint a társadalmi tőke kulturális jelenség, egyszerre jelenti a kollektív cselekvésre való készséget és a közintézményekbe vetett bizalmat, nagy közösségek (akár nemzetek vagy régiók) jellemzője.

A társadalmi tőke fogalmát Fukuyama „Bizalom” című munkája (Fukuyama, 1997(1995)) nyomán a következőképpen határozhatjuk meg: az emberek közti társadalmi együttműködést (kooperációt) elősegítő, „mozgósított” informális társadalmi normák és értékek együttese, kezdve a reciprocitástól a bizalmon át egészen a valláserkölcsig. A hangsúly két kulcsszón van: együttműködés és mozgósítás. Társadalmi tőkéről, vagyis felhasználható és bővíthető erőforrásról ugyanis csak akkor beszélhetünk, ha a potenciális társadalmi normákat adott társadalmi kapcsolatban (legyen az mondjuk a kölcsönösség normája egy baráti kapcsolatban) életre hívjuk, mozgósítjuk, a kölcsönösen előnyös együttműködés céljából. A közgazdasági szakkifejezés, a tőke használata azért lehet indokolt, mert a társadalmi kapcsolatokban rejlő, majd az együttműködéshez életre hívott társadalmi normák segítségével a társadalmat ugyanúgy lehet építeni és rombolni, mint az anyagi/fizikai vagy az emberi tőke segítségével. Az anyagi/fizikai tőkével éppúgy lehet például kórházakat vagy iskolákat építeni, mint nukleáris fegyvereket gyártani. Egy zseniális tudós éppúgy felhasználhatja tudását a rákbetegségek gyógyítására, mint vegyi fegyverek kifejlesztésére. Ehhez hasonlóan: a társadalmi tőke kiaknázása is történhet a társadalmi fejlődés előmozdítása céljából, de más esetekben etnikai konfliktusok vagy „törzsi” háborúk kitörését, kirekesztést, korrupciót, bűnözést és egyéb káros társadalmi jelenségeket idézhet elő. Ezzel pusztán azt hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi tőke önmagában nem feltétlenül előnyös, nem biztos, hogy a közjót szolgálja. Példaként említhetjük az olasz maffia ténykedését, ahol egyértelműen létezik a csoporton belül, a csoport tagjai között társadalmi tőke és együttműködés, de ennek kihatása a társadalom többi tagjára egyértelműen káros. Éppen ezért, amikor a társadalmi tőke működését és mértékét vizsgáljuk, fontos kérdés annak társadalmi „összhasznossága”.

A társadalmi tőke fogalmának kritikái

A szakirodalomban szinte közmegegyezés van abban, hogy a társadalmi tőkével foglalkozó rengeteg műben található rengeteg definíció legnagyobb baja az, hogy a társadalmi tőke fogalma alatt mindenki mást ért (Sobel, 2002, Durlauf, 1999). Sokan hivatkoznak Portes (1998) kritikájára is, mely szerint a társadalmi tőke-fogalom nagy népszerűségét azzal magyarázza, hogy egyszerű diagnózist, olcsó és kész megoldást látszik nyújtani olyan problémák megoldására, amelyekkel régóta nem tudnak mit kezdeni a világ fejlesztői (lásd elsősorban a szegénység és az elmaradottság jelenségét).

Vannak, akik megértőbbek a társadalmi tőke fogalom burjánzásával szemben, mondván, hogy ez csupán a tudomány „mai állása”, amit majd kinő. Mi több, egy baráti kritika a pontos definíció hiányának lehetséges hasznára hívja fel a szakma figyelmét (Schuller et al, 2000). Schuller és szerzőtársai szerint a társadalmi tőke sokféleségének oka a fogalom „fiatalsága”: „a társadalmi tőke a kamaszkor jellemvonásait viseli magán: már nem ártalmatlan kicsike, de nem is felnőtt, könnyű visszaélni vele, a jövője bizonytalan, de a benne rejlő lehetőségek nagyok.” (Schuller et al, 2000, 35.o.). Éppen ezért meg kell adni neki a módot, hogy „kiforjra magát”, s nem is lenne jó, ha túl hamar leegyszerűsített

definíciót alkalmaznának a kutatók. Az pedig, hogy a közgazdászok a fogalom bizonytalansága miatt elvetik egy fogalom használatát, nem jelent semmit, mert ha a közgazdászok nem tudnak valamit a haszonmaximalizálás elvével magyarázni, azt el (meg)vetik, ha össze tudják hangolni azzal, akkor monopolizálják. Szerintük a társadalmi tőke fogalom értéke – s egyben nagy népszerűsége is – azzal függ össze, hogy a fogalom számos jellemzője hasznos a mai társadalomtudomány számára. Így a módszertani individualizmus rovására az intézményi elemzés felé tereli a kutatók figyelmét, a mikro-, a mezo- és a makroszintű elemzés összekapcsolásának egy lehetséges modelljét kínálja, lényege szerint multidiszciplináris, és nem utolsó sorban rákényszeríti a kutatói társadalmat, hogy elemzéseik gyakorlati felhasználásának kérdésével is foglalkozzanak.

A tőke fogalom félrevezető használatának egy más szempontú kritikáját adja Smith és Kulynych (2002), amikor a társadalmi tőke fogalmán belül a tőke szó használatának veszélyességét abban látják, hogy ily módon legitimálni, sőt piedesztálra emelni lehet a (végtelenség?) győztes kapitalizmust, amelyben mindenkinek lehetősége van arra, hogy (társadalmi) tőkésé váljon. A társadalmi tőke fogalma alkalmas arra is, hogy általa lecserélhető legyen a társadalmi gondok megoldásának hagyományos (például a szakszervezetek és a munkásmozgalom által használt) diskurzusa.

A TÁRSADALMI TŐKE TÍPUSAI

Attól függően, hogy milyen minőségű, irányultságú és erősségű társadalmi kapcsolat jellemzi, megkülönböztetjük a társadalmi tőke egy további dimenzióját. E szerint beszélhetünk:

- Összetartó társadalmi tőkéről, melyet erős kötések (például családon vagy etnikai közösségen belüli kapcsolatok) jellemeznek. A társadalmi tőkének ez a formája hajlamos másokat kizáró, homogén csoport- és közösségi tudat kialakítására. Az összetartó társadalmi tőke megítélése ösztársadalmi szempontból nem egyértelmű. Az összetartó társadalmi tőke a családon, rokonságon, nemzetiségen belüli kölcsönös segítséget, szolidaritást is erősítheti, mint egyfajta erős társadalmi ragasztóanyag, de forrása lehet a kirekesztő, másik családdal, népcsoporttal, nemzetiséggel szembeni ellenséges magatartásnak is.
- Összekötő társadalmi tőkéről, melyet gyengébb, kevésbé sűrű de csoporthatárokat áttörő kötődések jellemeznek. Ez a forma inkább alkalmas a különböző társadalmi csoportok, rétegek közötti kapcsolatteremtésre, integrációra.
- Összekapcsoló társadalmi tőkéről, amely a civil társadalom és a kormányzat, illetve más hierarchikusan elkülönülő társadalmi egységek összekapcsolását szolgálja. Mint ilyen egyaránt lehet a civil társadalom és a kormányzat közötti jobb együttműködést elősegítő „áttétel”, de lehet korrupciós kapcsolatrendszer.

A TÁRSADALMI TŐKE HASZNA, ILLETVE KÁRA

A társadalmi tőke gyorsan növekvő irodalma sokféle példát hoz arra, milyen jótékony hatásai vannak a társadalmi tőkének. A teljesség igénye, és fontossági sorrend nélkül az alábbiakban olvasható ebből a végtelen hosszú listából egy kis válogatás, amelyeket legfeljebb egy-egy példával illusztrálunk. Hogy ne tűnjön a felsorolás a társadalmi tőke apológiájának, ezért minden esetben kitérünk azokra a károokra is, amelyet a társadalmi tőke túlzott mértéke, illetve a három társadalmi tőkétípus előnytelen kombinációja okozhat:

- **Nagy gazdasági növekedés:** Ebben elsősorban az játszik szerepet, hogy a társadalmi tőke a piaci és hierarchikus koordináció során felmerülő un. tranzakciós – keresési és információs, alku- és döntési, ellenőrzési és kikényszerítési – költségeket erőteljesen csökkenti. Szerződések vagy bürokratikus szabályok révén a formális megegyezések, tárgyalások, alkuk, a szerződés betartásának ellenőrzése, valamint a szükséges információk beszerzése tetemes tranzakciós költségekkel jár. Mindez csökken, ha a felek bíznak egymásban, ismerik, és számon tartják egymást. Sőt, ahogy a gazdasági folyamatok egyre összetettebbé és technológiai szempontból egyre bonyolultabbá válnak, úgy nő az informális koordináció és a társadalmi tőke szerepe a globalizálódó, poszt-modern tudásgazdaságokban. Hiszen az egyedi, nem szabványosítható, kevesek által ellenőrizhető szolgáltatások formális ellenőrzése költséges. Emellett az informális csatornák jelentős szerepet játszhatnak üzleti lehetőségek megszerzésében. Vegyük észre ugyanakkor, hogy a társadalmi tőke fenti jellemzői elősegítik a kartellek képződését, a bennfentes információk terjedésének nyomon követhetetlen mozgását, s a hatékonyságot csökkentő, a korábbi partnereket kényszerűen összefűző klikkek kialakulását is.
- **Alacsonyabb szintű bűnözés:** Ez a hatás sokféle módon jöhet létre. Például az összetartóbb szomszédságok figyelme növeli a bűnözés kockázatát, a családi és családok közötti jó kapcsolatok alkalmasabbak a gyerekek szocializációjára, mint amikor a társadalom atomizálódott, a családi szerepek elbizonytalanodnak, a generációk közötti kapcsolatok lazulnak. Ugyanakkor az egymást állandóan figyelő, az önkéntes rendőri feladatokat „túlfejlesztő” szomszédság és család börtönné, de legalábbis az individuális létet, a többféleséget erősen korlátozó intézménnyé válhat.
- **Fokozódó iskolai teljesítmény:** Az iskola és a család közötti kommunikáció elősegíti a közösen elfogadható értékek megtalálását és kimunkálását, ami a tanulás hatékonyságát segíti elő. A szülői munkaközösségek sokban rá tudnak segíteni az iskolai oktatás színvonalának növelésére. Ugyanakkor az erős családi ellenőrzés csökkentheti az iskolai innovációk lehetőségét.
- **Jobb lelki/egészségi állapot:** Már a szociológia klasszikusai kimutatták, hogy az összetartóbb társadalomban alacsonyabb az anómia (értékvesztés, elidegenedtség) és így az öngyilkosság gyakorisága. Az öngyógyítás pozitív formáinak elterjedése, a betegség megelőzésének esélye, az orvossal való kapcsolattartás legalkalmasabb módjainak megtalálása, az azonos betegségben szenvedők önszorgató csoportjainak szervezése mind azokban a társadalmi miliókban nagyobb, ahol magas a társadalmi tőke szintje. De kutatások igazolták, hogy a társas környezetben élő idősök körében lassul az öregkori leépülés folyamata, a kiterjedtebb kapcsolatok növelik az önbizalmat, az elégedettséget, a boldogságérzet mértékét a társadalom különböző csoportjaiban.
- **Hatékonyabb közigazgatás:** Alacsony szintű társadalmi tőke mellett a centralizált igazgatás bürokratizálódik, nem jönnek létre hatékony helyi önkormányzatok, nő a korrupció, csökken az általános bizalom és az állam legitimitása. Ez azt is jelenti, hogy felerősödik a „második” (gazdaság, nyilvánosság, jogrend, erkölcs) szerepe a mindennapi élet szerveződésében, a civil társadalom a járadékszerzés melegágyává válik, s a civil társadalom szereplői (pl. az NGO-k) olyan érdekcsoportokká alakulhatnak, amelyek a közösségi forrásokat magáncélokra hasznosítják.
- **Magasabb színvonalú közszolgáltatások:** Ha egy helyi közösség identitása erős, saját magáénak érezheti a helyi közszolgáltatásokat – az iskolán kívül ilyen a vízellátás, az egészségügyi ellátás, az infrastruktúra – képes lehet a közösség tagjait mozgósítani építkezésekhez és később is jobban ügyel ezek fenntartására. Azonban, ha a társadalmi tőke csupán az elit körében erős (azaz ha alacsony az összekötő társadalmi tőke szintje), akkor kiszoríthatják az alacsonyabb társadalmi státuszú csoportokat ezek élvezetéből és létrejöhetnek a magas és alacsony státuszúak számára különböző minőségű szolgáltatásokat biztosító közszolgáltatások.
- **Demokratikusabb politika:** A társadalmi tőke legfontosabb politikai funkciója a civil társadalom kiterjesztésében és megerősítésében jelölhető meg. Aktív civil társadalom nélkül nincs demokratikus politikai rendszer. A civil társadalom ellensúlyozó szerepet játszik az állammal szemben, védi az állampolgárokat az állam túlhatalmával szemben. Ha nem alakul

ki a civil „kisvilágok” sokasága a társadalom atomizálódik, individualizálódik, az állam jótévő diktátorként kezelheti alattvalóit. Ugyanakkor van olyan elemzés, amely a weimari köztársaság példáján bizonyítja, hogy amennyiben az erős civil társadalomban nagymértékben elterjed a demokratikus politikai intézményrendszerrel szembeni elégedetlenség, akkor a demokrácia támaszából az összeomlás katalizátorává válhat a civil társadalom (Berman, 1997).

***

Francis Fukuyama, *A nagy szétbomlás*, 32-38, 333-350. old.

A TÁRSADALMI TŐKE

Ha általánosságban egyetértünk is azzal, hogy az emberi társadalomban szükség van határookra és szabályokra, nyomban felmerül a kérdés: „Kiknek a feladata, hogy felállítsák ezeket a szabályokat?”

Az Egyesült Államokban, ebben a gazdag, szabad és sokszínű társadalomban most, a 20. század végén a *kultúra* szó a választás fogalmával kapcsolódik össze. Vagyis a kultúra olyan dolog, amit művészek, írók vagy más nagy képzelőerővel megáldott emberek hoznak létre szabad választás szerint, valamiféle belső hang sugallatára, a kevésbé kreatív hajlamú emberek számára pedig olyan választható dolog, amit művészetként, szórakozásként vagy akár egy mesterszakács remekéként fogyaszthatnak. A kultúrát felszínesen, de nagyon gyakran összekapcsolják az ételekkel, különösen a nemzeti ételekkel: a kulturális sokszínűség eszerint azt jelenti, hogy nagy a választék különféle kínai, olasz, görög, thai, mexikói és egyéb éttermekből. Persze, vannak ennél fontosabb kulturális választási lehetőségek is, mint például annak a Woody Allen-figurának az esetében, aki megtudja, hogy halálos rákban szenved, mire kétségbeesetten törli a fejét, hogy buddhistaként, Krisna-hívőként, katolikusként vagy zsidóként keressen vigaszt.

Ugyanakkor azt tanuljuk, hogy miközben választani próbálunk az egymással versengő kulturális felfogások közül, egyiket sem ítéltjük jobbnak a többinél. Az erkölcsi erények hierarchiájában a tolerancia valahol a csúcson van, míg a moralizmus - vagyis az, ha saját morális vagy kulturális szabályaink szerint igyekszünk megítélni az embereket - főbenjáró vétkeknek számít. *De gustibus non est disputandum* - ízlésekről nem lehet vitatkozni -, és akárcsak a különböző nemzeti ételek ízéről, úgy az erkölcsi szabályokról sem lehet megmondani, hogy ez vagy az rosszabb vagy jobb-e, mint a másik. Ezt nemcsak a multikulturalizmus baloldali hirdetői tanítják, hanem a jobboldali libertariánus közgazdászok is, akik minden emberi viselkedést lecsupaszítanak a minden további elemzésnek ellenálló személyes „preferenciák” követésére.

A kulturális relativizmus problémájának valamiféle feloldása érdekében ez a könyv nem általában a kulturális normákra koncentrálna, hanem azoknak a normáknak az alcsoportjára, amelyek a társadalmi tőkét képezik. A *társadalmi tőkét* egyszerűen úgy definiálhatjuk, mint azoknak az informális értékeknek és normáknak az összességét, amelyeket egy csoport tagjai követnek, s amelyek ezáltal lehetővé teszik az együttműködést közöttük. Ha a csoport tagjai bízhatnak benne, hogy a többiek megbízhatóan és becsületesen viselkednek, akkor *bizalom* köti össze őket. A bizalom olyan, mint a gépolaj, amitől bármely csoport vagy szervezett simábban, hatékonyabban működik.

A közös értékek vagy normák megléte önmagában még nem hoz létre társadalmi tőkét, mert lehetséges, hogy nem a megfelelő értékek vannak jelen. Ott van például Dél-Olaszország, a világnak egy olyan régiója, amelyről köztudott, hogy híján van társadalmi tőkének és általános bizalomnak, jóllehet a társadalmi normák nagyon is erősek errefelé. Diego Gambetta szociológus meséli a következő történetet:

Egy visszavonult [maffia]főnök mesélte, hogy gyerekkorában egyszer fel kellett másznia egy falra, és az apja azt mondta, ugorjon le, majd ő elkapja. Először nem akart leugrani, de az apja csak biztatta, mire végül is leugrott - és majd' a nyakát szegte, úgy elterült a

földön. A tanulság, amit az apja így akart a tudomására hozni, a következő volt: „Meg kell tanulnod, fiam, hogy még a szüleidben sem bízatsz meg.”

A maffiát rendkívül erős belső viselkedési szabályzat jellemzi, amit *l'omertá-nak* neveznek, és a „maffiózóbecsület” mindenk fölé áll. Ezek a normák azonban nem érvényesek a maffiózók szűk körén kívül; a szicíliai társadalom többi részére jellemző normákat inkább úgy lehetne leírni, hogy „ha találkozol valakivel a közvetlen családotod tagjain kívül, azonnal használd ki őt, különben ő használ ki téged” - sőt, mint Gambetta példája sugallja, még a családtagokban sem lehet olyan nagyon megbízni. Nyilvánvaló, hogy az ilyen normák nem segítik elő a társadalmi kooperációt, és ennek negatív következményeiről mind a jó kormányzásra, mind a gazdasági fejlődésre nézve sokan és sokat írtak már. Dél-Olaszország a melegágya annak a kiterjedt korrupciónak, amely megfertőzte az ország politikai rendszerét, és ugyanakkor ez Nyugat-Európa egyik legszegényebb régiója.

A társadalmi tőkét képező normák között feltétlenül szerepelniük kell az olyan erényeknek, mint az igazmondás, a vállalt kötelezettségek teljesítése és a kölcsönösség. Nem meglepő, hogy ezek a normák nagymértékben egybeesnek azokkal a puritán értékekkel, amelyeket Max Weber olyan fontosnak talált a nyugati kapitalizmus fejlődése szempontjából *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című könyvében.

Minden társadalomnak van valamennyi társadalmi tőkéje, az igazi különbség abban áll közöttük, amit „bizalmi rádiusznak” nevezhetünk.” Vagyis lehetséges, hogy az olyan kooperatív normákat, mint a becsület és a kölcsönösség, csak viszonylag szűk csoportok tagjai követik, mások pedig ugyanebből a társadalomból nem. A családok nyilvánvalóan mindenütt fontos forrásai a társadalmi tőkének. Bármilyen rossz véleménnyel vannak az amerikai szülők tizenéves gyerekeikről, egy család tagjai mégis sokkal hajlamosabbak egymásban megbízni és egymással együttműködni, mint idegenekkel. Ez az oka annak, hogy gyakorlatilag minden üzleti vállalkozás családi vállalkozásként indul.

Ám a családi kötelékek erőssége társadalmanként, illetve a másfajta társadalmi kötelezettségekhez képest is különbözik. Egyes esetekben valamiféle fordított arányosság áll fenn a családon belüli, illetve azon kívüli bizalom és kölcsönösség kötelékei közt; ha az egyik nagyon erős, a másik rendszerint gyenge. Kínában és Latin-Amerikában a családok ^{erősebbek} és összeforrottak, de az idegenekben nemigen szokás megbízni, és a közéletben sokkal alacsonyabb a tisztesség és együttműködés mértéke. Ennek következménye a nepotizmus és a közéletet keresztül-kasul behálózó korrupció. A protestáns reformációt Weber nem azért tekintette olyan fontosnak, mert az arra ösztökélte az egyes vállalkozókat, hogy legyenek becsületesek, megbízhatóak és takarékosak, hanem mert az emberek ekkor kezdték először széles körben, a családon kívül is gyakorolni ezeket az erényeket.

Minden további nélkül lehetséges sikeres csoportot létrehozni társadalmi tőke nélkül is, olyan formális koordinációs mechanizmusokat használva, mint a szerződések, hierarchiák, alkotmányok, jogrendszerek stb. De az informális normák jelentős mértékben csökkentik azt, amit a közgazdászok tranzakciós költségeknek neveznek - mindazt, amibe az ellenőrzés, a szerződések megkötése, a bírósági procedúrák és a formális megegyezések betartatása kerül. Bizonyos körülmények között a társadalmi tőke az innovációt és a csoportadaptációt is könnyítheti.

A társadalmi tőke áldásos hatásai messze a gazdasági szférán túl is érvényesülnek. Feltétlenül szükség van rá az egészséges civil társadalom - vagyis a család és az állam közé eső csoportok és társulások birodalmának - létrehozásához is. A civil társadalom, amelyről annyit beszélnek a volt kommunista országokban a berlini fal leomlása óta, sokak szerint elengedhetetlen tényező a demokrácia sikeréhez. A társadalmi tőke teszi lehetővé, hogy egy összetett társadalmon belül különböző csoportok létesüljenek azon érdekeik védelmére, amelyekkel különben egy erős állam aligha törődne.” A civil társadalom és a liberális demokrácia között olyan szoros az összefüggés, hogy a néhai Ernest Gellner az utóbbit az előbbi meghatalmazottjának nevezte.”

Bár a társadalmi tőkét és a civil társadalmat csak dicsérni szokás, mármint hogy annál jobb, minél több van belőlük, valójában nem mindig olyan jótékonyak. Együttműködésre minden társadalmi tevékenységhez szükség van, legyen az akár jó, akár rossz. Platón *Az állam* című könyvében Szókratész az igazságosság jelentéséről vitatkozik barátaival. Az „Első könyv”-ben Szókratész kifejti Thraszümakhosznak, hogy még egy rablóbanda tagjai körében is kell hogy legyen valamiféle igazságérzet, mert különben nem tudnák sikeresen megszervezni az akcióikat. A maffia és a Ku-

Klux-Klan az amerikai civil társadalom részei, mindkettő rendelkezik társadalmi tőkével, és mindkettő káros hatással van a társadalom egészségére. A gazdasági életben a termelés valamely módjához szükség van egy bizonyosfajta csoportkoordinációra, de amikor megváltozik a technológia vagy a piac, másfajta együttműködésre és esetleg más csoporttagokra lesz szükség. A társadalmi kölcsönösség kötelékei, amelyek korábban elősegítették a termelést, később éppenséggel béklyóvá válhatnak, amit sok japán nagyvállalatnál megfigyelhettünk a kilencvenes években. A gazdasági metaforát folytatva, a társadalmi tőkét ezen a ponton elavultnak mondhatjuk, és le kell értékelnünk az adott ország tőkeszámláján.

A társadalmi tőkét tehát egyes esetekben káros célokra is lehet fordítani, más esetekben pedig elavulttá válhat, de ez nem cáfolja azt a széles körben elfogadott tételt, hogy jó, ha van. Elvégre az anyagi tőke sem mindig jó dolog. Egyrészt az is elavulhat, másrészt fegyverek, semtex, ízléstelen szórakoztatás és még egész sor társadalmilag „rossz” dolog előállítására lehet használni. De a társadalom számára mindig adott az a lehetőség, hogy törvényekkel tiltsa akár az anyagi, akár a társadalmi tőkének a legrosszabb „rossz” dolgokra való felhasználását, vagyis feltételezhetjük, hogy a legtöbb dolog, amire az emberek a társadalmi tőkét használják, nem kevésbé jó a társadalom szempontjából, mint az anyagi tőke termékei.

Mindenesetre így gondolta ezt azoknak a szerzőknek a többsége is, akik korábban használták már e fogalmat. A *társadalmi tőke* kifejezést dokumentált módon Lyda Judson használta elsőként 1916-ban, amikor a falusi iskolákról mint közösségi központokról írt. Megtaláljuk a kifejezést Jane Jacobs *The Death and Life of Great American Cities* (Amerikai nagyvárosok halála és élete) című klasszikus munkájában, amelyben azt fejtegette, hogy a régi, többfunkciójú városrészek sűrű társadalmi hálózatai olyan társadalmi tőkét képeztek, amely fokozta a közbiztonságot. Az 1970-es években használta a *társadalmi tőke* kifejezést Glenn Loury közgazdász és Ivan Light szociológus, amikor a lerobbant városrész gazdasági fejlődését elemezték: az afroamerikaiak közösségeiből hiányoztak a bizalomnak és a társadalmi beágyazottságnak azok a kötelékei, amelyek az ázsiai amerikaiaknál és más etnikai csoportokban megvoltak, s ez nagyrészt megmagyarázta, hogy a feketék körében miért olyan ritka a kisvállalkozás." A nyolcvanas években szélesebb körben kezdték használni a *társadalmi tőke* kifejezést, főként James Coleman szociológusnak és Robert Putnam politológusnak köszönhetően; az utóbbi szította fel azt a heves vitát, amely a társadalmi tőke és a civil társadalom olaszországi és egyesült államokbeli szerepéről folyt.

A legfontosabb gondolkodó, aki írt a társadalmi tőkéről, egy olyan ember volt, aki magát a kifejezést sohasem használta, de annál tisztábban látta a fontosságát: a francia arisztokrata és utazó Alexis de Tocqueville. Az *amerikai demokrácia* című könyvében Tocqueville megjegyezte, hogy hazájával, Franciaországgal éles ellentétben Amerikában él és virul a „társulás művészete”, vagyis a lakosság régtől fogva szívesen hoz létre önkéntes társulásokat mind apró-cseprő, mind a lehető legkomolyabb célok érdekében. Az amerikai demokrácia és a korlátozott kormányzáson alapuló rendszere csak azért működött, mert az amerikaiak oly remekül értették a társulások létrehozásához akár civil, akár politikai célok érdekében. Ez lényegében nem más, mint az önszerveződés képessége, és nem csak azt jelentette, hogy a kormánynak nem kellett hierarchikusan, fentről lefelé ráerőltetnie a rendet a társadalomra; a civil társulás emellett „az önkormányzás iskolája” is volt, amely megtanította az embereknek azokat az együttműködési technikákat, amiket aztán magukkal vittek a közéletbe is. Tocqueville gyaníthatóan egyetértene azzal a gondolattal, hogy társadalmi tőke nélkül nem létezik civil társadalom, civil társadalom nélkül pedig nincs sikeres demokrácia.

ELFOGYASZTJA-E A KAPITALIZMUS A TÁRSADALMI TŐKÉT?

Sok ember ösztönösen azt hiszi, hogy a kapitalizmus károsan hat az erkölcsre: A piac árcédulát ragaszt mindenre, és az emberi kapcsolatokat költség-haszon számításokkal helyettesíti. E nézet szerint a modern kapitalista társadalom több társadalmi tőkét használ el, mint amennyit termel. Az olyan jelenségek Észak-Amerikában és Európában, mint az intézmények iránti bizalom csökkenése, az

összezsugorodott bizalmi rádiusz, a növekvő bűnözés és a rokoni kapcsolatok széttöredezése, felvetik azt az aggasztó lehetőséget, hogy ezek a fejlett társadalmak elhasználják a társadalmi tőkét, anélkül hogy képesek lennének újból feltölteni. A kapitalista társadalmak eszerint arra volnának ítélve, hogy anyagilag egyre gazdagabbak legyenek, morálisan viszont egyre szegényebbek? A piacok könnyörtelensége és személytelensége vajon kikezdi társadalmi kapcsolatainkat, és arra tanít minket, hogy az értékek nem számítanak, csak a pénz? A modern kapitalizmus arra van kárhoztatva, hogy aláássa önnön morális alapját, és így előidézzé saját összeomlását?

A helyzet az, hogy a mai technológiai társadalmak továbbra is igényelnek társadalmi tőkét, azt elhasználják, aztán pótolják, nagyjából úgy, ahogy ez régebben is folyt. A keresett típusok és a kínálati források megváltak, de nem sok jel mutat arra, hogy az informális erkölcsi normák iránti szükséglet eltűnően volna, vagy hogy az emberek a jövőben ne akarnának erkölcsi szabályokat felállítani maguk számára, vagy hogy ne igyekeznének majd követni is azokat. Amint a második részben, a természetes és spontán rend tárgyalása során láttuk, az emberek mindenképpen fognak erkölcsi szabályokat felállítani maguk számára, részben azért, mert a természet olyannak alkotta meg őket, hogy ezt tegyék, részben pedig azért, mert az önérdükük is ezt diktálja. A múltban a társadalmi tőke olyan forrásokból származott - mint a hierarchikus vallás vagy az ősi tradíciók -, amelyek a modern világ egyes részein minden jel szerint viszonylag meggyengültek. De nem ez az egyetlen forrásuk.

Az a folyamat, amelynek során a társadalmak újratermelik a társadalmi tőkét, összetett és gyakran nehéz. Sok esetben több nemzedéken át tart, és sok áldozatot is követelhet az, ha a régi kooperatív normák elpusztulnak, s még nincs, ami elfoglalja a helyüket. A Nagy Szétbomlás nem fogja automatikusan korrigálni magát. Az embereknek fel kell ismerniük, hogy közösségi életük romlott, hogy önpusztító a viselkedésük, és hogy aktívan kell munkálkodniuk annak érdekében, hogy megbeszélések, kulturális viták, sőt kultúrháborúk segítségével újra felvértezzék társadalmukat normákkal. Vannak arra mutató jelek, hogy ez bizonyos mértékig már megtörtént, az emberi történelem korábbi időszakai pedig eltölthetnek bennünket azzal a bizalommal, hogy a társadalom normákkal és erkölccsel való feltöltése nem lehetetlen vállalkozás.

A KAPITALIZMUS KULTURÁLIS ELLENTMONDÁSAI?

Az, hogy a modern gazdasági rend miként viszonyul az erkölcsi rendhez, olyan régi kérdés, amelyet már számos szerző vizsgált. Hasznos lehet, ha felidézünk néhány régebbi gondolatmenetet e tárgyban, mielőtt arra próbálunk választ adni, hogy miként lehet megteremteni a társadalmi tőkét a globális gazdaságnak még a technológiailag legeslegmodernebb részeiben is. Mint Albert Hirschman közgazdász rámutatott, egymásnak tökéletesen ellentmondó nézetek léteznek arra vonatkozóan, hogy a modern, technológia fűtött kapitalizmus terjedése hasznosan vagy károsan hat az erkölcsi életre.

Az egyik nézet Edmund Burke-höz kapcsolódik, aki a társadalmi tőke hanyatlását a felvilágosodásra vezette vissza. A francia forradalom szélsőségeire reagálva Burke elutasította, hogy bárkik is egy centralizált állam által a társadalomra kényszerített elvont elvek alapján akarjanak új és igazságos politikai és társadalmi rendet létrehozni. Egy ilyen rend működőképessége nemcsak az új társadalmat megtervező tudósok bölcsességétől függ, hanem attól is, vajon helytálló-e a feltételezés, hogy az embereket megfelelően lehet motiválni racionális önérdükükkel. Burke azt fejtegette, hogy a legtöbb működőképes társadalmi szabályt nem lehet a priori okoskodással létrehozni, azok ugyanis próba-szerencse alapon jöttek létre a társadalmak folyamatos evolúciója során. Ez nem volt feltétlenül racionális folyamat; a vallás és az ősi társadalmi szokások fontos szerepet játszottak a szabályok formálódásában. Van egy relativista elem is Burke konzervativizmusában. Minden társadalom másfajta szabályrendszert fog kialakítani, hiszen azt mindnek a saját környezete és történelme szabja meg, amelyeket az emberi ész nem képes teljesen felfogni. Burke számára a francia forradalom, illetve tágabb értelemben az egész felvilágosodás katasztrófát jelentett, mert a hagyományokat racionális szabályokkal akarták felváltani, s ezeket az embereknél úgy kellene követniük, hogy nem fenyegeti őket isteni büntetés. Az ész azonban nem elégséges ahhoz, hogy

létrehozza a társadalmat összetartó erkölcsi kényszereket, s ezért a felvilágosodás építménye össze fog omlani a belső feszültségei következtében.

A burke-i felvilágosodáskritikának vannak újabb változatai is. John Gray, egy mai brit szerző például azt fejtegette, hogy a berlini fal összeomlásával a felvilágosodás belső ellentmondásai mindenki számára láthatóvá váltak, és megnyilvánulnak a fejlett országokra, például az Egyesült Államokra jellemző súlyos bűnözési arányszámokban és társadalmi dezorganizációban.¹ A kapitalizmus felerősíti ezt a folyamatot: az önérdkeknek az erkölcsi kötelezettség elé helyezésével és azzal, hogy végtelen újíto lendülettel szakadatlanul újakra cseréli a régebbi technológiákat, elpusztítja azokat a kötelekeket, amelyek századok alatt jöttek létre, az emberi közösségekben, és nem hagy meg mást a társadalmi kohézió lapjának, mint a csupasz önérdket.

E gondolatmenet szerint a modern társadalmak csak azért nem estek szét még a szó szoros értelmében, mert egy bizonyos történelmi társadalmi tőkéből élnek, amit csak fogyasztanak, de sohasem pótolnak. E hanyatlási folyamatban kitüntetett szerepe van a világ szekularizálódásának, ha ugyanis a vallás az erkölcsös viselkedés fő forrása, akkor a vallás hanyatlása, mely a modernizáció kísérőjelensége, a társadalmi rend végét jelenti. Ezt nagyon világosan fogalmazta meg Fred Hirsch *a Social Limits to Growth* (A növekedés társadalmi határai) című könyvében: „Az olyan társadalmi erények, mint az »igazság, bizalom, elfogadás, önmegtartóztatás, kötelesség«, amelyek szükségesek az »individualisztikus, szerződéses gazdaság« működéséhez, minden tős mértékben a vallásos hitben gyökereznek, de »a piac individualisztikus, racionalisztikus alapja aláássa a vallási támogatást«.”

Hasonló mederben mozog „a kapitalizmus kulturális ellentmondásairól” szóló jelentős mennyiségű irodalom, amely azt taglalja, hogy a kapitalista fejlődés végső soron aláássa önmagát azzal, hogy olyan normákat teremt, amelyek kibékíthetetlenek a piacok működéséhez szükséges normákkal. E nézet talán leghíresebb képviselője Joseph Schumpeter volt, aki a *Capitalism, Socialism and Democracy* (Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia) című könyvében azt fejtegette, hogy a kapitalizmus idővel létrehoz egy olyan elitosztályt, amely ellenséges magukkal a létezését lehetővé tevő erőkkkel szemben, és végül arra fog törekedni, hogy a piacgazdaságot szocialista gazdasággal cserélje fel, Daniel Bell gondolatmenete szerint a bőség azt az illúziót kelti, hogy nincs szükség munkaerőre, s amellet létrehoz egy kulturális elitet, amely szakadatlan forradalmat vív a status quo ellen. A művészi modernizmus lényege, írta, a bevett normák áthágásának vágya, a tekintély megkérdőjelezése és a közösségi szabályok semmibevétele. Minden nemzedék nehezebbnek találja a normaáthágás feladatát, mert mind kevesebb kikezhető norma marad, és mind kevesebb olyan ember, akit sokkolással ki lehet mozdítani önelégült konformizmusából. Ez magyarázza a botránykeltés szakadatlan eszkalációját a húszas évek értelmetlen dadaizmusától a 20. század végének obscén, szentséggyalázó és offenzív performance-művészetéig. Végül pedig Bell szerint az a kulturális elit, amely szakadatlan harcban áll a középosztály értékeivel, elpusztítja a létezését lehetővé tevő piactársadalom termelőbázisát.

A piactársadalom és a társadalmi rend közti potenciális konfliktussal nemcsak Bell foglalkozott, hanem számos más szerző is, például Michael Sandel, Alan Wolfe és William J. Bennett. Az informális közösségi normák a legjobban kis, stabil csoportokban jönnek létre, és ezekben a legkönnyebb érvényt szerezni nekik, a kapitalizmus viszont annyira dinamikus, hogy folyamatosan szétszaggatja a közösségeket azáltal, hogy karcsúsítja, bővíti; optimalizálja vagy külföldre telepíti a vállalatokat. Gigászi, hatékony Wal-Martok váltják fel a kis családi üzleteket, elpusztítva az általuk kiépített személyes kapcsolatokat, s mindezt az alacsonyabb árak kedvéért. A piactársadalom olyan szórakoztatóipart teremt, amely mindent megmutat az embereknek, amit látni akarnak, mit sem törődve azzal, hogy a szex és erőszak ábrázolása jó-e nekik vagy a gyerekeiknek. A piactársadalom rendszerint azokat emeli hősként a magasba, akik ügyesek vagy a meggazdagodásban, vagy az emberek mohó figyelmének felkeltésében (vagy gyakran mindkettőben), azok kárára, akiknek sokkal nagyobbak, de nem pénzre válthatók az erényei.

Az elmúlt években az amerikai gazdaság sok szektorát szabályozással, minőség-ellenőrzéssel vagy piacfelosztással védte a versenytől. A nyolcvanas-kilencvenes években végrehajtott dereguláció és az amerikai gazdaság kinyitása a belső és a globális konkurencia előtt azt eredményezte, hogy e korábban védett szektorok közül jó néhány nagyobb versengésnek lett kitéve, ami állítólag negatív hatással volt a társadalmi tőkére. Azoknak a bankároknak, akik az ötvenes-hatvanas években délután háromkor már a golfpályán lehettek, arra is volt idejük és pénzük, hogy a

közösségnek áldozzanak belőle valamenynyit; a banki dereguláció következtében most az idejük is sokkal kevesebb meg a pénzük is, amit saját belátásuk szerint költhetnek el. A faji szolidaritás érven, amit Johnnie Cochran használt O. J. Simpson felmentése érdekében, igencsak megütközött volna az amerikai bírák korábbi nemzedéke. A szakmai szövetségek azon képességét azonban, hogy érvényt szerezzenek ilyen informális normáknak, súlyosan kikezdte az a sokkal versengőbb környezet, amely a mai jogászokat körülveszi. Cochran nemcsak segített a kliensének kibújni egy gyilkossági vád alól, hanem mellesleg állást is szerzett magának a *Court TV*-ben.

A „kapitalizmus ellentmondásairól” szóló irodalommal az a baj - mármint leszámítva azt a tényt, hogy a kapitalizmus még nem omlott össze, sőt még csak nem is úgy fest, mintha aláasta volna önmagát -, hogy borzasztóan egyoldalú. Szó se róla, a kapitalizmus valóban gyakran pusztító, bomlasztó erő, amely szétszaggatja a hagyományos kötelekeket és kötelezettségeket. Csakhogy közben teremt is rendet és új normákat, amelyekkel pótolja az elpusztítottakat. Igazából valószínű, hogy a kapitalizmus az összegenleget tekintve normaképző, és ily módon erkölcssteremtő erő a modern társadalmakban. A spontán rendről szóló irodalom, melyből a második részben idéztünk, sokféle módját írja le annak, ahogy decentralizált embercsoportok rendet teremtenek, ha hagyják őket.

Kétségkívül ez volt a véleménye jó néhány felvilágosodás kori gondolkodónak. Ők mellett érveltek, hogy a kapitalizmus nem hogy aláásná, hanem még javítja is az erkölcsöket. Ezt a gondolatot először Montesquieu fogalmazta meg, aki azt írta, „az üzlet... csiszolja és lágyítja a barbár szokásokat, amint azt nap mint nap látjuk”. S a legvilágosabban alighanem Samuel Ricard fejtette ki ezt az álláspontot 1704-ben, akinek az egész 18. században gyakorta idézték a szavait:

Az üzlet egymáshoz kapcsolja az embereket a kölcsönös haszon révén... Az üzlet révén az ember megtanul megfontoltan cselekedni, tisztességesen viselkedni, jó modorra szert tenni, bölcsnek és mértékletesnek lenni úgy beszédében, mint cselekedeteiben. Érezve, hogy a sikerhez bölcsesség és tisztesség szükségeltetik, az ember kerüli a bűnt, de legalábbis viselkedése tisztességet és komolyságot sugall, nehogy bá inemű elutasítást váltson ki jelenlegi s majdani ismerőseiből.

Bár Ricard mit sem tudott a játékelméletről, valójában egy ismétlődő játékot ír le, amelyben a tisztesség és a jó hír előnyé válik. Adam Smith szintén hitt a *doux commerce* erkölcsnemesítő hatásában, mondván, hogy pontosságra, bölcs megfontolásra és tisztességre tanít, és javítja a dolgozó szegények életét, akik kevésbé függenek a társadalmilag fölöttük állóktól." Tágabb értelemben Smith nem annyira gazdasági, mint inkább erkölcsi alapon védelmezte a kapitalizmust." Az arisztokratikus társadalmak alapja a dicsőség utáni vágy volt, melyet csak harccal és hódítással lehetett kielégíteni. A polgári társadalmak az arisztokratikus elvet egy olyannal helyettesítették, amely az önérdek egy szűkebb formáján alapult - Hirschman kifejezésével a szenvedélyek heivébe az érdekeket állították -, és ezáltal enyhítették az „arisztokrata rendek brutális és erőszakos szokásait.”- A kapitalista társadalmak tagjai számára hosszú távú érdekük diktálta a szorgalmat, tisztességet, önfegyelmet és még egy sereg apró erényt, és lehet, hogy mindezzel együtt sem érték el az arisztokratikus társadalmak dicső magaslatait, de elkerülték a bűneit. Hirsch azon állítása, hogy egy olyan erény, mint a tisztesség, amelyre szükség van a kereskedelmi kapcsolatokban, csakis a vallás kebelén maradhat fenn, végső soron abszurd. Az üzletemberek önérdeke is elég hozzá, hogy ez a fajta tisztesség (vagy legalábbis a tisztesség látszata) továbbra is létezzen.

Végső soron a közbülső álláspont látszik a legtarthatóbbnak - vagyis az, hogy a kapitalizmus fejlődése egyszerre javítja és rombolja az erkölcsi viselkedést. A szenvedélyektől az érdekekhez való átmenet nem csak nyereséggel jár. Az arisztokratikus dicsőségvágy a lelke minden nagy politikai ambíciónak, s így sok tekintetben tőle függ a politikai élet. A nagy és nemes vállalkozások nem olyan emberek nevéhez fűződnek, akik egyszerűen csak tisztességesek, megfontoltak, pontosak és megbízhatóak. Adam Smith kiváltképp tisztában volt azoknak a kis erényeknek a korlátaival, melyeket az üzleti élet kíván meg - a megfontoltság csak „hűvös tiszteletet” váltott ki belőle -, és hogy a „feltételek javítására” irányuló polgári törekvésben kifejeződő célok azon az illúzió alapultak, hogy a pénz boldogít."

Még ha a polgári erényekre korlátozzuk is vizsgálódásunkat, beláthatjuk, hogy a piactársadalom egyszerre rombolja és erősíti a morális kapcsolatokat. A szerelem áruvá változtatása vagy egy régi alkalmazottnak a hatékonyság nevében történő elbocsátása kétségtelenül cinikussá teheti az embert.

De ennek ellenkezője is történik: az emberek társadalmi kapcsolatokra lelnek a munkahelyükön, és megtanulnak tisztességesen, megfontoltan viselkedni azáltal, hogy hosszú távon együtt kell dolgozniuk másokkal. Amellett a társadalmi tőke és a bensővé tett informális normák egyre fontosabbakká válnak, ahogy az iparítól a posztindusztriális vagy információs gazdaság felé haladunk, és ahogy nő a gazdaság komplexitása és technológiai szintje. A komplex tevékenységek nagyobb fokú önszervezést és önrányítást követelnek. Az ehhez szükséges képességeket, ha azokat nem biztosítja eleve a kultúra, a magáncégek fogják valahogy kialakítani, mert a termelékenységük függ tőlük. Láthatjuk ezt azokban az új szervezeti formákban, amelyek gomba módra szaporodtak az amerikai gyárakban és hivatalokban az elmúlt húsz évben, és különösen a hálózat fogalmában.

A modern, posztindusztriális kapitalista gazdaságok folyamatos keresletet fognak szülni a társadalmi tőke iránt. *Hosszú távon* arra is képessé kell válniuk, hogy jelentős mennyiségű társadalmi tőkét termeljenek, lépést tartva a kereslettel. Meglehetősen biztosak lehetünk ebben, mert tudjuk, hogy a saját önző céljaikat követő magánemberek rákényszerülnek, hogy társadalmi tőkét hozzanak létre, illetve a hozzákapcsolódó erényeket: tisztességet, megbízhatóságot és kölcsönösséget. Isten, a vallás, az ősi hagyományok hasznosak lehetnek ebben a folyamatban, de nem elengedhetetlenek. Montesquieunck és Adam Smithnek igaza volt, amikor azt írták, hogy az üzlet javítja az erkölcsöket; Burke, Daniel Bell és John Gray pedig tévesen állítja, hogy a kapitalizmus szükségszerűen aláássa saját erkölcsi alapjait, vagy, szélesebb értelemben, hogy a felvilágosodás káros és önpusztító.

Meglehetősen nagy a zavar ebben a kérdésben. James Coleman, az a szociológus, aki az elmúlt években feltániasztotta a *társadalmi tőke* kifejezést, azt írta, közvagyonról van szó, amelyet ennél fogva a szabad piac sohasem fog elegendő mennyiségben termelni." Vagyis a társadalmi tőke a társadalom egésze számára hasznos; az egyénekből álló csoport, amely a társadalmi tőkét megtestesíti, nem tudja a hasznot önmaga számára megragadni, s kivetkezésképp eleve nincs elég ösztönzése, hogy azt létrehozza. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi tőkéről piactól független erőknek kell gondoskodniuk - részint a kormányoknak (például azzal, hogy fenntartják a közoktatást, amelynek szocializáló hatása van), részint olyan nem kormányzati intézményeknek, mint a családok, egyházak, jótékonyági szervezetek vagy egyéb önkéntes társulások, amelyek célja nem a pénzszerzés. A társadalmi tőkéről folytatott vita sok résztvevője ezzel a nézettel összhangban úgy gondolja, éles különbség van az olyan profittermelő vállalatok, mint az Intel vagy a Gillette, és a nem kormányzati szervezetek, például a Sierra Club nevű környezetvédelmi szervezet vagy az AARP, az Amerikai Nyugalmozottak Szövetsége között. Csak az utóbbiak képviselnek társadalmi tőkét és nevezhetők a civil társadalom legitím részeinek.

Csak hogy helytelen az a nézet, hogy a társadalmi tőke közvagyon. A piac minden további nélkül létre fog hozni társadalmi tőkét, mert az önző egyének hosszú távú érdekeit szolgálja. Az a nagyvállalat, amelyik magas fokú tisztességet és udvariasságot követel meg ügyfélszolgálatánál, vagy az a cég, amelyik nyomban leveteti a polcokról hibás termékeit, vagy az az igazgató, aki csökkenti saját fizetését, hogy szolidaritást mutasson alkalmazottaival a recesszió idején, nem önzetlenül cselekszik: mindegyiknek hosszú távú érdeke, hogy a tisztességéről, megbízhatóságáról, termékeinek minőségéről, igazságosságáról legyen híres, vagy hogy egyszerűen nagy jötevé hírében álljon. Ezek az erények gazdasági javakká válnak, s ennél fogva törekedni fognak rájuk olyan emberek és vállalatok is, akiket és amelyeket egyébként csak a nyereség érdekel. Hasonlóképpen azok a bálnavadászok, marhatenyésztők vagy halászok, akik szabályokat dolgoznak ki a kollektív jószág igazságos, hosszú távú használatára, ezt nem azért teszik, mert annyira szívükön viselik a környezet állapotát; önérdükük diktálja, hogy ne merítsék ki azt az erőforrást, amelyből hosszú távon is megfelelőképp részesedhetnek.

A társadalmi tőke azért persze más természetű, mint a fizikai vagy a humán tőke. A közgazdász Partha Dasgupta kifejezése szerint a társadalmi tőke nem közvagyon, de azért tömérdek külső haszonnal jár. Vagyis az egyes emberek létrehozhatnak társadalmi tőkét saját önző érdekeikből, de ha már létezik, tömérdek jótékony hatást fejt ki a szélesebb társadalomra. Azok a nagyvállalatok, amelyek megbízhatóságukról és termékeik kiváló minőségéről szeretnének híresek lenni, a megbízhatóság és minőség egész társadalomra érvényes szintjét is emelik. Azok az emberek, akik úgy gondolják, hogy a tisztesség a legjobb politika (vagyis hogy a tisztesség az ünérdeket szolgáló érték), végül is nem viselkednek másképpen, mint azok, akik hisznek benne, hogy önérdek nélkül kell tisztességesnek lenni. A társadalmi tőke nem egyszerűen külső haszonnal jár, hanem

magá is gyakran valamely egyéb tevékenység melléktermékeként vagy külső hasznaként jön létre. Max Weber híres puritánjai nem gazdagságra törekedtek a tőkefelhalmozással; azt akarták megmutatni, hogy kiválasztottak Isten szemében. De mértékletességük, önfegyelmük és azon vágyuk, hogy bizonyítsák kiválasztottságukat, mintegy véletlenül azt eredményezte, hogy olyan vállalkozásokat hoztak létre az „itt-és-most”-ban, amelyek végső soron óriási gazdagság forrásai lettek.

Vagyis ha elfogadjuk azt a tényt, hogy a társadalmi tőke nem közvagyon, hanem olyan magánvagyon, amely tümerdek külső hasznot szül, azt is megértjük, hogy egy modern piacgazdaság szakadatlanul termel társadalmi tőkét. Az egyes vállalatok esetében úgy lehet társadalmi tőkét létrehozni - ahogy történik is megannyiszor -, hogy közvetlenül anyagi eszközöket fektetnek be a kooperatív készségek oktatásába. Természetesen hatalmas szakirodalma van a nagyvállalati kultúra kiépítésének, ami nem mást jelent, mint azt a törekvést, hogy egy cég alkalmazottait egy sor normára szocializálják, amelyek hatására készségesebben működnek együtt másokkal, és kialakul bennük a csoportidentitás érzése." Ennek a japánok a nagymesterei, akik a vezetőiket brutális közösségi tréningekre küldik, amelyeken tesztelik a kitartásukat, és kiépítik a kölcsönös függés kötelékeit." Mint a tizenkettedik fejezetben láttuk, sok olyan cég, amelyik átállt a lapos szervezettípusokra, csapatokra és hasonló vezetési struktúrákra, úgy találta, komoly befektetéseket kell eszközölnie annak érdekében, hogy megtanítsa fizikai dolgozóit mindenféle vezetési ismeretekre - vagyis lényegében a fehérgalléros vezetők szakmájára.

AZ ÁLLAM MINT A TÁRSADALMI TŐKE BARÁTJA ÉS ELLENSÉGE

Abból, hogy társadalmi tőkét magáncégek is létrehozhatnak, természetesen nem következik az, hogy a közintézményeknek itt semmi szerepük sincsen. Bárki, aki azt hiszi, hogy a kormány nem képes értékeket beoltani az emberekbe, jobban teszi, ha megfigyeli az Egyesült Államok Tengerészgyalogságát, amely hosszú évek óta kiemelkedően végzi azt a munkáját, hogy alacsony sorból, szegény környezetből és gyakran egyszülős családból érkező fiúkat képez ki olyan tengerészgyalogosokká, akik rendkívül fegyelmezetten követik a szervezet bensővé tett szabályait és normáit. A tengerészgyalogosok ezt tökéletesen hierarchikus és autoriter módon érik el a tizenegy hetes alapkiképzésükön, amikor az újoncokat következetesen elszakítják individualizmusuktól - az „én” személyes névmást például ki sem szabad ejteniük.

A mai társadalmakban a társadalmi tőke egyik legfontosabb forrása az oktatási rendszer, amelyet a legtöbb országban az állam közvagyonként tart fenn. Az iskolák hagyományosan nemcsak tudással és készségekkel vértetik fel a diákjaikat; mindig törekedtek arra is, hogy olyan kulturális szokásokra szocializálják őket, amelyek végső soron arra szolgálnak, hogy jobb állampolgárok legyenek. A 20. század első évtizedeiben az Egyesült Államokban sok pedagógus azt tekintette egyik fő feladatának, hogy az országba özönlő bevándorlók gyerekeit asszimilálja a tágabb amerikai kultúrába. A bizalom, mint már láttuk, magas korrelációt mutat az iskolázottsággal.

Az oktatás magasabb szintjein az iskolák továbbra is jelentős társadalmi tőke-teremtő munkát végeznek. Mint korábban, a csúcstechnológiai kutatás és fejlesztés kapcsán megjegyeztem, a szakmai képzés gyakran a normák és társadalmi kapcsolatok fontos forrásaként is funkcionál. A szakmai közeg, az abban érvényesülő követelmények és maga a felsőoktatás is olyan közösségeket teremt, amelyekben az emberek megosztják tudásukat és tapasztalataikat, és normákat állítanak fel, amelyeknek érvényt is szereznek. A felsőoktatás színvonala gyakorlatilag minden fejlett országban emelkedett az elmúlt két nemzedék alatt, és valószínűleg még tovább fog emelkedni, ahogy a tudás egyre jövedelmezőbb lesz. Nem meglepő tehát, hogy a társadalmi tőke viszonylagos bő,ége figyelhető meg a társadalom iskolázottsági és jüvedelmi csúcsán. Ahogy a negyedik fejezetben a civil társadalomról mondtak is sugallták, ami megváltozott, az nem a társadalmi tőke összkészlete, hanem az eloszlása és a jellege.

A kormányok tehát tudnak társadalmi tőkét létrehozni, de értenek a rombolásához is. A korábbi fejezetekben szoltam arról, hogy azok az államok, amelyek képtelenek garantálni a közbiztonságot vagy a tulajdonjogok bizton%ágát, olyan polgárokat „nevelnek”, akik nemcsak a korniányban nem bíznak, hanem egymásban sem, és nehezen tudnak társulni. A modern jóléti államok kifejlődése, funkcióik centralizálása és a betolakodásuk az élet gyakorlatilag minden szegletébe jelentős mértékben

alá;ista a spontán társas készséget. Vannak olyan európai országok - Svédország és Franciaország például -, ahol megannyi eleven társulást látni, de majdnem mindegyik valamilyen módon a kormánytól függ, az pénzeli vagy szabályozza őket; ha nem volna állam, sok látszólag önkéntes szervezet egyszerűen szétesne. Az Egyesült Államokban a települések és az államok hatalmának egy részét a föderális állam a Nagy Szétbomlás idején magához vonta, és amikor az állam beavatkozott, gyakran ellenséges volt a privát társulásokkal szemben. A jogrendszer átalakítása a társadalmi rendetlenség dekriminalizálása irányában, amiről korábban már szó volt, csak egy példa arra, hogy a modern liberális állam az egyéni szabadságjogok nevében miként tudta megfosztani a helyi közösségeket azon képességüktől, hogy szabályokat és normákat állítsanak fel maguknak.

Vegyünk egy másik esetet: John Miller mutatott rá, hogy a mai amerikai közoktatási rendszer egyik legnagyobb hibája, hogy feladta az asszimiláció célját. Az állampolgári ismeretek és az amerikai történelem és értékek tanítása kevésbé általános; sok iskolának már az is gondot jelent, hogy fenntartsa a rendet és megakadályozza az erőszakos cselekményeket az osztálytermekben, a diákok jellemének a közös kulturális minták szerint történő formálása messze meghaladja az erejüket. Az iskoláktól sok esetben elvárják, hogy szocializálják azokat a gyerekeket, akiket a szülei nem láttak el megfelelő mértékű társadalmi tőkével, s ezért lemaradnak a többiektől. Más esetekben az állami iskolák a szó szoros értelmében rombolják a társadalmi tőkét azzal, hogy támogatnak olyan újításokat, mint a kétnyelvűség és a multikulturalizmus; ezek állítólagos célja - mármint az, hogy növeljék a kisebbségi csoportok önbizalmát - azzal a gyakorlati következménnyel jár, hogy szükségtelen kulturális falakat emel a csoportok közé.

A jövő nagy kérdése az, hogy van-e valami kifírikrészhetetlen szükségszerűség a liberális államok fejlődésében, amely azt diktálja, hogy növekedjék a hatalmuk, s ezt a hatalmat arra használják, hogy az egyéni jogok mind szélesebb körének elismerését szorgalmazzák a közösségek kárára. Bár az, ami az Egyesült Államokban az elmúlt évtizedekben történt, nem túl biztató, én nem látok olyan determinista történelmi erőt, amely elkerülhetetlenné teszi ezt a folyamatot, amikor pedig nyilvánvalóan sérti a polgárok nagy többségének érdekeit. A kétnyelvűség visszaszorítása Kaliforniában a 227-es indítvány elfogadásával talán azt mutatja, hogy a modern demokráciák azért még képesek megfelelőképpen formálni saját jövőjüket.

GAZDASÁGI CSERE ÉS ERKÖLCSI CSERE

Sokan semmiképpen sem fogadnák el, hogy az, amit egy nagyvállalat önző érdekeitől vezérelve tesz, bármiféle morális tartalommal bírhat. Ez véleményem szer-nt abból tákad, hogy az emberek teljesen ésszerűen különbséget tesznek altruista és morális szándékok, illetve racionális ~inérdek között. Ez még inkább igaz a közgazdászokra, akik szeretnék megóvni tudományukat az erkölcsi indítékoktól való bármiféle függéstől. A józan erkölcsi megfontolás valóban azt súgja, hogy ha az ember csak azért tisztességes és segítőkész valakivel szemben, mert a jövőben is üzleti kapcsolatot akar fenntartani vele, akkor nem *igazán* tisztességes és segítőkész, csak számító. Az erény csak akkor erény, ha önérdék nélkül gyakorolják.

Fontos, hogy észben tartsuk az erkölcsi viselkedés e kantianus megközelítését, amely a szándékot hangsúlyozza, nem pedig az eredményt, különösen akkor, amikor valakinek a jellemét ítéljük meg. De a gyakorlatban nem könnyű meghúzni a határvonalat az erkölcsös és az ünérdek motiválta viselkedés között. Gyakran önérdekből kezdünk követni valamely normát, de aztán már morális megfontolásokból ragaszkodunk hozzá. Az ember elmegy dolgozni X vállalathoz, mert szüksége van egy állásra, hogy ki tudja fizetni a jelzálogkölcsönét, de miután lehúzott ott pár évet, azt veszi észre, hogy kialakult benne bizonyos lojalitás, ha nem is a vállalattal mint absztrakt entitással, de legalábbis a munkatársával mint emberekkel szemben. Most már képes önzetlenül áldozatot vállalni - későig bent marad a munkahelyén, felhasználja személyes kapcsolatait, hogy kisegítse vállalatát a bajból -, és nemcsak azért, hogy ezzel is jó pontokat szerezzen, hanem mert úgy érzi, valóban tartozik ezzel a munkatársainak. Ha X vállalat végül elárulja, és egy átszervezés során megszünteti az állását, azt nem afféle személytelen gazdasági döntésnek érzi, hanem erkölcsi árulásnak: „Tíz évet adtam az életemből ennek a cégnek, és tessék, ezt kapom cserébe!”

És bár fontos, hogy különbséget tegyünk önérdék nélküli morális viselkedés és racionális önérdék között, nehéz és gyakran értelmetlen a morális viselkedést teljesen elválasztani az önérdektől. Nézzük meg például, mi a különbség a piaci csere és a kölcsönös altruizmus között, amely a biológiában gyökerezik. Egy piaci tranzakcióban a vevők és az eladók árukat és pénzt cserélnek úgy, hogy mindkettő jól járnak. Egy kölcsönösségi helyzetben két ember hasonlóképpen cserél javakat úgy, hogy az mindkettejüknek hosszú távon hasznára van. A piaci csere amoralis tranzakciónak tartjuk, míg a kölcsönös altruizmust erkölcsi értékkel ruházzuk fel. Miért?

Elvont szinten a két helyzet között az az egyetlen különbség, hogy van-e időeltolódás a cserében, vagy nincsen. A piaci tranzakcióban egy időben történik meg a csere, míg kölcsönös altruizmus esetén az az ember, aki valamiben segít a másiknak, nem vár el azonnali viszonzást. De ez mégis óriási különbség. Ha felhív a barátom, és megkér, hogy segítek neki a költözésben, én pedig azt felelem erre, „Oké, de csak akkor, ha holnap segítesz kifesteni a lakásomat”, akkor gyanítható, hogy az illető nem marad sokáig a barátom. Tegyük fel, hogy egy embert kiraboltak, megvertek, és ott hagytak félholtan az útpadkán. Ha arra jön egy idegen, és felajánlja, hogy segít, de csak akkor, ha ott helyben pénzt kap érte, a legtöbben felháborodnának, pedig az illető, mondhatni, méltányos gazdasági csere ajánl. Ha viszont az idegenünk jó szamaritanus módjára elviszi a kirabolt embert a kórházba, az - vagy legalábbis a legtöbb ember - lekötelezettnek érzi magát, és később megkeresi az idegent, hogy megpróbálja viszonzni a kedvességét, vagy legalábbis köszönetet mondjon neki. Ez utóbbi is csere, de egészen más a morális tartalma.

A rokonságon kívül nagyon kevés olyan morális kapcsolat van, amelyben igazi egyoldalú altruizmusra is sor kerül, nem csupán kölcsönös csere. Ha segítünk egy barátunkon, aki durván elutasít bennünket, és a fáradozásunkra sértésekkel válaszol, hamar eljutunk arra a pontra, amikor a lojalitás nem annyira érénynek tűnik, mint inkább ostobaságnak. A gazdag jötevők, akik életük utolsó éveiben nagy pénzeket adományoznak jótékony célokra, gyakran arról beszélnek, hogy szeretnék „visszaadni a közösségnek” mindazt, amit fiatal korukban kaptak tőle. Frank Capra klasszikus filmjének, *Az élet csodaszép-nek* a csúcspontján Bedford Falls lakói visszafizetik George Baileynek (akit Jimmy Stewart alakít) mindazt, amit egész életében értük tett, úgy néz ki ugyanis, hogy csődbe megy a takaré- és hitelirodája. A jelenetnek nem az adja az érzelmi erejét, hogy George Bailey önzetlen volt az élete során, hanem a film által sugallt azon bizonyosság, hogy egy igazi közösségben az önzetlenség végül elnyeri jutalmát - ez esetben jó sok prózai, ropogós készpénz formájában. Nem hisszük azt - hacsak nem vagyunk meglehetősen szélsőséges kantiánusok -, hogy George Bailey morális viselkedése bármi módon veszít értékéből amiatt, hogy végül gazdasági haszonhoz vezet. És sohasem mondanánk azt sem, hogy az az időben eltolódott csere, ami ebben a közösségben lezajlott, pontosan ugyanaz, mint egy piaci csereügylet. Az az öreg Potter, a kőszívű bankár birodalma, aki a gonoszt személyesíti meg a filmben. A piaci csere tehát nem ugyanaz, mint a kölcsönös altruizmus, amely rendszeresen folyik a morális közösségekben, de a kettő azért nem teljesen független egymástól. A piaci csere elősegíti a kölcsönösség szokásainak kialakulását, amelyek a gazdasági életből átkerülnek a morális életbe. A morális csere kielégíti a benne részt vevő emberek önérdékét. Az éles dichotómiát, amit gyakran felállítanak önérdékű és morális viselkedés között, sok esetben nehéz fenntartani.

Az a probléma tehát, amelyet a modern kapitalista társadalmak az erkölcsi viszonyokat illetően vetnek fel, nem magának a gazdasági cserenek a természetében rejlik. A baj inkább a technológiában és a technológiai csereben keresendő. A kapitalizmus annyira dinamikus, az alkotó pusztítás olyan hatalmas forrása, hogy szakadatlanul módosítja az emberi közösségekben folyó cserek feltételeit. Igaz ez a gazdasági csere éppúgy, mint a morális csere, és éppen ez volt a Nagy Szétbomlás kiváltó oka.

A TÁRSADALMI KIREKESZTŐDÉS FOGALMA

A szociológia egyik legnagyobb hagyományokra visszatekintő érdeklődési területe a szegénység problémáját érinti. A kortárs szociológiában ez egymásra épülő, egymást kiegészítő dimenziók vizsgálatát jelenti: a jövedelmi viszonyok mellett az egyenlőtlenségek életkörülményekben és életmódban megnyilvánuló elemeit tartják fontosnak a kutatók, megkülönböztetve a jövedelmi szegénységet a depriváció jelenségétől. A társadalmi kirekesztődés problémája azonban még ezen is túlnyúló területeket érint, úgy mint a munkaerőpiaci pozíció, a tudás megszerzéséből való kirekesztődés, a térben koncentrálódó hátrányok révén előálló területi egyenlőtlenségek, valamint a kötetünk másik nagy témáját adó probléma, a társadalmi tőke különböző fajtáinak koncentrációja.

Az alábbi szemelvények a társadalmi kirekesztődés elméletének elemeivel foglalkoznak.

***

Hegedűs Péter, Monostori Judit szerk., *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés jelzőszámai: elméleti megalapozás.*

A TÁRSADALMI KIREKESZTŐDÉS ELMÉLETEI

A tudományos diskurzusokban, a politikai nyelvezetben és a hétköznapi életben is a társadalmi kirekesztődés számos értelmezésével találkozhatunk. Noha a fogalmat már az 1970-es évek óta használjuk, virágzásának kezdete az 1990-es évekre tehető.

Littlewood szerint a fogalom újraeredése olyan okokra vezethető vissza, mint például az európai társadalmakat jellemző magas munkanélküliségi ráta, az alulfoglalkoztatottság, a bizonytalan foglalkoztatás, a fizikai munka iránti szükséglet csökkenése, a munkaerőpiac támasztotta igény a magas iskolai végzettség iránti. Mindezek következtében a társadalom struktúrája kettészakadt: az egyik oldalon a munkaerőpiacra integrálódtak, a másikon pedig az onnan kirekesztődtek állnak. (Littlewood, 1999) Ebben a megközelítésben tehát a társadalmi kirekesztődés a munkaerőpiacról való kirekesztődéssel kapcsolódik.

Szintén a munkaerőpiac polarizálódását hangsúlyozza Watson. Elmélete szerint az egyik szegmenst azok alkotják, akik olyan foglalkozási pozíciókat töltenek be, amelyek jól képzett munkaerőt igényelnek. Ezek a státusok stabilak, általában teljes munkaidős foglalkoztatást jelentenek, élethossziglani tanulással, képzéssel járnak.

A munkaerőpiac másik szegmensében három kategóriát különböztet meg. (1) Az egyik csoportba azok tartoznak, akiket ugyan teljes munkaidőben foglalkoztatnak, de munkahelyük instabil, előmeneteli lehetőségeik csekélyek, a munka maga nem igényel magas szintű képzettséget, a munkaadó részéről nincs továbbképzési igény. (2) A másik csoport azokból tevődik össze, akiket részmunkaidőben foglalkoztatnak, szerződésük meghatározott időre szól. (3) A harmadik kategóriát pedig azok alkotják, akik olyan rugalmas foglalkoztatási formák keretében dolgoznak, mint pl. a távmunka. Ez utóbbi három csoportban nagyon nagy a fluktuáció, tagjaik sokkal könnyebben veszítik el munkájukat, válnak kirekesztetté, mint az előbbi kategóriába tartozók. (Watson, 1997)

A munkaerőpiac integráló szerepét előtérbe állító elméletek mellett mások azt hangsúlyozzák, hogy a kirekesztődés sokdimenziós jelenség, hiszen vonatkoztatható például a megfelelő lakhatásra, a minimális vagy a társadalomban elterjedt fogyasztási színvonalra, az oktatásra, a kulturális tőke megszerzésének lehetőségére, a jóléti állam szolgáltatásaira, a társas kapcsolatokra, és a sort még hosszan folytathatnánk. Csak ilyen tág értekezéssel kerülhetjük el, hogy definíciónk önkorlátozó legyen. De vajon mi köti össze például a fogyatékkal élőket, a szenvedélybetegeket, az idős egyedülállókat, a gyermeküket egyedül nevelőket, a szegényeket, az etnikai kisebbségeket, az aszociális személyeket? Az alábbiakban néhány olyan koherens elméletet mutatunk be, amelyek ih-en megfontolásokat szem előtt tartva próbálták megadni a társadalmi kirekesztődés fogalmát.

Robert Castel e gondolati körben a kiilleszkedés fogalmát használja, amelyet a „társadalmi kötelékek fellazulásának” tekint. Kiemeli, hogy a külleszkedés két dimenzióban történhet meg: Ezek (1) a munkaerőpiac és (2) a társadalmi-családi kötelékek. (*Ca. rtel, 1988*)

A jelenséget egy koordinátarendszer segítségével mutatja be, amelynek egyik tengelyén a munkához való viszony, míg a másikon a kapcsolati beilleszkedés helyezkedik el. A munkához való viszony tengelyén a stabil munkaviszonytól a munkalehetőségek teljes hiányáig terjedő pozíciók találhatók. A kapcsolati beilleszkedés tengelye a szociabilitás erős kötelékétől a teljes szociális elszigetelődésig húzódik.

A tengelyek a társadalmi teret olyan zónákra osztják, amelyekben a társadalmi kohézió különböző fokai jellemzőek. A „betagolódás” zónájában azok vannak, akik állandó, biztos munkával rendelkeznek, és ha szükségük van rá, akkor erős kapcsolati kötelékeket tudnak mozgósítani. A „sebezhetőség” zónájában azok, akik munkája bizonytalan, kapcsolataik törékenyek. A „külleszkedés” zónájában, a „társadalmi lét senkiföldjén” pedig azok, akiknél a munkánélküli lét összekapcsolódik a szociális elszigetelődéssel.

A modell jellemzője, hogy a zónákat elválasztó határvonalak bizonytalanok és átjárhatóak, továbbá az, hogy az egyik tengelyen elért jobb pozíció kompenzálhatja a másikon elszenvedett hátrányt.

Castel formulája nem esik egybe a gazdasági vagy anyagi helyzet alapján kialakított struktúrával, de nyilvánvaló, hogy erőteljes átfedés van köztük. Az anyagi nehézségekkel küszködők sokkal nagyobb valószínűséggel jelennek meg a „sebezhetőség” vagy a „külleszkedés” zónájában, mint a tehetősebbek.

Castel történeti perspektívában gondolkodik, és a francia társadalom vonatkozásában úgy látja, hogy a legnagyobb probléma a kettészakadás veszélye. Ennek egyik meghatározó tényezője, hogy mind többen fogadják el tényként a kiilleszkedés jelenségét és a kiilleszkedők létét. A termelés rentabilitásának előtérbe helyezése, az individualizmus terjedése pedig újabb lökést ad a kiilleszkedés folyamatának.

Castel gondolatmenetével sok rokonságot mutat Amartya Sen megközelítése. Ő a társadalmi kirekesztődés elméletének legnagyobb jelentőségét abban látja, hogy az a relációs viszonyt (azaz a társas interakciókból való kiszakadást) és a depriváció multidimenzionális természetét hangsúlyozza. (*Sen, 2003, 20014*)

Sen kiindulópontja az a kérdés volt, hogy a társadalmi kirekesztődés :-űnt értelmezési keret hozzá tud-e tenni valamit a szegénység és a depriváció jelenségének megértéséhez. Kritika tárgyává tette a témára vonatkozó elméleteket, valamint empirikus elemzéseket, és arra a válaszra jutott, hogy ha a szegénység okát pusztán a jövedelemhiányban látjuk, akkor a társadalmi kirekesztődés fogalmának előtérbe kerülése mindenképpen kitágítja a látószögünket, és ezáltal hozzásegít a probléma gyökereinek feltáráshoz, ha viszont a szegénységet az „alapvető lehetőségektől való megfosztottságként” definiáljuk, akkor szinte egyenlőségjelet tehetünk a két fogalom közé. Az utóbbi esetben mindössze arról van szó, hogy a társadalmi kirekesztődés koncepcióiban erőteljesebb hangsúlyt kapnak a társadalmi kapcsolatok, az abból való kiszakadás, mint a szegénységelméletekben.

Sen megkülönbözteti a kirekesztődés konstitutív és instrumentális mozzanatát. Eszerint a kirekesztődés önmagában is jelenthet megfosztottságot, de nem feltétlenül. Léteznek ugyanis olyan formái, amelyek nem azonosak a szegénységgel, de okai lehetnek annak. Bevezeti továbbá az aktív kirekesztés és a passzív kirekesztődés közötti distinkciót is. Az elsőre példa, ha a menekültek nem kapnak politikai státust vagy amikor kisebbségeket sújtanak jogi, gazdasági stb. hátrányokkal. A passzív kirekesztődés viszont olyan társadalmi folyamatok következménye, amelyeknek nincs ilyen célzata. Példaként említhető a gazdasági recesszió következményeként előálló szegénység és izoláció.

Elméletének illusztrációjaként a tartós munkanélküliség és a társadalmi kirekesztettség kapcsolatát vizsgálja. Számos olyan jelenséget említ, amely a tartós munkanélküliség következménye és amely hangsúlyosan relációs természetű, így a munkanélküliséghez kapcsolódó társadalmi kirekesztődés folyamatoként értelmezhető. A munkanélküliek elveszíthetik a közösségi életben való részvétel lehetőségét és képességét; megromolhat egészségi állapotuk, ami nehézkessé teszi a társas kapcsolataik működtetését; elveszíthetik a munka iránti késztetésüket, ami magával hozza a „motivációs összeomlás” lehetőségét más vonatkozásokban is.

A példák jelzik, hogy a tartós munkanélküliek konstitutív és instrumentális jelentősége is van, hogy benne a passzív kirekesztődés és az aktív kirekesztés elemei is megtalálhatók.

Atkinson a társadalmi kirekesztődésnek három aspektusát emeli ki: (1) a relativitást; (2) a cselekvést és a (3) dinamikát. (Atkinson, 1998)

A relativitás azt jelenti, hogy kirekesztődni mindig csak az adott társadalomból lehet. A jelenség tehát nem írható le pusztán az egyén vagy a társadalmi csoport körülményeivel. A második motívum arra utal, hogy a társadalmi kirekesztődést mindig cselekvés idézi elő. A társadalom felől érkező kirekesztő mechanizmusok jellemzően nem egyéneket, hanem csoportokat érintenek.

A dinamika pedig a jövőkép hiányára mutat rá. A társadalomból kirekesztettekről kevés azt mondanunk, hogy nincs elég jövedelmük, hogy nincs munkájuk, hanem ki kell egészíteni azzal, hogy hiányzik a saját és gyermekeik jövőjébe vetett hitük. A társadalmi kirekesztődés tehát nem azonosítható a tartós vagy visszatérő szegénységgel.

A cselekvést, a társadalmi aktorok közötti relációs viszonyt helyezi elmélete középpontjába Jordan is *The Theory of Social Exclusion* c. könyvében. Elmélete szerint a társadalmi kirekesztés a háztartások, csoportok, közösségek, társadalmak felépülésének, szerveződésének természetes velejárója. (Jordan, 1996) A csoportszerveződésben, -működésben három folyamatnak tulajdonít szerepet: (1) a korlátozásnak és alárendelésnek, (2) a befogadásnak és kirekesztésnek, (3) az önkiválasztásnak.

Mіндеzen folyamatok által a csoportok tagjai előnyökre tesznek szert a piaci versengésben, és hatékonyabban tudják mobilizálni erőforrásaikat más csoportokkal szemben. Ez a gondolat egybevág a kollektív javak elméletének ide kapcsolódó tételével, miszerint a csoporton belül képződő kollektív javak mindig többet érnek, mint amennyibe a kooperáció és mások kirekesztése kerül. Ha nem így lenne, a csoport felbomlana. Vagyis ahhoz, hogy megértsük a társadalmi kv-ekesztődés jelenségét, ismernünk kell ezeknek a kollektív cselekvéseknek a természetét, működési mechanizmusait is.

Jordan a társadalmi kirekesztődés és a szegénység vizsgálatának legnagyobb problémáját abban látja, hogy a fent vázolt folyamatok kívül kerülnek az érdeklődés fókuszán. Különösen az angolszász kutatásokat bírálja, amelyek csupán annyit állítanak, hogy a javak birtoklásának létezik olyan alacsony szintje, amely már kirekeszti az egyéneket, családokat a társadalomban szokásos, elfogadott életvitelből. Ez a megközelítés pedig nem tudja megmagyarázni, hogy mi is a kirekesztődés oka, milyen folyamatok vezetnek hozzá. Ha egyáltalán szóba kerül itt a szegények és a társadalom intézményei közötti kapcsolat, akkor is kizárólag az állami szociálpolitikára vonatkoztatva. Eszerint a jövedelem alacsony szintje és a társadalmi kirekesztődés között kapcsolat van, a kirekesztődés az elégtelen redisztribúció következménye. Ez az utóbbi években széles körben elterjedt koncepció a kirekesztődést úgy fogja fel, mint a jóléti rendszer pénzügyi forrásaiból, a munkaerőpiacról és a szociális juttatásokból való kizáródást. A „social citizenship” fogalmi kereteit alkalmazó megközelítés (Roche, 1992) úgy véli, hogy egy politikai közösségnek kötelessége minden tagja számára anyagi biztonságot teremteni. Azok a kutatások, amelyek így tekintenek a szegénység vizsgálatának problematikájára, már tettek egy lépést annak irányában, hogy a fentebb említett kapcsolatok jellegére rávilágítsanak - írja Jordan -, de ezek még mindig csak a kirekesztettek és a formális intézményekkel való viszonyt foglalkoznak, a különböző társadalmi csoportok egymással való kapcsolatával nem.

A társadalom különböző szintjeinek, a szinteken belüli és a szintek közötti kapcsolatok szempontjának érvényesítése nagyon szorosan kapcsolódik ahhoz, amit Ferge ír a társadalmi kirekesztődés kapcsán. Eszerint a társadalmi kirekesztődés magában foglal egy olyan jelentéstartalmat is, miszerint valamely csoport vagy folyamat úgy működik, hogy egyéneket vagy társadalmi csoportokat kizár forrásokból, lehetőségekből, cselekvésekből, jogokból. Másrészt a kirekesztődés a társadalmi integrációt sértő ösztársadalmi jelenség, ami dezintegrációhoz vezet. Ennek megkülönbözteti a makro- és a mikroszintjét. Az előbbi kapcsán szegregálásról, szegmentálásról, peremre szorításról, növekvő társadalmi távolságokról, az életesélyek távolodásáról, a jogok gyengüléséről beszél, míg mikroszinten az egyének közötti és a kisközösségeken belüli kohézió hiányáról, a megtartó hálók gyengüléséről és az együttélést segítő normák, a bizalom gyengüléséről. (Ferge, 2000)

A dezintegrálódás makro- és mikroszintű jelenségei

Makroszint	
Inkább intencionált vagy legalábbis nem kezelt folyamatok	Inkább „kváz intencionált”, nem szándékolt, de eltűrt folyamatok
Az egyenlőtlenségek növekedése, a kevéssé korlátozott piaci szabadsággal, a redisztribúció csökkentésével	a szegénység szélesedése vagy/és mélyülése; a szegény „szubkultúra” erősödése (egyben bizonyos deviáns magatartások újratermelési kerete)
szegmentált munkaerőpiac; munkanélküliség, feketemunka (normasértő)	„érdemtelen szegények” megjelenése; ezáltal életek ellehetetlenítése; a jövőtől való megfosztása
szegmentált egészségügy nyugdíjrendszer	kedvezményekből, ellátásokból kimaradók, kiszorulók
szegmentálódó iskolarendszer	A továbbtanulás nehezedeése; ifjúsági munkanélküliség; reménytelenség
szegmentálódó lakásrendszer; gettósodás	A lakás elvesztése; hajléktalanság
szegmentálódó tér, pl. közlekedési nehézségek Miatt	munkakeresésből; tanulásból; vásárlási lehetőségéből való kizárás
demokratikus deficit; csonka nyilvánosság; a politikai legitimitáció gyengülése	politikai közöny; gyenge civil társadalom; a normák gyengülése; értékválság
a jogalkotás és a jogalkalmazás rejtett torzulásai (a szegénység kriminalizálása)	A diszkrecionalitás semlegességvesztése; a jogintézmények iránti bizalom meggyengülése
intolerancia; idegengyűlölet; rasszizmus; politikai szélsőségek	intoleranciával; idegengyűlölettel; rasszizmussal összefüggő jogsértések; az emberi méltóság sérelmei
Törékeny kapcsolatok	Patológiák (devianciák, anómiák)
individualizáló verseny	„menekülések” szaporodása, pl. pszichoszomatikus betegségek
A szolidaritási kapcsolatok gyengülése	az önfeladás többé-kevésbé szélsőséges formái: öngyilkosság, alkoholizmus, dohányzás, drog
a családi kapcsolatok gyengülése; a házassági hajlandóság csökkenése; a válások számának növekedése; kevesebb gyermekszületés	szabálysértések; a bűnözés különböző formái; mindennapi erőszak
magányosodás; a házasságon kívüli szülések számának növekedése	a normák gyengülése; értékválság

A TÁRSADALMI TŐKE MÉRÉSE

A társadalmi tőke három elemének, a kapcsolatoknak, a bizalomnak és a társadalmi normák érvényesülésének lényegében különálló módszerei alakultak ki, ami nagyban hozzájárult a társadalmi tőke elméleti eredményeinek kritikájához is. A külön kezelt területeken ugyanis a társadalmi tőke tulajdonképpeni problémája, a társadalmi integráció különböző módozatainak megnyilvánulása a megkötő, az összekötő és az összekapcsoló társadalmi tőke révén szükségképpen háttérbe szorult a kutatásokban.

A közemúlban azonban két olyan fontos fejleményre is sor került, amelyek a társadalmi tőke három típusának empirikus megragadására is lehetőséget nyújtanak. Az ENSZ Statisztikai Szervezetének Siena Csoportja több éves egyeztető munka eredményeképpen 2005 végén előállt a társadalmi tőke nemzetközileg standardizált mérőeszközével, amely nagyban épít az angol statisztikai hivatal társadalomstatistikusainak hosszú idő óta e téren alkalmazott és kipróbált társadalmi tőke kérdőívére.

A másik empirikus terület, ahol a kötet két nagy témáját adó probléma átfedő területeinek vizsgálatára került sor, az EU 2005-ben újtjára indított Statistics in Living and Income Conditions nevű adatfelvétele, amely 2006-ban a társas kapcsolathálózatok és a társadalmi részvétel tematikus blokkjával egészült ki, és az EU25-ök társadalmainak összehasonlító vizsgálatára ad lehetőséget a társadalmi tőke és a társadalmi kirekesztődés szempontjainak együttes érvényesítése mellett.

Az alábbi szemelvények a társadalmi tőke mérésének és az empirikus eredménynek a köréből adnak válogatást.

***

Francis Fukuyama, *A nagy szétbomlás*, 38-90. old.

HOGYAN MÉRJÜK A TÁRSADALMI TŐKÉT?

Sem a szociológusok, sem a közgazdászok nem örültek a *társadalmi tőke* kifejezés egyre gyakoribb használatának; az előbbieik azért, mert ebben is annak a jelét látják, hogy a közgazdaságtan bekebelezi a társadalomtudományokat, az utóbbiak pedig azért, mert olyan ködös fogalomnak tartják, amelyet bajos, sőt lehetetlen egzaktan mérni. Kétségtelen, hogy nem könnyű feladat megmérni a tisztesség és kölcsönösség normáin alapuló kooperatív társadalmi kapcsolatok teljes készletét, de ha azt állítjuk, hogy a Nagy Szétbomlás hatással volt a társadalmi tőkére, akkor kell találnunk olyan empirikus alapot, amelyen megvizsgálhatjuk, hogy ez igaz-e vagy sem.

Robert Putnam azt állította, hogy a kormányzás minősége Olaszország különböző területein megfelel a társadalmi tőke szintjének, és hogy az Egyesült Államokban az 1960-as évek óta zsugorodik a társadalmi tőke. A következő fejezetben vizsgáljuk majd meg állításának empirikus érvényességét az Egyesült Államok viszonylatában. Putnam munkája ugyanakkor megmutatja a társadalmi tőke mérése során felmerülő problémák egy részét. Putnam a statisztikai mérés két módszerét használja. Az első azoknak az információknak a vizsgálata, amelyek a csoportokra - a sportkluboktól és a kórusoktól kezdve az érdekvédelmi csoportokig és politikai pártokig - és a csoporttagságra, valamint a politikai részvétel mutatóira mint a választási részvétel és az újságolvasók száma - vonatkoznak. A második módszer a kérdőíves adatfelvétel (*survey*), mint például az Általános Társadalmi Felmérés (az Egyesült Államokban) és az Értékek a Világban Felmérés (a világ több mint negyven országát átfogóan), amelyek során az értékekkel és a viselkedéssel kapcsolatos kérdésekre kell válaszolni.

Azt az állítást, hogy az Egyesült Államokban az elmúlt két nemzedék alatt zsugorodott a társadalmi

tőke, sokan hevesen vitatják. Számos tudós vagy olyan adatokra hivatkozik, amelyek azt mutatják, hogy az elmúlt nemzedék alatt valójában szaporodott a csoportok és a csoporttagok száma, vagy azt állítja, hogy a rendelkezésre álló adatok egyszerűen nem ragadják meg a csoportélet realitását egy olyan összetett társadalomban, mint amilyen az Egyesült Államok."

Ha eltekintünk attól a kérdéstől, hogy vajon meg lehet-e számolni a csoportokat és a csoporttagokat, még mindig marad legalább három probléma a méréssel kapcsolatban. Először is a társadalmi tőkének nemcsak a mennyisége, hanem a minősége is számít. Egy bowlingcsapat vagy egy kertészklub lehet az együttműködés és a közéletiség iskolája, ahogy Tocqueville írta, de azért nyilvánvalóan nagyon különböznek az Egyesült Államok Tengerészgyalogságától vagy a Mormon Egyháztól abban, hogy milyenfajta kollektív tevékenységeket tesznek lehetővé. Egy bowlingcsapat, hogy mást ne mondjunk, aligha képes partraszállási hadműveletet végrehajtani. A társadalmi tőke megfelelő mérése során figyelembe kell vennünk annak a kollektív tevékenységnek a természetét, amelyre egy csoport képes - annak nehézségi fokát, a csoport teljesítményének értékét, azt, hogy ugyanezt képes-e mostoha körülmények között is végrehajtani, és így tovább.

A második probléma azzal kapcsolatos, amit a közgazdászok a csoporttagság pozitív járulékaiknak neveznének, de mondhatjuk „a bizalom pozitív rádiuszának” is. A járulék olyan előny vagy ár, amely az adott tevékenység körén kívül eső embereket érint. A fű lenyírása és a házunk rendben tartása jó példa az olyan pozitív járulékra, ami a szomszédaink számára jár előnnyel. A környezetszennyezés ugyanakkor klasszikus példa arra a fajta költségre, amelyet olyan embereknek kell viselniük, akik nem felelősek a létrehozásában. Bár minden csoportnak szüksége van társadalmi tőkére a működéséhez, némelyek a saját tagjaik körén kívül is létrehozhatnak bizalmi kötelekeket (s ennél fogva társadalmi tőkét). Mint Weber rámutatott, a puritanizmus nemcsak az ember saját vallási közösségének tagjaival szemben követelt becsületességet, hanem minden emberrel szemben. Másfelől az is előfordulhat, hogy a kölcsönösség normáit egy csoportnak csak kis hányada követi. Az Amerikai Nyugalmazottak Társaságának, amely úgynevezett tagsági csoport, több mint harmincmillió tagja van, de semmi okunk azt gondolni, hogy két tetszőleges tag meg fog bízni egymásban vagy könnyebben tud együttműködni csak azért, mert mindketten évente befizetnek egy bizonyos tagdíjat ugyanannak a szervezetnek.

Es végül ott van a negatív járulékok problémája. Egyes csoportok azokat is intoleranciára, gyűlöletre, sőt erőszakos tevékenységekre biztatják, akik nem tartoznak a tagjaik közé. A Ku-Klux-Klannak, az Iszlám Nemzetnek (Nation of Islam) vagy a Michigan Militia nevű szervezetnek van társadalmi tőkéje, de egy csupa efféle csoportból álló társadalom nem lenne különösebben vonzó, sőt lehet, hogy többé nem is lenne demokrácia. Az ilyen csoportok bajosan tudnak együttműködni egymással, és mivel a közösség tagjait kizárólagos kötelekek fiúzik egymáshoz, ezek elzárják a környezet hatásai elől, s így csökkentik alkalmazkodóképességét.

Azt hiszem, világos, hogy az összes csoportot összeszámolni lényegében képtelenség, senki sem tud előállni egy hihető számmal, amely kifejezné egy olyan nagy és összetett társadalom társadalmi tőkekészletét, amilyen az Egyesült Államok. A ténylegesen létező csoportoknak csak egy bizonyos hányadáról vannak különböző mértékben megbízható empirikus adataink, ráadásul a köztük lévő minőségi különbségek megítélésére nincs általánosan elfogadott mércénk.

Akkor hát mi lehet a fogódzónk annak eldöntéséhez, hogy a társadalmi tőke egy országban éppen nő vagy csökken? Az egyik megoldás az, hogy nagyobb mértékben támaszkodunk a második csoportba tartozó adatforrásokra: a bizalomról és az értékekről folytatott kérdőíves adatfelvételek eredményeire. A hosszú ideje végzett társadalmi adatfelvételek közül soknak a kérdőívén szerepelnek olyan kérdések, amelyek lényegesek a társadalmi kooperáció szempontjából, így például az, hogy a válaszadó megbíz-e polgártársaiban, engedi-e, hogy megvesztegessék, hajlamos-e hazudni, ha az szolgálja az érdekeit. Az így kapott adatoknál persze sokféle probléma jelentkezik, kezdve azzal, hogy a válaszok különbözhetnek aszerint, milyen szavakkal teszik fel ugyanazt a kérdést és hogy ki a kérdező, egészen odáig, hogy sok országról és jelentős időintervallumokról egyszerűen nem állnak rendelkezésünkre ilyen adatok. Egy olyan homályos kérdés, hogy „Általánosságban egyetért-e azzal, hogy a legtöbb emberben nem lehet megbízni, vagy hogy az ember nem lehet elég óvatos, amikor más emberekkel van dolga?” (ez a kérdés szerepel mind az Általános Társadalmi Felmérésben, mind az Értékek a Világban Felmérésben), nemigen szolgáltat túl sok pontos információt a válaszadók körében érvényesülő bizalmi rádiuszról vagy viszonylagos készségükről, hogy együttműködjenek

családtagjaikkal, a nemzetiségükhöz tartozókkal, a velük egy vallásúakkal, idegenekkel, és így tovább. Mindenesetre ilyen adatok léteznek, és használni is fogjuk őket olyan mértékben, amennyire megvilágítják az általános tendenciákat.

Van azonban egy másfajta megközelítés is. A társadalmi tőke mint pozitív érték mérése helyett talán könnyebb lenne a társadalmi tőke *hiányát* mérni a társadalom működészavarainak olyan hagyományos mércéi segítségével, mint a bűncselekmények, az adócsalások és az öngyilkosságok száma, a kábítószer-fogyasztás és a peresedés mértéke, a válások aránya. Abból indulunk ki, hogy mivel a társadalmi tőke a kooperatív normák meglétét tükrözi, a társadalmi deviancia következtetésével jól tükrözi a társadalmi tőke hiányát. A társadalom működészavarait jelző mutatók persze korántsem problémamentesek, de sokkal bővebben állnak rendelkezésünkre, mint a csoporttagságra vonatkozó adatok, és összehasonlító elemzésekre is lehetőséget adnak. Ezt a stratégiát használta a Polgári Megújulás Nemzeti Bizottsága a közéleti részvétel gyengülésének mérésére."

Rögtön az elején meg kell jegyeznünk, hogy van egy nagyon komoly probléma a társadalmi működészavarokra vonatkozó adatoknak a társadalmi tőke negatív mércéiként való használatával: ez a módszer nem veszi figyelembe az eloszlást. Ahogyan a hagyományos tőke is egyenlőtlenül oszlik el egy társadalmon belül (mint ezt a vagyon- és jövedelemeloszlásról végzett tanulmányok mutatják), úgy valószínűleg a társadalmi tőke eloszlása sem egyenletes: a magas szinten szocializált, önszerveződésre képes emberek rétegei együtt élnek a szélsőséges atomizáltság és a szociális patológia bugyraival. A társadalmi tőke mérését a társadalmi deviancia mérésével helyettesíteni kicsit olyan, mintha a szegénységre vonatkozó adatokat használnánk egy társadalom általános pzdagságának mércéjeként, s ez esetben az Egyesült Államok az egyik legszegényebb országnak mutatkozna a fejlett világban.

Figyelembe véve a fenti megfontolásokat, ez a könyv az adatok három eltérő típusát fogja használni annak mérésére, hogyan alakult a társadalmi tőke mértéke a fejlett világban az 1950-es évek óta: 1. bűnözésre vonatkozó adatokat, elsősorban a nemzeti bűnüldöző szervek saját jelentéseire támaszkodva; 2. családokra vonatkozó adatokat, köztük a termékenységi mutatókat, a házasságkötések és válások arányszámait és a házasságon kívüli születések arányát, megint csak a nemzeti statisztikai hivatalok közlései alapján; és 3. a bizalomra, az értékekre és a civil társadalomra vonatkozó kérdőíves adatfelvételek eredményeit.

Sokan vitathatóan találják majd, hogy a családokra vonatkozó adatokat is felvesszük a társadalmi működészavarok mutatóinak sorába. Vannak, akik szerint nem létezik „normális” családtípus, és a családszerkezetben az ötvenes évek óta végbement mélyreható változások csupán egyfajta háztartástípusból egy másfajtaba való átmenetet tükrözik. A családok képezhetnek társadalmi tőkét, de mint a korábbiakban említett kínai és latinamerikai példa is mutatja, a családon túlmutató együttműködés gátjai is lehetnek. Nézetem szerint a családi normák nemcsak társadalmi tőkét képeznek, hanem egyúttal elengedhetetlenül szükségesek ahhoz is, hogy az egymást követő nemzedékeknek átadják a társadalmi tőke eszméjét, és nagyon negatív társadalmi fejleménynek tartom az olyan jelenségeket, mint az egyedülálló nők által vezetett családok gyors szaporodása. Ezeket az állításaimat a 6. fejezetben fogom alátámasztani.

Vannak a társadalmi tőkének másfajta, megfontolásra érdemes mutatói is, amelyekkel azonban e könyvben nem foglalkozunk. Ilyen a peresedés mértéke egy társadalomban. Az amerikaiak hírhedt pereskedők, és az ezer főre jutó jogászok aránya sokkal nagyobb, mint bármely más fejlett társadalomban. Úgy tűnik, hogy sok olyan ügy, amit az amerikaiak régebben egy kézfogással intéztek el, mostanában bíróság elé kerül. Az apró-cseprő vagy abszurd ügyek miatti perek számának nyilvánvaló növekedése - olyasmire gondolok, mint amikor egy nőnek a McDonald's kénytelen volt kártérítést fizetni, amiért az illető leöntötte magát „túl forró” kávéval, vagy hogy vannak gyerekek, akik beperelik szüleiket „az elrontott életükért” (amiért annak idején elmulasztották az abortuszt) - azt bizonyítja, hogy a társadalomban csökken legalábbis a bizalom, de talán a józan ész szintje is.

Sajnos, nehéz összehasonlító adatokat szerezni a polgári peres eljárások számáról, és még nehezebb az adatokat értelmezni, figyelembe véve azt a lényegbevágó különbséget, hogy egyes országok jogrendszere a szokásjogon, másoké polgári törvénykönyvön alapul. Továbbá az sem biztos, hogy az Egyesült Államokban a peresedés növekvő szintje feltétlenül a társadalmi tőke szintjének csökkenését jelzi. Az Egyesült Államok hajlamos a magánjogot használni az állami szabályozás

pótszereként: ahelyett, hogy egy állami intézmény ellenőrizné és felügyelné, mondjuk, az uszodákat és a hullárn_ vasutakat, abban bízunk, hogy az állampolgárok képesek nagy összegű kártérítési pereket indítani az uszodák és vidámparkok vezetői ellen, s így azok nem mernek semmi olyat tenni, amivel veszélyeztetnék az emberek biztonságát. A pereskedés növekvő szintje az Egyesült Államokban ennél fogva a társadalmi tőke pozitív mutatója is lehet: ahelyett, hogy egy hierarchikus tekintélyforráshoz folyamodnának vitás ügyeik elintézésére végett, az emberek inkább egymás között igyekeznek elrendezni dolgaikat, igaz, ehhez jól fizetett ügyvédek seregeinek szolgálatait veszik igénybe.

MEGJEGYZÉSEK AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ MÓDSZERRŐL

A következő fejezetekben az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Svédország és Japán társadalmáról közlök adatokat, illetve még további tíz fejlett ország - Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Franciaország, Németország, Hollandia, Olaszország, Spanyolország, Norvégia, Finnország és Korea - átfogóbb jellegű adatait fogom használni. (Más országok adatai megtalálhatók a <http://www.mason.gmu/-ffukuyam/> internetcímen.)

Ha olyan jelenségeket vizsgálunk, mint a társadalmi normák területén bekövetkező hirtelen változások, rendkívül fontos, hogy különböző országok adatait hasonlítsuk össze. A természettudósoktól eltérően a társadalomtudósok nem végezhetnek laboratóriumi kísérleteket, ahol egy folyamat ellenőrzött körülmények között menne végbe, és megfigyelhetnék, pontosan milyen okok felelősek különböző történésekért. Ehhez azzal juthatunk a legközelebb, ha összevetünk két társadalmat, amelyek sok tekintetben hasonlítanak, egy bizonyos területen viszont különböznek egymástól. Így például ha meg akarjuk érteni az alacsonyabb határadókulcsok hatását a gazdasági növekedésre, összehasonlíthatjuk Új-Zéland és Ausztrália fejlődését a nyolcvanas években. Új-Zéland és Pápua Új-Guinea összehasonlítása az adópolitika hatásai szempontjából értelmetlen lenne. A két ország nemcsak kulturálisan nagyon különböző, hanem a gazdasági-társadalmi fejlődésnek is annyira eltérő szintjén vannak, hogy a gazdasági növekedésben tapasztalható bármiféle különbségnek ezer és egy másfajta oka is lenne.

A komparatív módszernek hosszú története van a társadalomtudományokban, kezdve olyan klasszikus tanulmányokkal, mint Émile Durkheim *Az öngyilkosság-a*, amelyben a szerző kidolgozta az anómia fogalmát, megvizsgálva az öngyilkosságok arányát egy sor európai országban a 19. század végén. Csak akkor reménykedhetünk benne, hogy magyarázatot találunk az összetett jelenségekre és elkerüljük a túlzott provincializmust, ha egy ország tapasztalatát összevetjük más hasonló országokéval. Az amerikaiak például az olyan fejleményeket, mint a tekintélytisztelet általános hanyatlása, gyakran tulajdonítják saját történelmük különféle eseményeinek, mint például a vietnami háború vagy a Watergate-ügy. Bár ez bizonyos fokig igaz lehet, a magyarázat kevésbé helytállóan tűnik, ha tudjuk, hogy ugyanezen idő alatt a tekintélytisztelet gyakorlatilag minden egyes fejlett országban hanyatlott.

Mivel sok minden erősen összefügg egy társadalom fejlettségi szintjével (az egy főre jutó nemzeti össztermék alapján mérve), csak annak van értelme, ha fejlett országokat más fejlett országokkal hasonlítunk össze. Amint majd látni fogjuk a következő fejezetekben, az ázsiai országok, amikor elérték ugyanazt a fejlettségi szintet, mint Nagy-Britannia vagy Franciaország, a társadalmi működés zavarok nagyon eltérő szintjét élték át, ami arra mutat, hogy nem annyira a fejlődési szint, mint inkább a kultúra a felelős a kontrasztért. Ez a magyarázata annak is, hogy miért nem használtam a könyvemben egyetlen fejlődő ország adatait sem. Nem arról van szó, hogy az ő tapasztalataik nem fontosak, hanem arról, hogy olyan sok tekintetben különböznek az Egyesült Államoktól és más fejlett országoktól, hogy nem lenne különösebben hasznos az elemzésük a mi tapasztalataink megértése szempontjából.

BŰNÖZÉS, CSALÁD, BIZALOM: MI TÖRTÉNT?

Nagyjából 1965-től egy egész sor olyan mutató, amit a társadalmi tőke negatív mércéjének tekinthetünk,

egyszerre nagyon gyorsan nőni kezdett. Ezek a mutatók nagyjából három kategóriába sorolhatók: a bűnözéssel, a családdal, illetve a bizalommal vannak kapcsolatban. A változások gyakorlatilag valamennyi fejlett országban lejátszódtak, Japán és Korea kivételével. Mint látni fogjuk, egy sor szabályosság fedezhető fel a változásokban: a skandináv országok, az angol nyelvű országok (az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland) és a latin katolikus országok (mint Spanyolország és Olaszország) mind hasonlóan viselkedtek. Némelyekben a változások később jelentkeztek, máshol viszonylag enyhébbek voltak, és az Egyesült Államok rendszerint kiemelkedett a mezőnyből a társadalmi deviancia különlegesen magas szintjével. De a Nagy Szétbomlás előbb vagy utóbb az összes nyugati társadalmat elérte.

A BŰNÖZÉS

A társadalmi tőke és a bűnözés között nyilvánvalóan egészen szoros a kapcsolat. Ha a társadalmi tőkét úgy definiáljuk, mint kooperatív normarendszert, amely beágyazódott egy csoport tagjainak kapcsolataiba, akkor a bűnözés - ami nem más, mint a közösségi norma megszegése - *ipso facto* a társadalmi tőke hiányát jelzi. Vagyis a formális büntetőjog meghatározza azoknak a társadalmi szabályoknak a minimális készletét, amelyek követésének szükségességében egy társadalom tagjai egyetértenek. Egy ilyen törvény megszegése nemcsak a bűncselekmény konkrét áldozatát sérti, hanem az egész közösséget és annak normarendszerét is. Ezért van az, hogy a büntetőjog szerint a bűnelkövetőt nem az egyénnek kell elfognia és megbüntetnie, hanem az államnak.

Persze, a társadalmi tőkét úgy definiáltuk, mint amit nem a formális törvények képeznek, hanem sokkal inkább azok az informális normák, amelyek elősegítik a kooperatív viselkedést. Ezen a szinten is világos, bár némiképp összetettebb viszony áll fenn a társadalmi tőke és a bűnözés között. A közösségek rendelkeznek mind formális, mind informális eszközökkel a normák megóvására és a deviáns viselkedés féken tartására és megbüntetésére. Ideális esetben a bűnözés megakadályozásának legjobb módja nem a nagy és elnyomó rendőri erő, hanem egy olyan társadalom, amely a fiatalokat a törvények tiszteletére szocializálja, és informális közösségi nyomás segítségével visszatereli a derékhadba a bűnelkövetőket.

Jane Jacobs *Az amerikai nagyvárosok halála és élete* című tanulmányában arról írt, hogy a régebbi városi közösségekben a társadalmi hálózatok tartották fenn a közbiztonságot. A bostoni North Endet például a 20. század első felében nagyrészt olasz bevándorlók és gyermekeik népesítették be. A kívülálló számára piszkosnak és szervezetlennek tűnhetett ez a környék. De annak ellenére, hogy a közösség valóban szegény volt más bostoni közösségekhez képest, az egy-egy háztömbben élő családok kapcsolatrendszerében tömörkedő társadalmi tőke volt beágyazódva. Jacobs rámutatott, hogy a bűnözés féken tartásáról jórészt gondoskodott a felnőtt felügyelet - egyszerűen mindig volt elég felnőtt az utcán, hogy szemmel tartásuk a fiatalokat, akik esetleg bajba kerülhettek, és azokat az idegeneket, akik rossz útra téríthették őket. Egy ilyen sűrűn lakott városi negyedben egyfolytában voltak emberek az utcán, dolgoztak, vásároltak, ettek, intézték a dolgaikat. A boltosok kiváltképp érdekelték voltak abban, hogy mi folyik a boltjuk előtt, hiszen a bűnözés rontotta volna az üzletmenetet. A negyed többfunkciójú mivolta - vagyis hogy főként laktak benne, de emellett üzleti negyed is volt, egy kis könnyűiparral - döntő jelentőséggel bírt abból a szempontból, hogy minél több „szem” legyen az utcán a nappal és az éjszaka bármely órájában.

Jacobs az ilyen típusú társadalmi hálózat erejét egy olyan esettel illusztrálja, amely a lakása előtt történt Manhattanben, amikor egy férfi megpróbált elrángatni egy kislányt a járdán, és a gyerek ellenkezett:

Miközben az első emeleti ablakomból néztem, hogy mi történik, azon töprengve, hogyan is avatkozhatnék közbe, láttam, hogy nem lesz rá szükség. A lakásom alatt lévő hentesüzletből előjött a nő, aki a férjével együtt vezeti az üzletet; úgy állt meg, hogy a férfi hallhatta, amit mond, karba fonta a kezét, és elszántan nézett. Joe Cornacchia, aki a vejeivel együtt vezeti a csemegeboltot, nagyjából vele egy időben bukkant elő, és keményen megállt a másik oldalon. Több fej bukkant ki az ablakokból fölöttük, az egyik

aztán gyorsan el is tűnt, és egy percre rá az illető megjelent a kapuban a férfi mögött. A hentesüzlet melletti báról két férfi kiállt az ajtóba, és várt. Láttam, hogy az utcának azon az oldalán, ahol lakom, a lakatos, a gyümölcsárús és a mosodás is kilépett az üzletéből, és hogy a mi ablakunk mellett is még jó néhány ablakból figyelik a jelenetet. A férfi nem tudta, de be volt kerítve. Senki nem ismerte azt a kislányt, és mégsem engedték volna, hogy valaki erőszakkal elvigye.

Utóbb kiderült, jegyzi meg Jacobs, hogy a lányt az apja rángatta magával.

Az olyan negyedek, mint ez a manhattani, ahol Jacobs lakott, vagy a bostoni North End, nem a rendőrségi felügyeletre támaszkodnak, de nem is az olyan erős társadalmi kapcsolatokra, amelyek egy faluban léteznek a családok között. A szomszédok vagy az utcai járókelők nem feltétlenül barátok vagy akár ismerősök. Ennek ellenére még az ilyen zsúfolt városi negyedekben is elég volt a rend és a közösségi normák miatti közös aggodalom ahhoz, hogy a bűnözés alacsony szinten maradjon. Később aztán sok ilyen környéket lebukdóztak, hogy helyet adjanak a tervezett lakónegyedeknek, gyakran afféle szupermodernnek vélt urbanizmus nevében, amely a rendezett, geometrikus városokat esztétikai öncélnak tekinti.' A többfunkciójú környékeket egyfunkciós negyedekké változtatták, ahol a dolgozó emberek napközben távol voltak; a zsúfolt utcák helyét nagy, üres parkok és játszótérek foglalták el, ahol hamarosan galerik és kábitószérású utóttek tanyát. A felnőttek visszahúzódtak a járdákról sokemeletes házaikba, és persze pillanatok alatt elharapózott a bűnözés. Amerika leginkább bűnözés sújtotta negyedei közül - ilyen például a Cabrini-Green lakónegyed és a Robert Taylor Háza a chicagói South Side-on - jó néhány azoknak az ötvenes-hatvanas években végrehajtott városfelújítási kampányoknak az eredménye, amelyek nem számoltak a pusztulásra ítélt régi lakónegyedekbe beágyazott társadalmi tőkével. Nem csoda, hogy a kilencvenes évek városfelújítási tervei gyakran az ötvenes években épített negyedek szétrobbantását célozzák.

A társadalmi tőke és a bűnözés közti fordított arányossággal a kriminológiai irodalom régóta foglalkozik, még ha nem használja is ezt a kifejezést. Robert Park és a chicagói szociológiai iskola azt fejtegette, hogy a fiatalkori bűnözés az urbanizáció kiváltotta társadalmi zavarokban gyökerezik, és megakadályozása végett a gyerekeket be kell ágyazni olyan társadalmi szervezetekbe, mint az egyház és az iskola. Mások, mint például Robert Sampson és John Laub kortárs kriminológusok rámutattak, hogy a családnál tágabb közösségek által informálisan fenntartott társadalmi normák a társadalmi rend egyik alapját képezik. Egy tanulmányukban Sampson, Stephen Raudenbush és Felton Earls kérdőíves felmérési adatokat használva mérik az általuk a lakóközösségek „kollektív hatékonyságának” nevezett mutatót. A kérdőíven olyan kérdések szerepelnek, hogy mennyire valószínű, hogy valaki a környékről beavatkozik, ha látja, hogy egyes gyerekek lógnak az iskolából vagy az utcasarkon lebzselnek, hogy a gyerekek tisztelettel viselkednek-e a felnőttekkel szemben, vagy hogy a szomszédok megbíznak-e egymásban. Több száz chicagói lakóközösséget vizsgáltak meg, és kimutatták, hogy a társadalmi tőkének ezek a változói erős korrelációt mutatnak az erőszakos cselekmények számával.

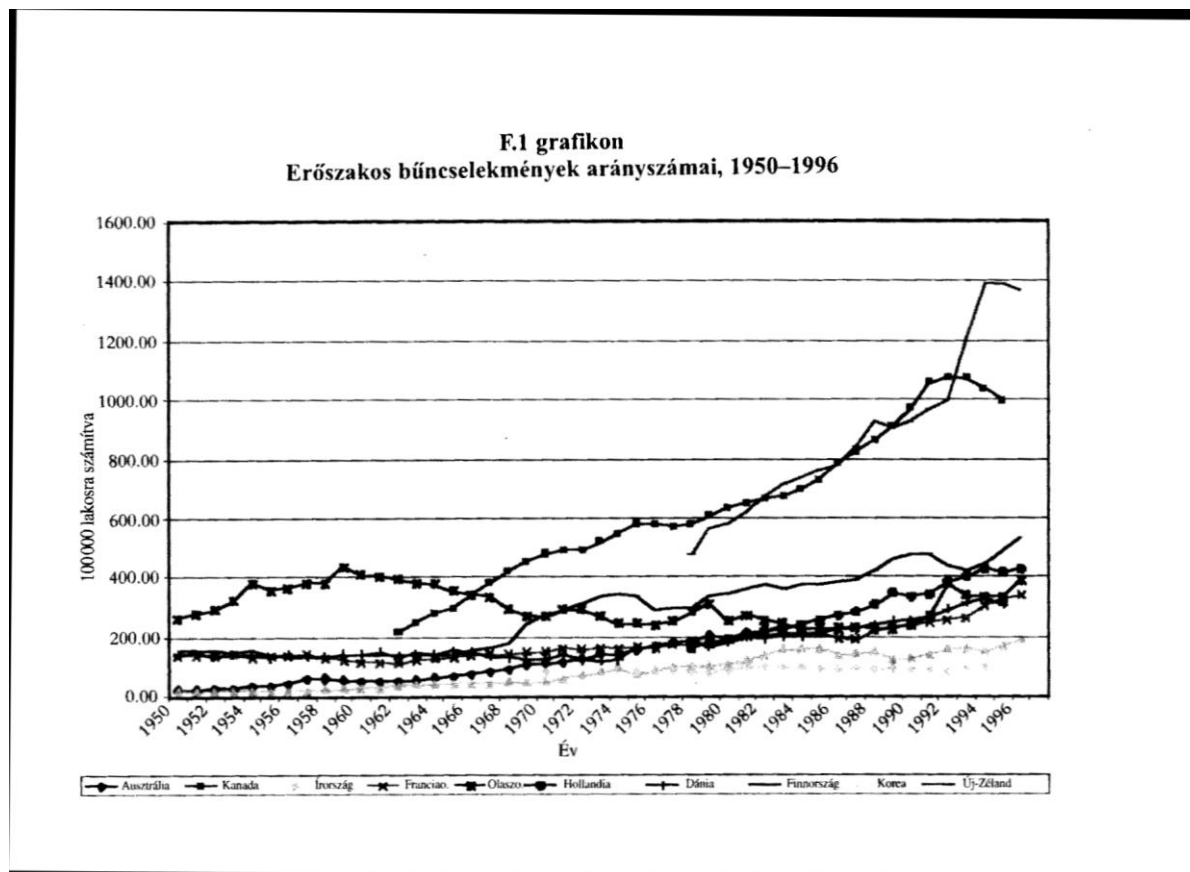
Az informális társadalmi normák fontossága a bűnözés féken tartásában szembeötlővé válik akkor, amikor egy rendőrállamban fellazul a szervezett rendfenntartás. A tekintélyelvű vagy totalitárius társadalmakban az emberek gyakran szigorúbban betartják a törvényeket, mint a demokratikus társadalmak polgárai, de aligha mondhatjuk, hogy törvénytisztelő magatartásuk feltétlenül a társadalmi tőke bőségéről tanúskodik.' Sokkal inkább kifejezheti a teljhatalmú, elnyomó állam drákói büntetéseitől való rettegetést. Ilyen körülmények között a bűnözés szintje gyakran megugrik, amikor az állam összeomlik, és az emberek többé nem félnek a rendőrségtől. Ez történt mindenütt a volt kommunista világban, ahol a bűnözés szintje drámaian megnőtt a berlini fal 1989-es ledöntése után. Ami Oroszországban, Magyarországon, Lengyelországban és más országokban történt, az valójában nem a társadalmi tőke hirtelen csökkenését mutatta, hanem azt a tényt tárta fel, hogy a szocializmus alatt eleve alacsony vagy a végsőkig kiszípolyozott volt a társadalmi tőke. Ezen nincs is mit csodálkozni; hiszen a marxizmus-leninizmusnak éppen az volt a célja, hogy kiirtsa a független civil társadalmat és a bárminemű civil társadalom alapjául szolgáló horizontális viszonyokat a polgárok között.

BŰNÖZÉS - AZ ÖSSZKÉP

Az amerikaiak jól tudják, hogy valamikor az 1960-as években egyszer csak terjedni kezdett a bűnözés. Drámai változás volt ez a második világháború utáni évekhez képest, amikor a gyilkosságok és rablások száma nemhogy nem nőtt, hanem csökkent. A nagy bűnözési hullám kezdetét nagyjából 1963-ra tehetjük, s aztán egyre gyorsult a folyamat. Nem meglepő, hogy az 1960-as évek második felében a konzervatívok előszeretettel csépeltek a „törvényesség és rend” témáját; 1968-ban Richard Nixon részben azzal győzte le Hubert Humphreyt, hogy az amerikaiaknak a növekvő bűnözéstől való félelmére apellált.

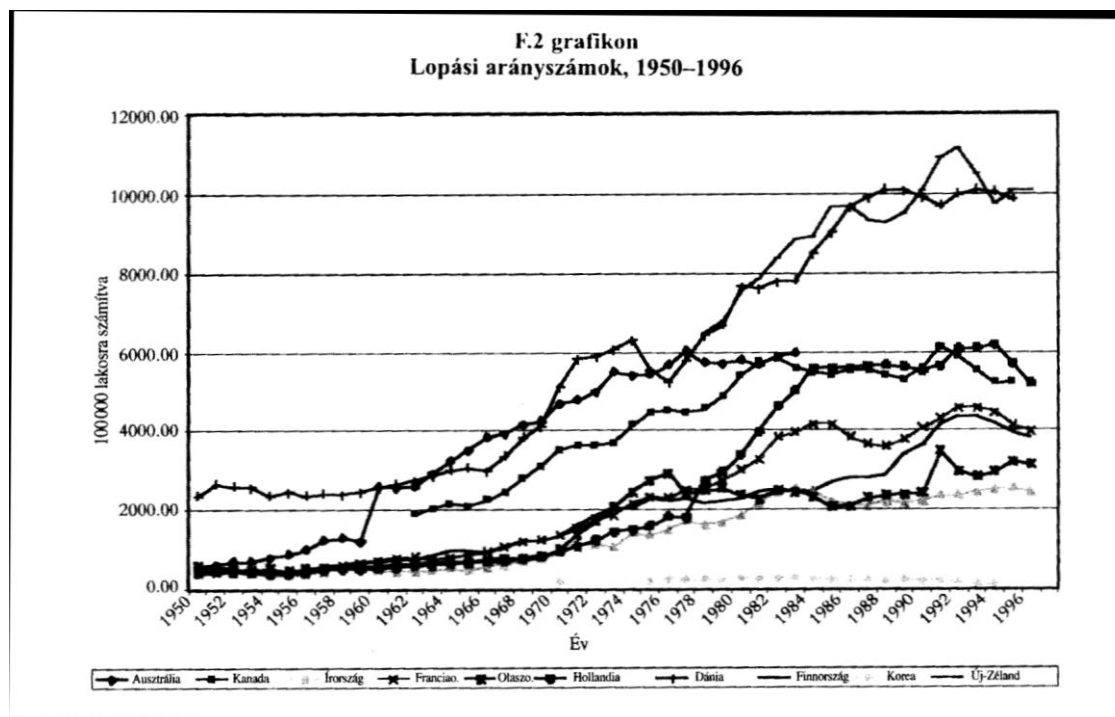
Miután a bűnözési arány a nyolcvanas évek közepén enyhén csökkent, az évtized végére megint meglódult, és 1991-1992-ben érte el a csúcspontját. Azóta mind az erőszakos, mind a vagyon elleni bűncselekmények száma jelentősen visszaesett. A legerőteljesebb csökkenés éppen azokon a területeken történt, ahol a leggyorsabban nőtt a bűnözés a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas években - New Yorkban, Chicagóban, Detroitban, Los Angelesben és más nagyvárosokban. New Yorkban a gyilkosságok száma mára visszaesett a hatvanas évekbeli szintre, amikor a Nagy Sztérbomlás elkezdődött. Jegyezzük meg, hogy a bűnözés gyors növekedése egybeesett a háború utáni demográfiai hullámhegy (*baby boom*) idején születettek felnőtté válásával, és hogy ugyanekkor kezdett hanyatlani a tekintélytisztelet és nőni a közélet iránti közömbösség.

Az amerikaiak azt azonban talán kevésbé tudják, hogy ugyanekkor gyakorlatilag az összes többi nem ázsiai fejlett országban is nőni kezdett a bűnözés. A 2.1 grafikon mutatja, hogy az erőszakos bűncselekmények száma gyorsan emelkedett Angliában, Walesben és Svédországban is, miközben Japánban csökkent. Ugyanez a mutató gyorsan nőtt Kanadában, Új-Zélandon, Skóciában, Finnországban, Írországban és Hollandiában is. Az erőszakos bűncselekményeken belüli arányok különböztek ezekben az országokban; a gyilkosság az erőszakos bűncselekmények jóval nagyobb százalékát teszi ki az Egyesült Államokban, mint más országokban, úgyhogy az amerikai kép összességében alighanem sötétebb, mint ahogy azt a vonatkozó grafikon mutatja. A magas nemzeti jövedelmű ázsiai országokra, mint Japán és Szingapúr, az erőszakos bűncselekmények számának csökkenése volt jellemző ugyanezen időszak alatt.

A vagyon elleni bűncselekmények aránya bizonyára jobb negatív mércéje a társadalmi tőkének, mint az erőszakos bűncselekményeké. Az utóbbiak, kivált a gyilkosságok viszonylag ritka, individuális cselekedetek, melyek egy adott populációnak csak egy kis részét érin tik. A vagyon elleni bűncselekmények ezzel szemben sokkal gyakoribbak, és a lakosság nagyobb részének magatartását tükrözik. Az Egyesült Államokban például 1996-ban 632 vagyon elleni bűncselekmény jutott minden gyilkosságra. Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy az erőszakos bűncselekmények többnyire nagyobb szenzációt jelentenek a médiának, és ebből következően aránytalan mértékben befolyásolják a közbiztonsággal kapcsolatos közvélekedést és így a társadalmi tőkét is. Mint a vonatkozó grafikon mutatja, a vagyon elleni bűncselekmények aránya drámaian emelkedett Angliában, Walesben, Svédországban és az Egyesült Államokban. Sok más országban is élesen nőtt a lopások száma, így Skóciában, Franciaországban, Új-Zélandon, Dániában, Norvégiaiban, Finnországban és Hollandiában. Az Egyesült Államok ebben nem számít különlegesnek: Új-Zélandon, Dániában, Hollandiában, Svédországban és Kanadában az elmúlt nemzedék idején magasabbra nőtt a lopások száma, mint az Egyesült Államokban. Szingapúr, Korea és Japán megint csak más képet mutat - ezekben az országokban eleve viszonylag alacsony volt a vagyon elleni bűncselekmények aránya, és nem is nőtt érzékelhetően a vizsgált időszakban.

Mint a vonatkozó grafikon mutatja, a vagyon elleni bűncselekmények aránya a kilencvenes években csökkent az Egyesült Államokban, Angliában, Walesben és Svédországban. Csökkent ugyanez a mutató Új-Zélandon, Kanadában, Finnországban, Franciaországban és Dániában is.

A fehérgalléros bűnözés a társadalmi tőke hasznos mutatója lehetne, mert ilyen bűncselekményeket nemcsak a szegények és a lecsúszottak követnek el, hanem a társadalom jómódúbb tagjai is. Sajnos, a fehérgalléros bűnözésre vonatkozó adatok sokkal kevésbé használhatók, mint az erőszakos vagy a vagyon elleni bűncselekmények adatai. Már az ilyen típusú bűncselekmény meghatározása is jelentősen különbözik országról országra, másrészt roppant alacsony szintű mind az adatgyűjtés, mind az adatok nyilvánosságra hozása. Következésképpen ezeket nem is fogjuk használni.

Az erőszakos, a vagyon elleni és a fehérgalléros bűnözés kategóriái mellett van a devianciának még egy negyedik kategóriája, amelyről nagyon kevés statisztikát tartanak nyilván, pedig nagyon fontos a társadalmi tőke szempontjából. Egyes kriminológusok ezt a kategóriát *társadalmi rendetlenségnek* nevezik, azaz olyasmikről van szó, mint a csavargás, a graffitirajzolás, a nyilvános részegség és a

kéregetés. Negyven éve, mielőtt megkezdődött a Nagy Szétbomlás, a legtöbb ezek közül még bűncselekménynek számított az Egyesült Államokban és más fejlett országokban; akkoriban a helyi rendőri erők idejük nagy részét azzal töltötték, hogy letartóztatták a részvevőket és elkergették a kéregetőket. Az elmúlt évtizedek alatt egy sor bírósági döntés ezek jó részét dekriminalizálta az Egyesült Államokban, azon az alapon, hogy a bűnüldözési szankciók megsértik a szólásszabadságot, a méltányos bírósági eljárásból való jogot, és a többi. San Franciscóban például az 1950-es években még az összes letartóztatás 60-70 százaléka részvevő miatt történt - 1992-ben pedig már csak 17 százaléka. Közben robbanásszerűen nőtt a közterületen részvevők, a hajléktalanok, a kéregetők és egyéb garázda viselkedésű emberek száma. Emellett a hetvenes évek során nagy számban engedtek ki mentális betegségben szenvedő embereket az intézményekből, ahol addig kezelték őket, s bár emögött az a szándék húzódott meg, hogy emberibb környezetet biztosítsanak számukra, végül is a városi utcákat ellepték a mentális betegségben szenvedő hajléktalanok. Hasonló folyamat játszódott le Nagy-Britanniában is, amikor súlyosan zavart elméjű embereket bocsátottak ki az intézetekből a „közösségi gondoskodás” politikája keretében. Mindezek a változások azzal a következménnyel jártak, hogy sok városban kialakult a rendetlenség általános érzése, ami - mint Wesley Skogan kriminológus rámutatott - gyakran a bűnözés növekedésének előjele."

Ázsiában egészen más a helyzet, mint a nyugati fejlett országokban. A négy leggazdagabb távolkeleti társadalomban - Japánban, Koreában, Szingapúrban és Hongkongban -, amelyekben (legalábbis az 1997-1998-as ázsiai gazdasági válságig) az egy főre jutó nemzeti jövedelem nem különbözött jelentősen az európai és észak-amerikai országokétól, alacsonyabb volt a bűnözés aránya, mint gyakorlatilag bármelyik európai országban. A bűnözés Japánban megfigyelhető tendenciája különösen érdekes: ez a mutató nemcsak jelentős mértékben alacsonyabb, mint bármely más országé az OECD-ben, hanem még csökkent is a vizsgált időszak első felében, az erőszakos bűncselekmények aránya pedig az egész időszak folyamán. A vonatkozó grafikonok adatai az egyes országok igazságügyi vagy belügyminisztériumainak jelentéseiből származnak. Bármelyik kriminológus azonnal megjegyzné erre, hogy igencsak bajos ezeket az adatokat használni a bűnözés - és még inkább az olyan amorf fogalmak, mint a társadalmi tőke - tényleges szintjének meghatározására. A legkomolyabb probléma abból fakad, hogy a rendőrség a valóságosnál kevesebb (vagy, sokkal ritkább esetben, több) bűncselekményt jelent be. Pontosabban a ténylegesen elkövetett bűncselekményeknek már eleve csak egy része jut valaha is a rendőrség tudomására (egyebek szerint a rablásoknak csak mintegy 44-63 százalékát jelentik be), és a rendőrség ennek is csak egy részét jelenti az adott ország statisztikai hivatalának. A bűncselekmények jó részét a helyi rendőri szervek informálisan, minden papírmunka vagy ellenőrizhető nyilvántartás nélkül kezelik. A kriminológusok egyetértenek abban, hogy a legtöbb országban a bűncselekmények egyre nagyobb hányadát jelentik, mivel javultak a nyilvántartási rendszerek és szigorodott a jelentési kötelezettség. Ennek ellenére sok kriminológus a rendőrségi jelentések helyett az áldozatokra koncentrált kérdőíves felméréseket használ a bűnözés igazi mértékének megállapítására." Az ilyen felmérések során találmányra kiválasztott emberektől azt kérdezik, hogy voltak-e már valaha bűncselekmény áldozatai - az így szerzett adatok tehát függetlenek a rendőri szervek jelentéseitől. Sajnos sok országban nem végeznek szisztematikus viktimológiai felméréseket, és ahol végeznek (mint például az Egyesült Államokban), ott is csak az 1970-es évek óta." A felmérések alapján arra lehet következtetni, hogy az elmúlt évtizedekben a bűnügyek jelentős részét a rendőrségek valóban nem jelentették. Másfelől egy nemrég végzett brit összehasonlító tanulmány szerint a viktimológiai felmérések eredményei a tendenciákat tekintve többé-kevésbé egybeestek a jelentett esetek számának mozgásával, azaz egy sor országban nőtték a nyolcvanas évek végén, majd utána csökkenni kezdtek.

A létező bűnözési adatokkal kapcsolatos módszertani problémák miatt sok kriminológus visszariad a bűnözési szintekkel vagy tendenciákkal kapcsolatos, nagy időtávlatokat átfogó összehasonlító elemzésektől. Csakhogy ők nem látják a fától az erdőt. Még ha tudjuk is, hogy a legtöbb fejlett országban fokozatosan nőtt a bejelentett bűncselekmények aránya, a bűnözés általános növekedése a legtöbb esetben ezt figyelembe véve is egészen rendkívüli volt. Nehéz elképzelni, hogy ezek az oly sok különböző országban olyan hosszú időn át tartó drámai változások egyszerűen csak statisztikai képződmények, hiszen megfelelnek annak az általános érzésünknek, hogy a bűnözés növekedett. Ted Robert Guff, a bűnözéssel foglalkozó történész is szkeptikusan viszonyul ahhoz a

véleményhez, hogy kizárólag a rendőrség jelentési gyakorlata volna a felelős a második világháború utáni növekedésért; megjegyzi például, hogy 1840 és a 20. század eleje között a legtöbb gazdaságilag fejlett országban csökkent a bűnözés, pedig közben javultak a nyilvántartási módszerek. Szerinte a bejelentett bűnesetek számának emelkedésére valószínűleg a legkézenfekvőbb magyarázat egyben a leghelyállóbb is: hogy a „fenyegető szociális viselkedés... sokkal gyorsabb növekedésnek indult, mint amilyen gyors korábban a csökkenése volt.” Valóban sok viktimológiai felmérés eredménye is azt bizonyította, hogy a rendőrségi jelentések igen pontosan tükrözik a bűnözéssel kapcsolatos közérzületet, már ha a komoly bűncselekményekről van szó. Amellett nehéz megmagyarázni, hogy a négy leggazdagabb ázsiai társadalom miért kivétel a tendencia alól. A fejlett országok közül kizárólag ezek volnának azok, amelyek nem tökéletesítették a bűncselekmények jelentésének mechanizmusát az elmúlt két nemzedék alatt?

A CSALÁD

A Nagy Szétbomlást alkotó változások közül a legrámaibbak a szaporodással, a családdal és a nemek közti viszonyokkal vannak kapcsolatban. A szexuális forradalom és a feminizmus erősödése az 1960-as, 70-es években gyakorlatilag mindenkit érintett a fejlett világ nyugati felén, és mélyreható változásokkal járt nemcsak a családokban, de a hivatalokban, a gyárakban, a lakónegyedekben, az önkéntes társaságokban, az oktatási rendszerben, sőt még a katonaságban is. A nemi szerepekben bekövetkezett változások fontos hatással voltak a civil társadalom természetére.

Szoros kapcsolat áll fenn a családok és a társadalmi tőke között. A család először is a legalapvetőbb kooperatív társadalmi egység, amelyben az anyáknak és apáknak együtt kell dolgozniuk, hogy létrehozzák, szocializálják és oktassák gyermekeiket. James Coleman, az a szociológus, aki a legtöbbet tette a *társadalmi tőke* kifejezés elterjesztéséért, úgy definiálta a fogalmat, mint „azon források összességét, amelyek a családi kapcsolatokban és a közösségi szervezetekben rejlenek, és hasznosak a gyermek értelmi és szociális fejlődése szempontjából”.²⁰ A családon belüli együttműködést biológiai tényezők is segítik: valamennyi állat előnyben részesíti a vérrokonait, és készséggel, ellenszolgáltatást nem várva gondoskodik róluk, oly módon, ami óriási mértékben megnöveli a rokoni csoportokon belüli kölcsönösség és hosszú távú együttműködés esélyeit. A családtagok együttműködési készsége nemcsak a gyereknevelést könnyíti meg, hanem másfajta társadalmi tevékenységeket is, mint például különböző vállalkozások vezetése. Még a személytelen, bürokratikus nagyvállalatokkal teli mai világban is, ha az amerikai gazdaságot nézzük, a magán-szektorban való foglalkoztatás 20 százaléka esik a többnyire családi kisvállalkozásokra, amelyek az új technológiák és üzleti módszerek inkubátoraiként is roppant fontos szerepet töltenek be.”

Másfelől a vérségi kötelékektől való túlzott függés negatív következményekkel is járhat az egész társadalomra nézve. Sok társadalom - Kínától kezdve Dél-Európán át Latin-Amerikáig - pártolja az úgynevezett „familizmust”, vagyis azt, hogy a családi és vérségi kötelékek minden egyéb társadalmi kötelezettség fölött állnak. Ez kétszintű erkölcsiséget hoz létre - a bárminemű köztekintéllyel szembeni erkölcsi kötelezettség szintje gyengébb, mint a vérrokonokkal szembeni. A kínai kultúra esetében a familizmust az uralkodó erkölcsi rendszer, a konfucianizmus is támogatja. Az ilyen típusú kultúrában a családokon belül a társadalmi tőke magas foka, a vérségi kapcsolatokon túl pedig viszonylagos szűkösség jellemző.

A 19. század fordulóján írt klasszikus szociológiai művek nagy része feltételezte, hogy a társadalmak modernizálódásával párhuzamosan csökkenni fog a családok szerepe, és személytelenebb társadalmi kapcsolatok foglalják el a helyüket. Ez volt az egyik legalapvetőbb különbség *Gemeinschaft* és *Gesellschaft* között: egy modern társadalomban, ha az embernek kölcsönre van szüksége vagy fel akar venni egy könyvelőt, nem a kuzinjához vagy a bácsikájához fordul, hanem elmegy egy bankba, hirdetést ad fel, vagy előveszi az Arany Oldalakat. A familizmus nepotizmushoz vezetett. A gazdasági hatékonyság viszont megkövetelte, hogy az üzleti partnereket, az ügyfeleket és a bankárokat érzelemmentesen válasszák ki, nem a vérségi kapcsolatok, hanem a képzettségek és képességek alapján. A modern bürokráciákat (legalábbis elméletben) nem családtagok és cimborák alkotják,

hanem olyan emberek, akik megfelelnek a szakmai előírásoknak, vagy sikeresen vizsgáztak az állásért.

Valóban, a családnak csökkent a fontossága gyakorlatilag valamennyi modernizálódó társadalomban. A gyarmati Amerikában, amikor az amerikaiak túlnyomó többsége családi farmokon élt, a család volt az alapvető termelő egység, amely nemcsak ételt állított elő, hanem a háztartási eszközök jó részét is. A család oktatta a gyerekeket, ellátta az öregeket, és, figyelembe véve a legtöbb farm elszigeteltségét és a közlekedési eszközök hiányát, a saját szórakozásáról is gondoskodott. A későbbiekben szinte az összes ilyen funkciója megszűnt. Először a férfiak, aztán a nők is a családon kívül, gyárakban és hivatalokban kerestek munkát; a gyerekeket állami iskolába járatták; a nagyszülőket öregek otthonába adták; a szórakozást pedig olyan üzleti vállalkozások biztosították, mint a Walt Disney. A 20. század közepére a család lecsupaszodott kétgenerációs magjára, és az egyetlen sajátos feladatköre az utódnemzés maradt.

A társadalomtudományokban a 20. század közepén népszerű modernizációs elmélet nem látta különösebben problematikusnak a családot: a kiterjesztett családok egyszerűen átalakulnak nukleáris családokká, amelyek jobban megfelelnek az ipari társadalmak életfeltételeinek. Csakhogy a család átalakulása nem állt meg 1950ben. A Nagy Szétbomlás a nukleáris családot is hosszú hanyatlásra ítélte, veszélybe sodorva még az alapvető funkcióját, az utódnemzést is. A termeléstől, az oktatástól, a szabadidős tevékenységektől és még egy sor egyéb funkciótól eltérően, amelyek kikerültek a családok hatásköréből, nem biztos, hogy a család utódnemző funkcióját is megfelelőképpen lehet pótolni a nukleáris családon kívül, s emiatt a családszerkezetben bekövetkezett változások roppant fontosak a társadalmi tőke szempontjából. A nyugati családokban lezajlott változásokat a legtöbb ember jól ismeri, statisztikailag pedig a termékenységre, a házasságkötésekre, a válásokra és a házasságon kívüli szülésekre vonatkozó adatokban fejeződnek ki.

A TERMÉKENYSÉG

Bár ostobának tűnhet hangsúlyozni valamit, ami ennyire nyilvánvaló, a társadalmi tőke nem létezhet emberek nélkül, és a nyugati társadalmak egyszerűen nem hoznak létre a saját fenntartásukhoz elegendő embert. Az Amerikában és Európában a hatvanas-hetvenes években felnőtté vált nemzedék folyton a népességrobbanásról meg a globális környezeti válságról hallott, és sokukban most már nem lehet megingatni azt a szilárd meggyőződést, hogy a „túlnépesedés” az emberi létezés jövőjét fenyegető alapvető veszedelem. Ez persze igaz is lehet a harmadik világ számos régiójában. De a fejlett országokban ennek mindenhol az ellenkezője jelent problémát: a kihalás fenyegeti mindegyiket.

Az 1980-as évekre gyakorlatilag valamennyi fejlett ország átesett az úgynevezett „demográfiai átmeneten”, amikor a születési arányszám (az egy nőre az egész élete során jutó átlagos szülésszám) az alá a szint alá csökkent (kicsivel több, mint kettő), ami a népesség stabil szinten tartásához szükséges. A vonatkozó grafikon az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Svédország és Japán születési arányszámának változását mutatja. Egyes országok, mint Spanyolország, Olaszország és Japán, olyan mértékben a szinten tartáshoz szükséges arányszám alá süllyedtek, hogy teljes népességük minden újabb generációban a korábbinál harminc százalékkal kisebb lesz. Hacsak nem indul meg nagymértékű bevándorlás a kevésbé fejlett országokból, Japán és Európa nagy része évi egyszázalékosnál jóval nagyobb ütemben fogja veszíteni a lakosságát, évről évre, mígnem a 21. század végére népességük a jelenlegi töredékére csökken. Japán volt az első fejlett ország, amelyben - már az 1950-es években - gyorsan hanyatlani kezdett a születési arányszám. Ennek egyik következménye, hogy míg a teljes demográfiai lendület fenntartja ugyan a népesség növekedését a következő évszázad első éveig, a munkaképes korú lakosság már az 1990-es évek végére zsugorodni kezdett, és 2015-re tízmillió fövel kevesebb lesz, megint csak feltéve, hogy nem történik jelentős mértékű bevándorlás.

A század utolsó két évtizedére kialakult alacsony születési arányszámok különösen bomlasztó hatással voltak és lesznek a társadalomra, mert az átmenet a második világháború utáni demográfiai hullám viszonylag magas termékenységének időszakát követte. Olyan okokból, amiket kevés demográfus lát tisztán, a demográfiai hullám különösen erős volt bizonyos angol nyelvű országokban, így az Egyesült Államokban, Új-Zélandon és Ausztráliában. De nem

korlátozódott ezekre az országokra: a háború után nőtt a termékenység Hollandiában, Dániában, Svédországban, Norvégiában, Franciaországban és Németországban is. Az angolul beszélő világban a demográfiai hullámhegy a negyvenes évek végén kezdődött, és az ötvenes évek végén vagy a hatvanas évek elején tetőzött; Olaszország, Svédország és Franciaország esetében a termékenység csak a hatvanas évek közepén vagy még később érte el a csúcsát.

Az alacsony születési arányszám nem újdonság, bár arra még nem volt példa, hogy ennyire a szinten tartási arány alá süllyedjen. Franciaországban már a 19. században csökkenni kezdett a születési arányszám, ami aggasztotta is a francia politikusokat, az első világháború előtt sok fejfájást okozott nekik, hogy emiatt lemaradnak az izmosodó Németországgal folytatott versenyben. Európaszerte alacsony volt a termékenység a harmincas években, amikor egyes értelmiségiek már vitatkoztak a népességsökkenés jelentéséről és következményeiről. Sok európai ország - Franciaország, Svédország stb. - próbálkozott szüléspárti politika bevezetésével, például gyerekenkénti családi pótlék folyósításával, bölcsődék és óvodák létesítésével, bőkezű gyermekgondozási segéllyel (amit egyre inkább apák is igénybe vehettek). Csakhogy az ilyen szüléspárti politika többnyire roppant sokba kerül, és mindeddig igen kevés hatással volt a születési arányszámra. Franciaországban hiába kaptak a gyermekes családok jelentős segítséget, a születési arányszám alacsony maradt. Svédország tízszer annyit költött arra, hogy polgárait gyerekvállalásra ösztökélje, mint Olaszország vagy Spanyolország, és ezzel 1983 és az 1990-es évek eleje között elérte, hogy a születési arányszám majdnem újból biztosította a szinten tartást. De a kilencvenes évek közepén megint süllyedni kezdett, és mára visszatért az 1,5-es szintre.

HÁZASSÁG ÉS VÁLÁS

Amellett, hogy kisebbek lettek és már önmagukat sem reprodukálták, a nyugati családok ráadásul elkezdtek széthasadni, egyre több gyerek született házasságon kívül, vagy élte át szülei házasságának felbomlását valamikor gyerekkorában. Annak ellenére, hogy tömérdek bizonyíték vallott a nukleáris család hosszú távú hanyatlására és arra, hogy ez súlyos következményekkel jár a gyerekekre nézve, meglepő, hogy a társadalomtudósok milyen sokáig igyekeztek úgy beállítani, mintha semmilyen jelentős változás nem történt volna. David Popenoe szociológus megjegyzi, hogy épp amikor javában zajlott a Nagy Szétbomlás, az általánosságok tankönyvek rendszerint elverték a port „a család hanyatlásának mítoszán.” Az ötvenes években és a hatvanas évek elején ennek az lehetett az oka, hogy az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában ténylegesen erősödött a családi kohézió, mint ahogy a születési arányszám emelkedett a demográfiai hullámhegy idején. A világgazdasági válság és a második világháború nagymértékben rombolta a családokat, de az ötvenes évek végére visszatért a stabilitás, sőt még javult is a helyzet a háború előttihez képest.

A hetvenes-nyolcvanas években azonban a mutatók drasztikusan romlani kezdtek. Az emberek később házasodtak meg, kevésbé hosszú ideig maradtak házasok, és az elváltak kisebb számban nősültek meg újra. Akárcsak a születési arányszám, a házasságkötési arányszám is nőtt a hatvanas években az Egyesült Államokban, Hollandiában, Új-Zélandon, Kanadában és más országokban; a hetvenes évektől kezdve azonban ez a mutató gyorsan csökken. Az Egyesült Államokban a válások aránya minden egyes évtizedben nőtt a polgárháború óta, de ez a folyamat a hatvanas évek közepén rendkívül felgyorsult. Bár a nyolcvanas években a válási arányszám növekedése megállt, ez nem annyira azt jelzi, hogy szilárdabbá váltak a házasságok, hanem azt, hogy a demográfiai hullámhegy nemzedéke túljutott azon az életkoron, amikor a legvalószínűbb a válás. A nyolcvanas években az Egyesült Államokban a házasságoknak nagyjából a fele végződött válással. Az elváltak aránya a házasokhoz képest közben még gyorsabban nőtt, mert mindezzel párhuzamosan csökkent a házasságkötések száma. Az Egyesült Államokban ez az arányszám több mint négyszeresére nőtt mindössze harminc év alatt.

Akárcsak az erőszakos bűncselekmények esetében, az Egyesült Államok egyedül áll a rendkívüli válási hajlamával is; a Nagy Szétbomlást jelentős mértékben magasabb válási arányszámmal kezdte, mint a többi fejlett ország, és az időszak végére is megmaradt az „előnye”. De a legtöbb európai országban is élesen nőtt a válások aránya. A 2.4 grafikon a válási arányszám változását mutatja négy országban. Miután ez a viszonylag magas háború utáni szintről az ötvenes években visszaesett, a családok Hollandiában, Kanadában, Nagy-Britanniában és gyakorlatilag az összes északi országban

egyre nagyobb számban kezdtek szétesni. Vannak bizonyos helyi eltérések - Németország és Franciaország válási arányszáma viszonylag alacsonyabb, az északi országoké és Nagy-Britanniáé pedig magasabb. Az európai katolikus országok - Olaszország, Spanyolország és Portugália - ezen az időszakon belül elég későn legalizálták a válást (1970-ben, 1981-ben, illetve 1974-ben), és továbbra is viszonylag alacsony, bár növekvő válási arányszám jellemző rájuk. Japán is kilóg az összképből az alacsony arányszámával, amely azért valamivel magasabb, mint a dél-európai katolikus országoké.

HÁZASSÁGON KÍVÜLI SZÜLETÉSEK

A gyerekek egyre növekvő hányada születik házasságon kívül. Az ilyen születéseknek az összes élveszületéshez való aránya az Egyesült Államokban 5 százalékról 31 százalékra nőtt 1940 és 1993 között. A házasságon kívüli születések arányszáma jelentősen eltér a különböző emberfajták és népcsoportok között. 1993-ban a fehéreknél 23,6 százalék volt, az afroamerikaiaknál 68,7 százalék. Az amerikai fekete gyerekek jelentős többsége apa nélkül nő fel, és a legszegényebb környékeken rendkívül ritka, hogy egy gyereknek olyan apja legyen, aki az anya házastársa.

Meg kell jegyeznünk, hogy 1994-től 1997-ig az egyedülálló anyák által szült gyerekek arányának növekedése megállt, és mintha stabilizálódott volna. A tinédzser anyák aránya - akiknek túlnyomó többsége hajadon - még jelentősebben csökkent, ezer szülő nőből 1991-ben 62,1 volt 15-19 éves, s ez 54,7 százalékra esett vissza. És még nagyobb volt a csökkenés a fekete tinédzserek esetében, ahol 1991 és 1996 között 21 százalékot esett vissza ez az arányszám. Bár ezek a változások nem annyira nagyok, mint amennyire a bűnözés csökkent a kilencvenes években, mégiscsak azt jelzik, hogy a házasságon kívül született gyerekek arányának robbanásszerű növekedése talán nem egyirányú utca.

Többen rámutattak, hogy a házasságon kívüli születések arányának drámai növekedését nem annyira az okozta, hogy férjezetlen nők szültek egyre nagyobb számban, hanem az, hogy meredeken zuhant a férjezett nők termékenysége. Ezt a tényt néha annak bizonyítására citálják elő, hogy az Egyesült Államokban a házasságon kívüli születések viszonylag magas arányában nincs semmi aggasztó. Nem egészen világos, miért kellene biztatónak tartanunk azt a fejleményt, hogy azok a nők, akik a legalkalmasabbak a gyerekek megfelelő gondozására és felnevelésére, úgy döntenek, hogy kevesebb gyereket vállalnak, míg azok, akik kevésbé alkalmasak, többet. Amellett a hajadon nők termékenységének növekedése a hetvenes évek közepe után nem valami apró kis változás volt, hiszen 1990-ig több mint a kétszeresére emelkedett, aztán stagnált, majd csökkenni kezdett.

Ha az Egyesült Államok után most a többi OECD-államot nézzük meg, azt látjuk, hogy Amerika nem valami deviáns eset; gyakorlatilag valamennyi iparosodott országban - megint csak Japán és a katolikus országok, Olaszország és Spanyolország kivételével - rendkívül gyorsan nőtt a házasságon kívüli szülések aránya (lásd a vonatkozó grafikont). Egyes országokban, mint például Franciaországban és az Egyesült Királyságban, a növekedés később kezdődött, mint az Egyesült Államokban, de aztán még drámaibb lett. Az egész világon Skandináviában a legmagasabb a házasságon kívüli szülések aránya jelentősen magasabb, mint az Egyesült Államokban. Európában a viszonylag nagy katolikus népességű Németországban és Hollandiában viszonylag alacsony ez az arányszám, Olaszországban pedig még alacsonyabb. E tekintetben Japán lóg ki a sorból, ahol a házasságon kívüli születések aránya jóval alacsonyabb, mint bármely európai országban, és a növekedése sem számottevő.

A házasságon kívüli születést törvénytelen születésnek is nevezik, de ennek jelentése más Európában, mint az Egyesült Államokban, a legtöbb európai országban ugyanis magas az együttélések aránya. Húsz és huszonnégy éves életkor között a dán nők 45 százalékának, a svéd nők 44 százalékának és a holland nők 19 százalékának már van élettársa; míg az amerikai nők közül csak 14 százalékának. Az Egyesült Államokban a házasságon kívüli szülések mintegy 25 százaléka esik együtt élő párokra; Franciaországban, Dániában és Hollandiában ez az arány sokkal magasabb, Svédországban pedig talán a 90 százalékot is eléri. Nagyon nehéz pontos statisztikákat szerezni az élettársak számáról és annak a házaspárok számához viszonyított változásáról különböző országokban, de minden kutató egyetért abban, hogy jelentős elmozdulás történt a házasságtól az együttélés felé.

Svédországban jelenleg a házasságkötési arányszám olyan alacsony (ezer lakosra számítva 3,6), az együttélési arányszám pedig olyan magas (az összes pár 30 százaléka), hogy ennek alapján felvethető a házasság hosszú távú hanyatlásának kérdése. Az Egyesült Államok kiemelkedik mind az egyedülálló anyák, mind a tinédzserek által szült gyermekek tekintetében.

Az egyszülős családokban élő gyermekek számát különböző tényezők határozzák meg: a házasságon kívüli születések aránya, az együttéléseké, a válásoké, az együtt élő párok szétköltözésének aránya és az újraházasodóké és újra-összeköltözőké. Az Egyesült Államokban azért magas az egyszülős családok aránya, mert magas a házasságon kívüli születéseké és a válásoké is, és viszonylag alacsony az együttélések aránya.

Az a tény, hogy sok európai gyermekes pár házasság helyett inkább együtt él, nem jelenti azt, hogy a család itt elkerülte azokat a megrázkódtatásokat, amiket az amerikai családok átéltek. Az együttélés kevésbé stabil, mint a házasság. Larry Bumpass és James Sweet demográfusok sok nemcsak azt találták, hogy az együttélések felbomlása kétszer olyan gyakori, mint a házasságoké, hanem hogy ráadásul az olyan házasságok is, amelyeket együttélés előzött meg, kevésbé stabilak azoknál, amelyek előtt nem volt együttélési szakasz. Ez ellentmond annak a közkeletű vélekedésnek, hogy a házasság előtti együttélés jót tesz a házasságnak, mert így a partnerek jobban megismerhetik egymást, mielőtt elköteleznék magukat. Más tanulmányok azt mutatták, hogy az együttélésnél gyakoribb a családon belüli erőszak és a társadalmi elszigetelődés, mint a házasságnál.

Svédországban a házasságon kívüli születések és az együttélések aránya is magas. Ennélfogva a svéd gyerekek esetében sokkal valószínűbb, hogy olyan háztartásban fognak élni, ahol mindkét biológiai szülő jelen van, mint az amerikai gyerekeknél. Másfelől Svédországban a válási arányszám az utóbbi időben gyorsan nőtt, és magasabb, mint bármely más európai országban. Mivel Svédországban olyan kevesen házasodnak össze, az együtt élő párok szétköltözése fontosabb mutatója a család stabilitásának, mint a válási arányszám. Csakhogy ezt a statisztikai adatot rendkívül nehéz meghatározni. Egy felmérés szerint, amely 4300 1936 és 1960 között született svéd nőt vizsgált, az egygyermekes együtt élő családoknál háromszor olyan valószínű a viszony felbomlása, mint a házastársaknál. Ésszerű, hogy az élettársi viszonyok kevésbé stabilak, mint a házasságok. Ha egy pár az együttélést választja, annak feltehetően az az oka, hogy a partnerek eleve kevésbé kívánják a holtomiglan-holtodiglan kapcsolatot. Mindenesetre együttélés esetén sokkal kevesebb jogi huzavonával jár a közös háztartás megszüntetése. Ebből következően David Popenoe és mások azt gyanítják, hogy az iparosodott országok közül jelenleg Svédországban a legmagasabb a családok felbomlásának aránya.

Sem a válási arányszám, sem a házasságon kívüli születések arányszáma, sem az egyszülős családok aránya nem fejezi ki pontosan, hogy a gyerekek milyen mértékben tapasztalják meg a családok felbomlását és az egyszülős vagy szülő nélküli családban való életet. Az Egyesült Államokban házasságban élő szülőktől születik a gyerekek 67 százaléka, de 45 százalékuk, mire tizennyolc éves lesz, át fogja élni szülei válását. Egyes alközösségekben, például az afroamerikaiaknál ez a százalékarány még sokkal magasabb, s így viszonylag ritka, ha valaki egész gyerekkorában együtt él mindkét biológiai szülőjével.

Ezek az arányok nem egészen példa nélküliek a történelemben. A gyarmati Amerikában a gyerekeknek kevesebb, mint a fele érte el a tizennyolc éves életkort úgy, hogy még mindkét biológiai szülője élt. A különbség persze az, hogy a 18. században a szülők elvesztését túlnyomóan betegség és korai elhalálozás okozta, míg a 20. század végén ez jobbra a szülők döntésének eredménye. Egyes megfigyelők ebből a történelmi precedensből kiindulva amellel érvelnek, hogy az egyszülős családok jelenlegi aránya nem annyira káros a gyerekeknek, mint általában gondolják - ami persze meglehetősen furcsa érvelés. A régebbi korokban feltehetően traumatikus élmény lehetett, amikor egy gyerek átélte apja vagy anyja halálát, és ez jelentős kockázatokat rejtett magában az életésélyeit illetően; hogy azóta a várható élettartam óriási mértékben nőtt, az a modern egészségügy egyik legnagyobb vívmánya. És hogy mégis sikerült reprodukálnunk a gyarmati Amerika viszonyait a 20. század végén, az aligha tölthet el bennünket megnyugvással. Amellel bőven van bizonyíték rá, hogy a család önkéntes felbontása nagyobb lelki károkat okoz, mint a kényszerű felbomlása.

Nehéz lenne nem azt a következtetést levonni, hogy a nukleáris család veszélyes mértékben meggyengült, és a még megmaradt funkcióit is - mint az utódnemzés - kevésbé jól látja el. És ez feltehetően komoly hatással van a társadalmi tőkére, hiszen a család a társadalmi tőkének agyszerre forrása és közvetítője.

Most pedig olyan adatok következnek, amelyek a családon kívüli társadalmi tőkét fejezik ki.

BIZALOM, ERKÖLCSI ÉRTÉKEK ÉS CIVIL TÁRSADALOM

Ha valaki az 1950-es évektől a kilencvenes évekig az Egyesült Államokban vagy valamelyik másik nyugati országban élt, egész biztosan észrevette, hogy e néhány évtized alatt milyen mélyreható változások mentek végbe az értékekben. A normák és értékek változása összetett folyamat, de az egészet besorolhatjuk a *növekvő individualizmus* címszó alá. Ralf Dahrendorf terminológiáját használva a tradicionális társadalmakban kevés a választás és sok a kötés (vagyis a másokhoz kapcsolódó társadalmi kötelék): az embernek kevés személyes választási lehetősége van a házastársa, a munkája, a lakóhelye vagy a vallása dolgában, és nem léphet ki a család, a törzs, a kaszt, a vallás, a feudális viszonyok stb. gyakran elnyomó jellegű kötelékeiből. A modern társadalmakban az egyén választási lehetőségei hallatlanul kitágulnak, míg a kötelékek, amelyek a társadalmi kötelezettségek hálójához kapcsolják, jelentős mértékben meggyengülnek.

A legoptimistább foratókönyv szerint a modern élet nem szünteti meg teljesen a kötelékeket. Csak az történik, hogy az örökölt osztály-hovatartozáson, valláson, nemén, fajtán, nemzetiségen stb. alapuló kényszerű kapcsolatokat és kötelezettségeket önként vállalt kötelékek váltják fel. A kapcsolataink összességükben nem gyengülnek, de mi magunk választjuk meg, hogy kikkel ápolunk bármiféle viszonyt. Szakszervezeti vagy szakmai szövetség váltja fel a foglalkozási kasztot; az ember lehet pünkösdista vagy metodista, ahelyett hogy az államegyházban hódolna Istennek; a házastárs kiválasztása ma már a fiatalok, nem pedig a szüleik dolga. Az internet olyan technikát is jelent, amely az önkéntes társadalmi kapcsolatokat új és korábban elképzelhetetlen magasságokba emelheti: az ember kapcsolótba léphet a bolygón bárhol lakó emberekkel a zen buddhizmustól kezdve az etióp konyhaművészetig gyakorlatilag bármilyen közös érdeklődés alapján, a távolság többé nem szab határokat.

Ezzel az optimista foratókönyvvel, mint azt számtalan szerző, köztük Peter Berger, Alasdair McIntyre és maga Dahrendorf is megjegyezte, az a baj, hogy nemcsak a tradicionális vagy tekintélyelvű társadalmakra jellemző kötelékek bomlanak fel, a folyamat ugyanis nem áll meg itt, hanem korhadni kezdenek a modern társadalmakat benépesítő teljesen önkéntes intézmények alapját képező társadalmi kötelékek is. Az emberek nemcsak a zsarnokok és a főpapok tekintélyét kérdőjelezzik meg, hanem a demokratikusan megválasztott tisztségviselőket, a tudósokét és a tanárokét is. Nehezen viselik a házasság és a családi kötelezettségek kényszereit, még ha ezeket önként választották is. És nem akarják azt sem, hogy túlságosan kordában tartsák őket a valláserkölcsei tanításai, még ha tökéletesen szabadon, kedvük szerint léphetnek is be bármilyen felekezetbe, és azt bármikor ott is hagyhatják. Az individualizmus, a modern társadalmak legalapvetőbb erénye a szabad emberek büszke függetlenségéből kezd valamiféle zárkózott önzéssé fajulni, a személyes szabadság egyre inkább öncél, és az ember mit sem törődik mások iránti kötelezettségeivel.

Azokban a társadalmakban, ahol az emberek nagyobb választási szabadságot élveznek, mint eddig bármikor a történelemben, még a miatt a kevés megmaradt kötöttség miatt is berzenkednek. Az ilyen társadalmakat az a veszély fenyegeti, hogy tagjai egyszer csak elszigeteltnek érzik magukat, hiába, hogy szabadon létesíthetnek kapcsolatot bárkivel, ha egyszer képtelenek olyan erkölcsi kötelezettségek vállalására, amelyek igazi közösségekké forraszthatnák őket. A társadalmi tőkéről a kilencvenes években folytatott viták valójában azt a kérdést feszegetik, hogy lehetséges-e olyan önkéntes kötöttségeket létrehozni és fenntartani, amelyek lehetővé tennék embercsoportok közös cselekvését akár haszonelvű, akár magasabb célú célért.

Könnyű felvázolni azoknak a változásoknak a körvonalait, amelyek a társadalmi normák tekintetében a Nagy Szétbomlás ideje alatt végbementek, de sokkal nehezebb ezt a változást empirikusan dokumentálni. Erre legalább két módszer kínálkozik: használhatunk felmérési adatokat, vagyis megkérdezzük az embereket értékeikről és viselkedésükről, vagy pedig közvetlenül mérjük a modern civil társadalmat alkotó társadalmi intézmények, társulások és szervezetek mennyiségét és minőségét.

Robert Putnam azt állította, hogy az Egyesült Államokban az adatok mindkét típusa azonos

irányban mozog: az emberek egyre kevésbé bíznak az intézményekben és egymásban, s ugyanakkor a csoportok és a csoporttagság területén is hanyatlás figyelhető meg. Ésszerűen felveti, hogy e kettő óhatatlanul összekapcsolódik: magyarul a bizalom szükségszerű feltétele annak, hogy az emberek együtt dolgozzanak és részt vegyenek a civil társadalmat képező csoportokban, ennél fogva ez is, az is a társadalmi tőke mércéje.

Ugyanakkor sok minden utal arra, hogy a bizalom és a csoporttagság szintje között nincs feltétlenül kölcsönös összefüggés. Bár a bizalom szintjének csökkenése meglehetősen egyértelmű, sok adat azt mutatja, hogy a csoportok és a csoporttagság számos típusánál növekedés figyelhető meg.

Ez a jelenség nem csak az Egyesült Államokra jellemző. A hagyományos fajtájú tekintélyekbe - mint a politikusok, a rendőrség és a hadsereg - vetett bizalom a legtöbb nyugati fejlett országban csökkent, és az emberek saját bevallása szerint hanyatlik az a fajta erkölcsi viselkedés, amely a bizalmi viszonyok alapja. Ugyanakkor a tények azt mutatják, hogy míg a csoportok és a csoporttagság típusai változnak, összességében *növekedés* tapasztalható a csoportrésztvétel tekintetében.

Hogyan lehetséges, hogy míg a cinikus közöny kifejeződései hallatlanul megszorodtak, a civil társadalom a jelek szerint mégis egészséges? És ez utóbbi tény hogyan egyeztethető össze az individualista életszemlélet terjedésével? A válasz *az erkölcsi miniatürizálódással* van kapcsolatban: az emberek továbbra is részt vesznek ugyan csoportéletben, de maguk a csoportok kevésbé normaadóak, és kisebb bizalmi rádiust hoznak létre. Egészeben véve kevesebb a közös érték a társadalmakban, és nagyobb a versengés a csoportok között.

MI A HELYZET A BIZALOMMAL AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN?

A bizalom a társadalmi tőkét alkotó kooperatív normák kulcsfontosságú mellékterméke. Ha számítani lehet rá, hogy az emberek eleget tesznek kötelezettségeiknek, tiszteletben tartják a kölcsönösség normáit, és, ha egy mód van rá, nem viselkednek tisztességtelenül, akkor könnyebben jönnek létre csoportok, s ha már létrejöttek, hatékonyabban érik el közös céljaikat.

Ha igaz az, hogy a bizalom a társadalmi tőke fontos mutatója, akkor világos jelei mutatkoznak ez utóbbi hanyatlásának. Sok amerikai tudatában van annak, hogy a legkülönbözőbb intézményekben - kezdve az Egyesült Államok kormányával - vetett bizalom régóta rendületlenül hanyatlik, és történelmi mélypontot ért el az 1990-es években. 1958-ban a megkérdezett amerikaiak 73 százaléka azt mondta, bízik a föderális kormányban, és úgy gondolja, hogy az vagy „többnyire”, vagy „lényegében mindig” helyesen cselekszik. 1994-re ez a szám 15 százalékra csökkent (a különböző felmérések eredményei kis szóródást mutatnak), bár aztán 1996-97-re a kormányba vetett bizalom újból nőtt, és 25-30 százalékos átlagszintet ért el. Ennek megfelelően azok aránya, akik szintje alacsonyabb, mint a születési hullámhegyhez tartva vagy „sohasem”, vagy csak „néha” bíznak meg a kormányban, az 1958-as 23 százalékról 1995-re 71-85 százalékra nőtt (az azóta eltelt években aztán enyhén csök- Az Egyesült Államokon belül a különböző faji és etnikent).

A legtöbb amerikai intézmény helyzete alig jobb. A nagyvállalatok, a szakszervezetek, a bankok, az orvosi szakma, a szervezett vallás, a hadsereg, az oktatásügy, a televízió és a sajtó mind-mind hanyatlást élt át abban a tekintetben, hogy a felmérések szerint az emberek hány százaléka bízott meg bennük az 1970-es, illetve az 1990-es évek eleje között. Az államszervezeten belül csak a Legfelső Bíróság az, ahol nagyobb azoknak a száma, akik „nagyértékben” megbíznak benne, azokénál, akik „szinte semennyire”; a helyzet a végrehajtó ágazatnál éppen fordított, és még rosszabb a Kongresszus tekintetében. Egyedül a tudósok azok, akik a bizalom viszonylag állandó szintjét élvezik.

Miközben a közintézmények iránti bizalom meggyengült, úgy tűnik, hasonlóképpen hanyatlik a „privát bizalom” - az állampolgárok egymás közötti kooperatív kapcsolatainak mellékterméke. A felmérések, amelyekben azt a kérdést teszik fel, hogy „Általánosságban egyetért-e azzal, hogy a legtöbb emberben nem lehet megbízni, vagy hogy az ember nem lehet elég óvatos, amikor más emberekkel van dolga?”, azt mutatják, hogy míg a hatvanas évek elején 10 százalékkal több amerikai mondta, hogy jobbra megbízik az emberekben, mint amennyi azt, hogy bizalmatlan, a következő évtizedben ez változni kezdett, és a kilencvenes évekre már a bizalmatlanok aránya volt

nagyobb 20 százalékkal. Egyesek ugyan felvetették, hogy a bizalmatlanság csupán a születési hullámhegy nemzedékének jellegzetessége, de jelentősen nőtt a bizalmatlanság az 1958-1972 között született főiskolai-egyetemi hallgatók körében is. Ezt megerősíti Wendy Rahn kutatása, amelyből kiderül, hogy az X nemzedékhez tartozók bizalmi szintje alacsonyabb, mint a születési hullámhegyhez tartozóké, azoké pedig alacsonyabb, mint a szüleik nemzedékéé.

Az Egyesült Államokon belül a különböző faji és etnikai csoportok a bizalom különböző szintjéről tesznek bizonyosságot. Az afroamerikaiak sokkal bizalmatlanabbak, mint más csoportok: a feketék 80,9 százaléka tartja az embereket általában megbízhatatlannak, míg a fehéreknek csak 51,2 százaléka; a feketék 60,6 százaléka gondolja azt, hogy az emberek tisztességtelenek, míg a fehéreknek csak 31,5 százaléka. A hispanók kevésbé bizalmatlanok, mint a feketék, az ázsiai amerikaiak körében pedig még magasabb a bizalom szintje. Rendszerint nagyobb a bizalom az idősebbekben, mint a fiatalabbakban, és a vallásos embereknél, mint a nem vallásosakban, bár a fundamentalistákra a bizalmatlanság magasabb szintje jellemző, mint a fő felekezetek híveire. Korreláció van a bizalom és a jövedelem és még inkább az iskolai végzettség között: az egyetemi végzettségű vagy még magasabb szinten képzett emberek általában jobb véleménnyel vannak a világról. Végül pedig az elővárosok lakóiban többnyire sokkal nagyobb a bizalom, mint a nagyvárosokéiban.

Meg kell jegyeznünk, hogy a bizalom önmagában nem számít erénynek, inkább egy erény mellékterméke; akkor jön létre, amikor az emberek osztoznak a tisztesség és kölcsönösség normáiban, és ennél fogva képesek együttműködni. A bizalmat elpusztítja a túlzott önzés vagy a tisztességtelen viselkedésre való hajlam. Nehéz közvetlenül mérni az önzés mértékét, de az amerikaiak körében egészen biztosan elterjedt az a vélekedés, hogy az emberek mostanában önzőbbek lettek. Így például Alan Wolfe szociológus A Középosztály Erkölcsisége elnevezésű projektje keretében nagyszámú egészen különböző amerikaival készítették mélyinterjút, és a túlnyomó többségük egyetértett azzal az állítással, hogy a húsz évvel ezelőtti helyzethez képest „az amerikaiak önzőbbek lettek.” A bizalomra vonatkozó kérdés mellett az Általános Társadalmi Felmérés azt is megkérdezi, hogy tisztességesek és segítőkészek-e az emberek. Ami a tisztességet illeti, 1972-től 1994-ig az az enyhe tendencia látható, hogy az emberek szerint csökken a tisztesség; a segítőkészséggel kapcsolatos válaszokban semmilyen tendencia nem figyelhető meg. Ugyanakkor a Jövőfigyelő elnevezésű vizsgálat, amelyben amerikai főiskolai végzősöket kérdeztek, a bizalom, a tisztességbe vetett hit és a segítőkészség meglehetősen egyöntetű hanyatlását mutatta 1976 és 1995 között.

A CIVIL TÁRSADALOM AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

Robert Putnam lenyűgöző mennyiségű adatot gyűjtött össze annak bemutatására, hogy hanyatlak a társulási készség az Egyesült Államokban, és ezek között nemcsak a fentiekben már idézett felmérési adatok szerepelnek, hanem a cserkészszövetségtől kezdve a szülő-tanár szervezetekig számos szervezet taglétszámadatai is, különböző hosszmetrvizsgálatok paneladatai és részletes tanulmányok különböző amerikaiak átlagos heti időbeosztásáról. Putnam rámutat, hogy csökken a tagsága sok hagyományos társaságnak, mint például a Moose, az Elks, a Kiwanis, a Shriners és más „animális” szervezetek, és hogy az Általános Társadalmi Felmérés szerint a válaszadók között a csoporttagság nagyjából egynegyedével csökkent 1974 és az 1990-es évek közepe között.

Általánosságban Putnam tétele csak akkor tartható fenn, ha minőségileg megkülönböztetjük a különböző csoportokat összetartó kötelékek fajtáit - erre utaltam korábban a „pozitív bizalmi rádiusz” kifejezéssel. Így például a dohányipari érdekek alapján létrejöhet egy csoport, amely lobbizik a Kongresszusban azért, hogy csökkentsék a dohányárak forgalmi adóját, de a legtöbb amerikai szerint ez azért nem egészen ugyanaz, mint egy közös hiten nyugvó szervezet tevékenysége, mondjuk, a Habitat for Humanity-é, amely házépítéseket szervez szegény, lerobbant városrészekben. Az előző csoportnak is van társadalmi tőkéje, és kooperatív célokat igyekszik elérni, de a résztvevők többségét feltehetően csakis a fizetség motiválja, és nem sok minden ösztökéli őket arra, hogy az érdekcsoportjuk határain kívül is együttműködjenek. A Habitatot ugyanakkor több közös érték forrasztja egybe, kiterjeszti ezeket az értékeket a közvetlen csoporton túlra is, s ennél fogva összességében magasabb fokon hoz létre

társadalmi tőkét. A bankokat, az egészségügyet, a biztosítókat és egyéb érdekeket képviselő lobbicsoportok szaporodása kétségbevonhatatlan, de az ember kétli, hogy ezek másfajta kooperatív kötelekeket is létrehoznak-e tagjaik között.

Józan erkölcsi elemzés szerint van még egy fontos különbség a lobbizó dohánycég és a Habitat for Humanity között. Az előző nem rejti véka alá azt tény, hogy a dohánygyárosok érdekeit igyekszik előmozdítani Washingtonban. Mondhatjuk, hogy egy demokratikus politikai rendszerben minden jelentősebb csoportnak joga van érdekei politikai képviseletéhez. Másfelől azonban a politikai érdekcsoportok tevékenységének kétségkívül vannak káros oldalai: a politikai befolyás kampánypénzekkel történő megvásárlása növeli a választók cinizmusát a demokratikus politikai folyamatokkal szemben. És mint a közgazdász Mancur Olson rámutatott, a harcias érdekcsoportok szaporodása a kedvezményekért való állandó kuncsorgáshoz és egyéb parazita viselkedésformákhoz vezethet, amelyek súlyosan hátráltatják a gazdasági növekedést. A Habitat for Humanity ugyanakkor nem igyekszik sem dicsőíteni magát, sem kormánytámogatásokat szerezni; csak azt teszi, ami a nyilvánított célja, olcsó házakat épít rászoruló szegényeknek. Persze, mindkét csoporttípus fontos egy modern társadalom sikere szempontjából, de nagyon más lenne a véleményünk a civil társadalom egészségéről, ha kizárólag üzleti érdekcsoportokból állna, és egyetlen önkéntes jótékonyági szervezetet sem találnánk benne. Minden olyan érvelésnek, mely szerint az amerikai civil társadalom hanyatlak, figyelembe kell vennie az e két csoporttípus közti különbséget.

Everett Ladd a Connecticuti Egyetemről, aki sok éven át irányított Roper-felméréseket, a *The Ladd Report* (A Ladd-jelentés) című könyvében gyakorlatilag minden pontban kétségbe vonta Putnam adatait az amerikai civil társadalomról. Azzal a váddal kezdi, hogy Putnam számos új csoportot elfelejtett számba venni - az ország méretét és sokszínűségét figyelembe véve ez persze félelmetes feladat lenne. Néhány példa, amit felhoz, külö-

nösen sokatmondó. Putnam kimutatta például, hogy a szülő-tanár társaságok (SZTT) taglétszáma az 1962-es 12,1 millióról 1982-re 5,3 millióra zuhant, azóta pedig enyhén növekszik; a taglétszám hanyatlása egy harmincéves időszakot figyelembe véve megmarad akkor is, ha a tanulók számára vetített arányszámot nézzük meg az amerikai nyilvános általános és középiskolákban. Ladd viszont kimutatja, hogy a taglétszám visszaesését ez esetben jórészt nem a szülők közömbössé válása okozta, hanem az, hogy egyre többen úgynevezett szülő-tanár szervezeteknek (szTSZ) lettek a tagjai. Az szTSZ-ek nem fizetnek tagdíjat egy országos szervezetnek, kevésbé szorosan kötődnek a pedagógus-szakszervezetekhez, és általában kevésbé formális felépítésűek. Egy felmérés, amelyet Ladd és a Roper Center végzett, arra az eredményre jutott, hogy a legtöbb tankörzetben az szTT-k taglétszáma nagyjából az összes szülő-tanár szervezet teljes taglétszámának egynegyedére csökkent. Vagyis úgy tűnik, a szülők kapcsolata gyermekeik oktatási intézményeivel valójában rendületlenül növekedett az elmúlt három évtizedben, és ezt a tény megerősítik a szülők iskolával kapcsolatos tevékenységét jellemző felmérési adatok is.

Sok más szervezettel is hasonló a helyzet, mint az szTT-kkel. Bizonyos csoporttípusok - például a különböző exkluzív férfiklubok - hanyatlásnak indultak, de az elmúlt évtizedben robbanásszerűen nőtt az AIDS-betegeket támogató informális csoportok száma, amit nem is lehet megbízhatóan megbecsülni. Az amerikai gyerekek manapság inkább fociznak, ahelyett hogy valamelyik kölyök-baseballbajnokságban játszanának, de semmi jele annak, hogy összességében kevesebb időt töltenének sporttevékenységhez kapcsolódó barátkozással.

Több kísérlet történt már a csoportok és társulások összeszámolására az Egyesült a, Az egyiket a Kereskedelmi Minisztérium végezte 1949-ben, és az a becslés lett a végeredménye, hogy az amerikai társada lomban 201 000 önkéntes non-profit kereskedelmi és üzleti szervezet, nőcsoport, szakszervezet, polgári szolgáltatócsoport, klub és minden rendű és rangú szakmai csoport működik. Lester Salamonnak, A Non-profit Szektor Komparatív Vizsgálata elnevezésű projekt vezetőjének becslése szerint 1989-ben 1,14 millió non-profit szervezet volt az Egyesült Államokban, ami jóval nagyobb növekedésre utal, mint amekkora az egész lakosságé volt." A modern társadalmakban létező informális hálózatok és csoportok maradéktalan összeszámlálásának gyakorlati képtelenségére vall a Yankee City elnevezésű vizsgálat, amely 22 000 különböző csoportot talált egy 17 000 emberből álló közösségben. b° A változó technológia megváltoztatja a társulási formákat. Hogyan vehetnénk számba például az internetes on-line vitacsoportokat, „csevegőszobákat” és e-mail-beszélgetéseket, amik robbanásszerűen megszorodtak a személyi számítógépek terjedésével a kilencvenes években?

Az Általános Társadalmi Felmérés adatai nem mutatnak egyértelműen a csoporttagság csökkenésére. A kérdőívben van egy sor különböző típusú tagságra vonatkozó kérdés (szakszervezetek, szakmai szervezetek, hobbiklubok, sportklubok, jótékonyági egyesületek és templomi közösségek). Nehéz erős trendet felfedezni; bizonyos típusú szervezetek - például a szakszervezetek - átéltek hanyatlási szakaszokat, mások, mint például a szakmai szövetségek, inkább erősödtek. Más forrásból származó adatok is a polgári részvétel növekvő szintjét mutatják. Így például egy 1998-as ABC/Washington Post közvélemény-kutatás szerint 1984-től 1997-ig 44 százalékról 55 százalékra nőtt azok aránya, akik az előző évben végeztek valamilyen önkéntes társadalmi munkát. Egy másik felmérésben azt kérdezték a válaszadóktól, hogy részt vettek-e bármilyen jótékonyági vagy szociális tevékenységben, és a pozitív válaszok aránya az 1977-es 26 százalékról 1995-ben 54 százalékra nőtt. Középosztálybeli amerikaiakkal végzett interjúi alapján Alan Wolfe felveti, hogy a kérdések megválaszolásakor az emberek többnyire alábecsülik, hogy hány csoportnak a tagjai, mert nem számítják bele a kevésbé komolynak tartott hobbicsoportokat, szociális csoportokat stb. Interjúalanyai kifejtik, hogy az embernek egyre kevesebb az ideje önkéntes tevékenységekre, de aztán rögtön ellentmondanak ennek az általánosításnak, amikor a saját életükről beszélnek, ami tele van különféle társadalmi tevékenységekkel. Ráadásul az emberek jellemzőbben tartoznak polgári vagy vallási szervezetekhez, mint egyszerű szociális vagy baráti csoportokhoz. A társadalmi bizalom és a csoporttagság közti furcsa ellentmondást megerősítette mind a Jövőfigyelő elnevezésű felmérés az amerikai középiskolai végzősök körében (a közösség ügyeiben való részvétel és a társadalmi munka nőtt, miközben a bizalom csökkent), mind egy tanulmány Philadelphiáról, amelyet az emberek és a sajtó viszonyát vizsgáló Pew Kutatóközpont végzett.

A BIZALOM SZINTJE MÁS FEJLETT ORSZÁGOKBAN

Nagyon nehéz az Egyesült Államokon kívül más országokról is összehasonlítható adatokat szerezni arról, hogy mennyire hanyatlott a bizalom az elmúlt negyven év alatt. Az egyetlen felmérés, amely az értékekre vonatkozó szisztematikus kérdéssort tartalmaz, és egy sor országban elvégzik, az Értékek a Világban Felmérés (ÉVF), amelyet Ronald Inglehart irányít a Michigani Egyetemről. Sajnos, meglehetősen nehéz trendeket megítélni az így kapott adatok alapján, mert a felmérést mindeddig csupán három alkalommal végezték el - 1981-ben, 1990ben és 1995-ben (az 1995-ös adatok e könyv írása idején még nem voltak hozzáférhetőek). Nemigen beszélhetünk trendekről, amikor minden ország tekintetében csak két adatpontunk van, amellyel nemcsak az értékek dolgában, hanem a bűnözés és a család tekintetében is sok fontos változás éppen 1965 és 1981 között játszódott le.

Az adatok szűkössége ellenére ha megnézzük az ÉvFnek a bizalommal kapcsolatos kérdéseit, mégiscsak kivehetünk bizonyos mintákat, amelyek nem nagyon különböznek az Egyesült Államokban látottaktól. A releváns kérdések két kategóriába sorolhatók: az egyik a nagy társadalmi intézményekbe vetett bizalommal kapcsolatos, a másik pedig az erkölcsi értékekkel. A bizalom, mint már mondtuk, az erkölcsös viselkedés közös normáinak mellékterméke. Ha ez emberek az mondják magukról, hogy kevésbé megbízhatóan viselkednek - ha hajlamosabbak kenőpénzt elfogadni, csalni a taxiórával, hamisan kitölteni az adóbevallásukat -, akkor kisebb lesz az egymásba vetett bizalom objektív alapja, függetlenül attól, hogy milyen válaszokat adnak a bizalommal kapcsolatos közvetlen kérdésekre.

A tizennégy nyugati fejlett országra - köztük az Egyesült Államokra - vonatkozó ÉvF-adatok azt mutatják, hogy 1981 és 1990 között sok országban csökkent az intézmények többsége iránt megnyilvánuló bizalom; meglepő módon a legtöbb országban csak a sajtó és a nagyvállalatok bizalmi indexe erősödött. Különösen a tekintély hagyományos forrásai - az egyház, a fegyveres erők, a jogrendszer és a rendőrség - iránti bizalom csökkent az országok nagy többségében. Vannak olyan ÉvF-adatok az erkölcsi értékekről, amelyek kapcsolatba hozhatók a bizalommal, például hogy a válaszadó valaha képes lenne-e olyasmire, hogy például megtartsa olyan juttatást vagy kedvezményt, ami nem illeti meg, hogy „blicceljen” valamilyen tömegközlekedési eszközön, vagy adócsalást kövessen el. A jelek szerint a legtöbb fejlett országban gyengült a tisztességtelen viselkedés belső tiltása.

Amerika antietatista politikai hagyományait figyelembe véve nem meglepő, hogy az amerikaiak saját bevallásuk szerint bizalmatlanabbak a kormányukkal szemben, mint az európaiak. A Pew Kutatóközpont vizsgálata szerint 1997-ben az amerikaiak 56 százaléka mondta azt, hogy nem bízik meg a kormányban, szemben az öt vizsgált európai ország 45 százalékos átlagával. Az amerikaiak közül többen (64 százalék 54 százalékkal szemben) értettek egyet azzal is, hogy a kormány nem végzi hatékonyan a munkáját és pazarló. Ugyanakkor már arra is vannak adatok, hogy az európaiak viszonya a kormányhoz bizonyos tekintetben kezd közeledni az amerikaiakéhoz. 1991 és 1997 között „a kormány túlságosan ellenőrzi a mindennapi életünket” állítással egyetértők aránya 53-ról 61 százalékra nőtt (1997-ben az amerikaiak 64 százaléka értett egyet ezzel).

Ezek a változások részben megfelelnek annak, amit Ronald Inglehart a „posztmaterialista” értékekhez történő globális átmenetnek nevezett. Inglehart szerint a „materialisták” számára a gazdasági és fizikai biztonság a fontos, míg a „posztmaterialisták” számára a szabadság, az önkifejezés és életminőségük javítása. Nemcsak az ÉvF-adatok, hanem az Európai Bizottság Eurobarométer-felmérései alapján is állítja Inglehart azt, hogy ez a változás az 1970-es évek óta minden jelentős európai országban zajlik, és hogy általában segít a demokrácia minőségének javításában azzal, hogy növeli a politikai részvételt és a közéleti-politikai kérdések iránti érdeklődést.

Inglehart adatait azonban kicsit másként is lehet olvasni, mint ahogy ő teszi. Az általa használt címkék - *materializmus*, *posztmaterializmus* - félrevezetőek lehetnek, mert azt sugallják, hogy az előbbi kategóriába tartozó embereket önző módon csakis saját gazdasági és személyes szükségleteik érdeklik, az utóbbi kategóriába tartozókat pedig olyan tágabb dolgok is, mint a társadalmi igazságosság és a környezet állapota. Az előbbi csoportot azonban úgy is lehet értékelni, hogy az ebbe tartozó emberek elfogadják egy sor nagy közösségi intézmény tekintélyét - a rendőrségét, a nagyvállalatokét és az egyházét -, míg az utóbbiak sokkal individualistább módon követelik jogaik elismerését akár a közösség kárára is. Az individualizmus természetesen a modern demokrácia sarokköve, de a túlzott individualizmus negatív hatással lehet a demokráciára, mivel megnehezíti a társadalmi kohézió kialakulását. A posztmaterialista értékekhez való átmenet ennél fogva könnyen vezethet a társadalmi tőke bizonyos fajtáinak hanyatlásához.

A CIVIL TÁRSADALOM MÁS FEJLETT ORSZÁGOKBAN

Ha az értékék után most a csoporttagságot vizsgáljuk, nagyjából ugyanazt a képet látjuk az egész világon, mint az Egyesült Államokban: vagyis míg sok bizonyíték szól a jelentős intézmények iránti bizalom és az erkölcsös viselkedés meggyengülése mellett, a jelek szerint nő a civil társadalmat alkotó különféle csoportokban való részvétel.

Annak a nézetnek a fő szószólója, hogy a civil társadalom az egész világon fellendülőben van, Lester Salamon, aki A Non-profit Szektor Komparatív Vizsgálata elnevezésű projektje keretében dokumentálni igyekszik a civil társadalom fejlődését a világban. Salamon szerint úgy tűnik, hogy „világméretű »társulási forradalom« zajlik, amely a 20. század végének olyan jelentős társadalmi és politikai fejleménye, amilyen a nemzetállam felemelkedése volt a 19. század végén.” Salamon számos bizonyítékkal szolgál arra vonatkozóan, hogy az Egyesült Államokban nő a nem állami szervezetek száma, és szerinte ugyanez történik Európában is: „A privát társulások hasonlóképpen megszorodtak Franciaországban is. Csak 1987-ben 54 000 ilyen szervezet jött létre, míg az 1960-as években évente csupán 10-12 000. 1980 és 1986 között a brit karitatív szervezetek jövedelme becslések szerint 221 százalékkal emelkedett. Ugy becsülik, hogy jelenleg 275 000 karitatív szervezet működik az Egyesült Királyságban, s együttes bevételük meghaladja a nemzeti össztermék 4 százalékát.” És a civil szervezetek száma nemcsak Európában emelkedett ilyen látványosan, hanem sokak szerint mindenütt a harmadik világban is.

Ugyanakkor számos tényező miatt ajánlatos szkeptikusan kezelnünk Salamon bizonyos állításait a globális civil társadalommal, illetve annak a társadalmi tőkére gyakorolt hatásával kapcsolatban. Először is azok az új szervezetek, amelyeket Salamon számba vesz, formális non-profit intézmények, vagyis rendszerint azok, amelyek átestek a jogi bejegyzés procedúráján. Lehetséges, hogy világszerte az informális hálózatok és csoportok hivatalossá válásának folyamata zajlik, csak hogy a civil tár-

sadalom a mindkét típusba tartozó csoportok összességét jelenti, és nem biztos, hogy ez is növekedett. Amellett sok olyan szervezet, melyet Salamon a civil társadalomba sorol, valójában roppant nagy, bürokratikus intézmény - egyetemek, kórházak, kutatólaboratóriumok, oktatási alapítványok és hasonlók -, amelyek az Állami Adóhivatal szerint beleillenek ugyan a non-profit szervezet kategóriájába, de gyakran megkülönböztethetetlenek akár egy állami hivataltól, akár egy profittermelő vállalattól. Salamon maga is hangsúlyozza, hogy a kormányok mind az Egyesült Államokban, mind másutt a korábban közvetlenül a kormányhivatalok által végzett munka egyre nagyobb részét adják át a „harmadik szektorba” tartozó szervezeteknek, ami részben magyarázattal is szolgál a szaporodásukra. Ezek a csoportok nem spontán módon jöttek létre, hanem kormányrendeletek hatására, és a modern kormány nyúlványainak kell tekintenünk őket.

A második ok, ami miatt szkeptikusak lehetünk a globális társulási fellendüléssel kapcsolatban, az adatok minőségével kapcsolatos. Mint a Putnam-vita mindkét oldalán felsorakoztatott empirikus bizonyítékok részletes vizsgálata során láttuk, abban az országban - jelesül az Egyesült Államokban -, amely messze a legtöbb adattal rendelkezik saját magáról, nagyon nehéz megállapítani, hogy a civil társadalom erősödött, gyengült, vagy pedig egyszerre igaz ez is, az is. És az Egyesült Államokban is felmerülő adatproblémák sokszorosan jelentkeznek más társadalmakban. Nemcsak azt kell tudnunk, hogy hány új szervezet jött létre, hanem azt is, hogy mennyi halt el, hogy alakul a tagságuk, és hogy milyen a közösségi élet minősége.

Mindazonáltal van okunk azt gondolni, hogy más fejlett társadalmakban legalábbis nem csökkent, sőt sok esetben nőtt az önkéntes szervezetek száma. Az ÉvF megkérdezi a válaszadóktól, hogy tagjai-e különféle szervezeteknek - egyházaknak, politikai pártoknak, szakszervezeteknek vagy jótékonyági szervezeteknek -, illetve hogy az elmúlt év során végeztek-e ezeknek ingyenes munkát. Mindkét irányban érzékelhető tendencia. Bizonyos típusú szervezetek - mint a szakszervezetek és a közösségi akciócsoportok - a legtöbb országban gyengültek, míg mások - mint az oktatási, művészeti, emberjogi és környezetvédő csoportok - a legtöbb fejlett országban erősödtek. Ugyanezek a tendenciák érvényesülnek az ingyenes munkavégzésre fordított idő tekintetében. Az ifjúsági munkát leszámítva az országok nagy többségében minden kategóriában nőtt az önkéntes munkavégzés.

A Nagy Szétbomlás nyilvánvaló jele az értékekben bekövetkezett változás, amely a fejlett világban mindenütt tapasztalható volt az elmúlt nemzedék alatt, és ezt a változást nem fejezik ki a rendelkezésünkre álló empirikus adatok. A bizalom, az értékek és a civil társadalom története minden nyugati fejlett országban másként alakult, de egy általános minta mégis megfigyelhető. Először is, gyakorlatilag valamennyi vizsgált országban csökken az intézmények iránti bizalom, ami különösen a tekintéllyel és az erőszakkal összekapcsolódó olyan régi intézményekre vonatkozik, mint a rendőrség, a hadsereg és az egyház. Csökken továbbá a bizalom alapjául szolgáló erkölcsös viselkedés önként bevallott mértéke: a legtöbb országban 1990-ben több ember mondta, hogy ilyen vagy olyan módon kész becsutellen módon viselkedni, mint 1981-ben. Ez a két tendencia megfigyelhető az Egyesült Államokban is.

Másfelől a csoportok és a csoporttagság szintje a legtöbb országban minden jel szerint fellendülőben van. Itt persze megint országonként különbözik a kép, és a csoporttípusok összetétele is változott idővel, mindenesetre az intézményekbe vetett bizalom csökkenése és az erkölcsi korrózió mintha nem ártott volna különösebben az emberek azon képességének, hogy *valamilyen* szinten társuljanak egymással.

Az Egyesült Államok mindkét szempontból kivételes maradt: itt a legmagasabb *mind az* intézményekkel szembeni bizalmatlanság szintje, *mind a* csoporttagságé és az önkéntes közösségi tevékenységé.

A rendelkezésünkre álló összehasonlító adatok alapján azt mondhatjuk, hogy az ázsiai fejlett országok nem is olyan nagyon különböznek a nyugatiaktól. Japánban és Koreában (a magas jövedelmű ázsiai országok közül csupán erre a kettőre terjed ki az Értékek a Világban Felmérés) ugyanúgy tetten érhető az intézményekbe vetett bizalom hanyatlása, mint az európai és észak-amerikai országokban. Japánban az emberek válaszai szerint a morális értékekben való hit összességében erősödik (ahogy Írországban és Spanyolországban is), míg a koreai adatok hiányosak. A csoporttagság tekintetében nem fedezhető fel világos trend: Japánban a csoporttagság (különösen a szakszervezeteké) jobbra csökkent, Koreában pedig (különösen a vallási szervezeteké) nőtt.

ÖSSZEZÉS

A Nagy Szétbomlást a bűnözés és a társadalmi dezorganizáció növekvő szintje, a családok és a társadalmi kohézió forrásául szolgáló rokoni kapcsolatok hanyatlása, valamint a bizalom csökkenése jellemezte. Ezek a változások fejlett országok egész sorában egyszerre kezdődtek el a hatvanas években, és - a normaváltozások korábbi időszakaival összehasonlítva - nagyon gyorsan történtek. Az emberek viselkedésében bizonyos mintákat lehet felfedezni: Japánban és Koreában mérsékelt ütemben nőtt a bűnözés és kisebb mértékben bomlottak fel a családok, de jelentősen nőtt a bizalmatlanság; a latin katolikus országokban - Olaszországban és Spanyolországban - viszonylag kisebb volt a családok felbomlásának mértéke, de rendkívül alacsonyra zuhant a termékenység. Kétségtelen, hogy a csökkenő társadalmi tőke mérésére más mutatókat is használhattunk volna, mindenesetre azok, amelyeket itt megvizsgáltunk, a növekvő társadalmi dezorganizáció megdöbbentő képét tárják elénk.

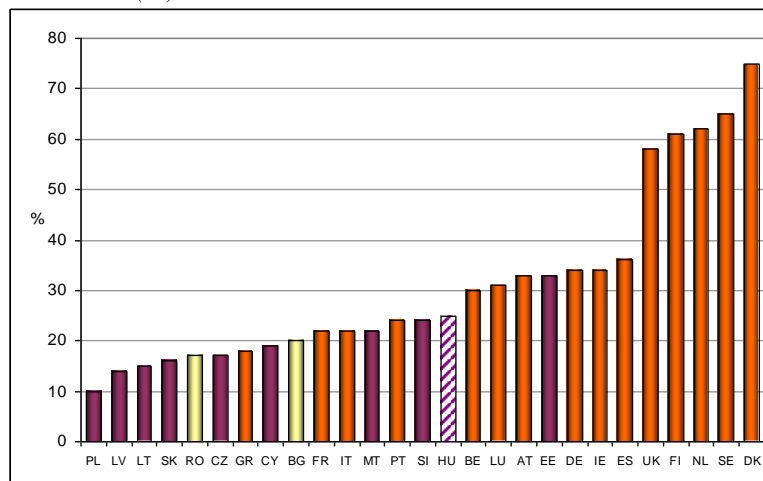
***

Füzér Katalin – Gerő Márton – Sik Endre – Zongor Gábor, Társadalmi tőke és fejlesztés, 339-343.

A társadalmi tőke a mai Magyarországon

A magyarországi társadalmi tőke helyzete az Európai Unió országaiéhoz viszonyítva a legfrissebb – a *European Social Survey* és az *Eurobarometer* adatait feldolgozó – kutatás eredményei szerint (Wallace 2005) a következőképpen foglalható össze:

3. ábra. Az általánosított bizalom értéke az Európai Unió országaiban¹, valamint Bulgáriában és Romániában (%)*

Forrás: Eurobarometer 2004 alapján Wallace (2005).

Megjegyzés: * Azok aránya, akik szerint az emberekben meg lehet bízni.

– Az általánosított bizalom szintje Magyarországon 25%, ami az EU 25 tagállamának átlaga (30%) alatt, de az újonnan csatlakozott országok átlaga (15%) felett van. Ha a bizalom szintje alapján három csoportba soroljuk az EU-országokat (3. ábra), akkor Magyarország az alacsony bizalom-

¹ A tagállamok neveinek rövidítésére tanulmányunkban az EU-ban alkalmazott kétkarakteres rövidítéseket alkalmazzuk: BE – Belgium, CZ – Cseh Köztársaság (Csehország), DK – Dánia, DE – Németország, EE – Észtország, EL – Görögország, ES – Spanyolország, FR – Franciaország, IE – Írország, IT – Olaszország, CY – Ciprus, LV – Lettország, LT – Litvánia, HU – Magyarország, MT – Málta, NL – Hollandia, AT – Ausztria, PL – Lengyelország, PT – Portugália, SI – Szlovénia, SK – Szlovákia, FI – Finnország, SE – Svédország, UK – Egyesült Királyság, BG – Bulgária, RO – Románia, HR – Horvátország, TR – Törökország.

szintű (Lengyelországtól Magyarorszáig terjedő) csoport tetején található, azaz ebben a csoportban a legmagasabb bizalomszinttel rendelkező ország.

- A politikai intézményekbe vetett bizalom szintje Magyarországon a rendőrség és a bíróság kivételével az átlagosnál – sőt az EU-15 átlagánál is – magasabb (1. táblázat).

1. táblázat. *A politikai intézményekbe vetett bizalom (átlagpont)*

	Parlament	Bíróság	Rendőrség	Politikusok	Európai	
					Parlament	ENSZ
Magyarország	5,0	5,1	4,9	3,9	5,7	6,0
EU-15	4,7	5,3	6,3	3,7	4,6	5,2
<i>Összesen</i>	<i>4,6</i>	<i>5,1</i>	<i>6,1</i>	<i>3,6</i>	<i>4,6</i>	<i>5,3</i>

Forrás: European Social Survey, 2002–2003 alapján Wallace (2005).

Megjegyzés: A véleményeket egy 0-tól 10-ig terjedő skálán mérték.

- A civil társadalom kiterjedése viszont igen alacsony Magyarországon. Amíg a 27 vizsgált európai országban átlagosan a megkérdezettek 55%-a (ezen belül az EU-15-ökben a kérdezettek 49%-a, az EU-25 országokban 53%-a, az újonnan csatlakozott tíz ország esetében pedig 72%-a) nem tagja semmilyen civil szervezetnek, addig Magyarországon ez az érték 79%².
- A személyes kapcsolatok kiterjedtsége szempontjából vegyes a kép (2. táblázat).

2. táblázat. *A személyes kapcsolatok terjedelme (%)*

	EU-25	EU-15	10 csatlakozó	
			ország	Magyarország
Barátokkal való találkozás gyakorisága				
Hetente többször	33	34	30	31
Havonta egyszer sem vagy soha	13	13	16	21
Munkatársakkal munkahelyen kívüli találkozás gyakorisága				
Hetente többször	8	8	11	12
Havonta egyszer sem vagy soha	54	55	44	40
Szomszédokkal való társasági együttlét gyakorisága				
Hetente többször	15	13	20	5
Havonta egyszer sem vagy soha	53	55	46	76
Barátokkal, rokonokkal vagy munkatársakkal való bizalmas beszélgetés gyakorisága				
Naponta vagy hetente többször	–	47	–	23
Havonta egyszer sem vagy soha	–	8	–	31

Forrás: European Social Survey 2002–2003 és az Eurobarometer 2004 alapján Wallace (2005)

Eszerint:

- a barátokkal gyakran találkozó aránya átlagos, de a barátokkal ritkán vagy sosem találkozó aránya magas³,
- A fentiekkel ellentétben a munkatársakkal való munkahelyen kívüli barátság elterjedtsége.
- A szomszédokkal való társasági kapcsolatok szinte ismeretlenek Magyarországon⁴, és
- a bizalmas társalgás sem jellemzi a magyar kultúrát⁵.

² Az Eurobarometer 2004-es adatai alapján (Wallace, 2005). Az értékek némileg eltérőek, de a trend hasonló, ha az European Social Survey adatait nézzük: eszerint az EU-15 országokban a megkérdezettek 43%-a, Magyarországon 73%-a nem tagja semmilyen civil szervezetnek (Wallace, 2005).

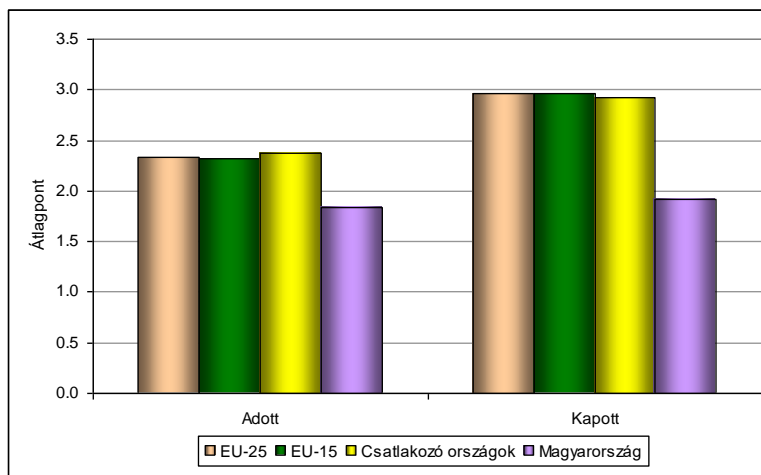
³ Ilyen vagy valamivel nagyobb arányban csak Észtországban, illetve három mediterrán országban (Málta, Olaszország, Spanyolország) ritkák a barátokkal való találkozások.

⁴ Hasonlóan magas arányt Olaszország és Spanyolország esetében tapasztalunk.

⁵ Ebben egyedül Görögország ér Magyarországot nyomába (24%).

A 4. ábra alapján ehhez azt is hozzátehetjük, hogy a háztartások közötti segítségnyújtás mindkét iránya ritkább Magyarországon, mint a Európai Unió többi országában.⁶

4. ábra. Az adott és kapott segítségek száma (átlagpont)

Forrás: Eurobarometer 2004 alapján Wallace (2005).

Összességében a magyarországi társadalmi tőke az Európai Unió országaival való összehasonlításban olykor alacsonynak tűnik (általánosított bizalom, civil társadalmi aktivitás, barátság (különösen annak intimebb, illetve segítségnyújtásban megnyilvánuló formái)), olykor átlagos vagy annál valamivel magasabb (politikai intézményekbe vetett bizalom, munkatársi barátság).

A csatlakozott és csatlakozásra váró országokhoz, valamint a volt Szovjetunió tagállamaihoz viszonyítva⁷ a következőképpen lehet jellemezni a magyarországi társadalmi tőkét (Rose 2005):

- *Az állam iránti bizalom:* A vizsgált két csatlakozásra váró és a három volt szovjet köztársaság lakosságának túlnyomó többsége (84%) szerint, a nyolc Európai Unióhoz csatlakozott ország megkérdezettjeinek pedig több mint kétharmada (68%) szerint a korrupció széleskörű. A magyarországi közvélemény ennél valamivel kisebbnek látja a korrupció elterjedtségét (64%).
- *Kapcsolati tőke:* A vizsgált tizenhárom ország megkérdezettjeinek valamivel több mint ötöde (22%) biztos abban, hogy pénzszüke esetén lenne olyan barátja vagy rokona, akitől kb. egy havi jövedelemnek megfelelő összeget tudna kölcsönkapni. Magyarországon ez az érték jóval magasabb (31%), s e tekintetben csak Szlovénia (34%) előzi meg. A kapcsolati tőke másik jellemzője, hogy mennyire bíznak az emberek személyes ismerőseikben. A többség (71%) értelemszerűen bízik, s ebben Magyarország sem tér el az átlagostól (74%).⁸
- *Civil társadalom:* A vizsgált országok lakosainak körülbelül hatoda (15%) tagja valamilyen sport-, művészeti, közösségi vagy jótékonyssággal foglalkozó szervezetnek. Magyarország esetében ez az arány valamivel az átlag alatt alakul (12%).

Általánosított bizalom: Az összes megkérdezett közel harmada (30%) általában nem bízik az emberekben (az adott ország lakosaiban). Magyarország esetében a bizalmatlanok aránya sokkal alacsonyabb (19%), amiben csak Litvánia (17%) előzi meg.

⁶ E tekintetben ismét a mediterrán országok (Ciprus, Görögország, Málta, Olaszország és Portugália) helyzete áll legközelebb Magyarorszáéhoz.

⁷ A *New Europe Barometer* adatfelvétel-sorozatban a következő országokat kutatták: EU-hoz csatlakozott országok – Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Szlovákia, Szlovénia, csatlakozásra váró országok: Bulgária, Románia és a volt szovjet köztársaságok: Fehéroroszország, Oroszország, Ukrajna.

⁸ A személyes ismerősökkel szembeni bizalom a bolgárok, a románok és az oroszok körében (rendre 46%, 67% és 62%) a legalacsonyabb.

A TÁRSADALMI KIREKESZTŐDÉS MÉRÉSE

Az alábbi szemelvények a társadalmi kirekesztődés különböző dimenzióban használatos mérési eszközökkel, valamint azokkal a társadalmi jelzőszámokkal foglalkoznak, amelyek lehetőséget adnak a kirekesztődés elleni intézkedések megfogalmazásához, részletes kidolgozásához, majd pedig kivitelezésük nyomon követéséhez, illetve az eredmények értékeléséhez.

A kutatási eredmények területéről az EU-SILC adatfelvétel 2005 évi hullámának a magyar társadalomra vonatkozó adatelemzéseit válogattuk össze. A társadalmi kirekesztődés legtöbb fontos dimenzióját felölelik a legfrissebb kutatás eredményei, melyek európai összehasonlító elemzésére is törekedtek a kutatók.

***

Hegedűs Péter, Monostori Judit szerk., *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés jelzőszámai: elméleti megalapozás.* 34-51, 93-99, 106-111, 112-118, 133.

OBJEKTÍV RELATÍV SZEGÉNYSÉG

A szegénység elméleti és empirikus megközelítéseinek legnépesebb csoportját az ún. relatív koncepciók képezik. Ebben a felfogásban azokat tekintjük szegényeknek, akik a valamilyen szempont szerint képzett hierarchia alsóbb pozícióin helyezkednek el. A szegénység mértékét az szabja meg, hogy a társadalomban a differenciák mely formái jelennek meg, milyen ezek mintázata, és hogy az egyenlőtlenségi dimenziók közül melyek játszanak meghatározó, illetve kevésbé fontos szerepet a társadalmi struktúra kialakulásában, újratermelődésében.

A definícióból kiolvashatóan ez a megközelítés is azon az állásponton van, hogy szegények minden társadalomban vannak, függetlenül az átlagos jóléti szint magasságától, arányuk sokkal inkább a társadalmi egyenlőtlenségektől függ. Ugyanez mondható el az időbeli trendekről is: lehetséges, hogy a társadalom általános jóléti szintje úgy emelkedik, hogy közben növekszik a szegények aránya. Az is előfordulhat, hogy miközben egyháztartás életkörülményei a megfigyelési időszakban ugyanolyanok maradnak, a társadalmon belüli pozíciójuk változik, relatív megközelítésben az egyik évben szegénynek, a másikban nem szegénynek minősülnek.

A relatív szegénység gondolatán nyugvó koncepciók nagyon sokfélék a tekintetben, hogy mely dimenziók szerint jelölik ki a szegények körét. Egyes kutatók úgy vélik, hogy a lehatároláshoz elegendő egy-két dimenzió, míg mások számos szempontot alkalmazzanak. Az előbbieket szerint az életkörülményeket meghatározó szegmensekből kiválasztható az a csekély számú proxy-dimenzió, amely túlmutat önmagán abban az értelemben, hogy sok más információt is magában hordoz.

Az alábbiakban áttekintjük az ebbe a gondolatkörbe tartozó legfontosabb koncepciókat, amelyek közül a legelterjedtebbek a **jövedelemalapú szegénység-megközelítések**. Ezek általában azzal az előfeltevéssel élnek, hogy a jövedelem a jólét legmegfelelőbb mérőszáma, az erőforrások központi eleme, amely meghatározza az egyének és háztartások lehetőségeit, életkörülményeit és életminőségét. Ennek megfelelően azok tekinthetők szegénynek, akiknek a jövedelme a társadalmi átlag egy meghatározott hányadát sem éri el. A szegénységi küszöbök meghúzására sokféle módszer van használatban. Ezek közül a legfontosabbak és a legszélesebb körben elterjedtek azok, amelyek az átlagos vagy a mediánjövedelem 50-60 %-át tekintik határnak, illetve az alsó jövedelmi kvintilis és decilis is gyakran szolgál ilyen küszöbként. Az egyének jövedelmét a háztartási jövedelemből vezetik le, így az egy fogyasztási egységre vetített vagy az egy főre jutó jövedelmek használatosak.

Ezekre a megközelítésekre nemcsak azok a kutatók támaszkodnak, akik a jövedelmet vélik a jóléti helyzet meghatározó mérőszámának, hanem azok is, akik a társadalmi egyenlőtlenségek legfontosabb elemének is ezt gondolják. A jövedelemeloszlás, -elosztás és -újraelosztás vizsgálatát állítják kutatásuk homlokterébe. Kapcsolódnak azokhoz a társadalompolitikai elméletekhez, amelyek a társadalmi egyenlőtlenségek, továbbá a struktúra kialakulásában, újratermelődésében alapvető szerepet tulajdonítanak a társadalompolitikának, a szociálpolitikának, az újraelosztási mechanizmusoknak. A jövedelmi szegénységet vizsgáló kutatásoknak ezért nagyon gyakori tárgya a társadalmi vagy transzferjövedelmek eloszlása makro- és mikroszinten is.

A fejezet elején ismertettük azok érveit, akik a jövedelmet a jólét legfontosabb mérőszámának tekintik, ezért a szegénységvizsgálatokban is kiemelt szerepet tulajdonítanak neki. Mások viszont úgy fogalmazzák, hogy a jövedelem nem mér más csak a jólétnek azt a vetületét, amely a gazdasági javak megszerzésével van kapcsolatban, így dimenzionálisan elkerülhetetlenül szűkebb a kívánatosnál. A kutatók egy csoportja pedig még ennél is tovább megy, amikor azt állítja, hogy a jövedelem még a gazdasági értelemben vett jólétet sem fedi le, hiszen az csak a vásárlás nyomán realizálódik. Az pedig, hogy jövedelmünkért mit vásárolunk, függ a piaci információinktól, a racionális választás aktuális korlátaitól. (*Sen, 1983*)

A jövedelem középpontba állítása ellen érvelők alternatív jóléti fogalomként a **fogyasztást** jelölik meg. Mellette az szól, hogy az egyének anyagi jólétét meghatározó erőforrások szélesebb körét ragadja meg, ha közvetetten is. A jólétnek ugyanis a jövedelem mellett olyan erőforrások is a tényezői, mint az öröklött vagyon, a szülői, rokoni támogatások, a hitelek, a saját termelés. Másrészt az is érv a fogyasztás alkalmazása mellett, hogy az a jóléti helyzetet hosszabb időszakra vonatkozóan minősíti.

Mindezt számos empirikus kutatás próbálja meg a fogyasztás mikéntjével megragadni a szegénységet. A szakemberek egy része a fogalmat nagyon szűkös értekezzi, és tulajdonképpen a kiadások számbavételére gondol, amikor fogyasztásról beszél. Mások ide sorolják a lakókörülményeket, a vagyoni helyzetet, a szabadidős javak fogyasztását is. A **deprivációs elméletek** pedig még ezen is tovább lépnek, amikor egyre több olyan elemet építenek be a szegénység definíciójába, amelyek túlmutatnak az anyagi dimenziókon és gyakran nem is hozhatók azokkal közvetlen kapcsolatba.

A szélesebb alapokon nyugvó megközelítésekkel szemben gyakorolt legélesebb kritikák éppen ez utóbbi gondolatot veszik célba. Sok kutató ugyanis úgy véli, hogy minél inkább eltávolodunk a szegénységnek az anyagi dimenzióhoz közvetlenül köthető definíciójától, annál inkább meghatározóvá válnak az egyéni választások, preferenciák. Ha pedig ez így van, akkor már nem is társadalmi egyenlőtlenségekről, hanem társadalmi különbségekről beszélhetünk, amelynek bizonyos elméletek szerint nem eleme a szegénység problematikája. Más megközelítések szerint viszont igen, és ezért érdemes ezen a ponton visszanyitnunk a megelőző fejezetben bemutatott teóriákhoz. Az underclass-elmélet és a „szegénység kulturájá"-t leíró koncepció éppen azt állítja, hogy a szegénység jelensége nem szűkíthető az anyagi erőforrások hiányára, hanem kultúra, életmód is, amely bizonyos tekintetben nagyon is homogénnek tekinthető. Ebben az értelemben tehát feltételezhetjük, hogy a választások, preferenciák hasonlósága is összeköti a szegényeket, nem csak az erőforrások hiánya. A deprivációs megközelítések közül több is tulajdonképpen ezekhez az elméletekhez köthető, bár a szegényeknek nem feltétlenül ugyanazt a csoportját határozza le.

Az objektív relatív deprivációs elméletek klasszikusának tekinthető Townsend koncepciója. Eszerint azok az egyének, családok és csoportok tekinthetők szegénynek, akiknek hiányoznak az erőforrásaik ahhoz, hogy az életkörülmények számos vonatkozásában biztosítani tudják maguk számára a társadalom által elvárt és megszokott színvonalat. (*Townsend, 1979*) A szegénység mérésére Townsend egy 12 faktorból álló indexet kreált. Ezek az étkezésre, a ruházódásra, a lakáskörülményekre, a háztartás felszereltségére, a lakókörnyezetre, a munkára, a munkakörülményekre, az egészségi állapotra, az iskolázottságra, a családi kapcsolatokra, a társadalmi aktivitásra, a szabadidőre és a társas kapcsolatokra vonatkoztak. Minden egyes témához kapcsolódóan számos deprivációs mutatót konstruált, összesen 60-at. Ezek közül választotta ki azokat, amelyek a

legszorosabb kapcsolatban voltak az alacsony jövedelemmel. Azt tapasztalta, hogy egy meghatározott jövedelmi szint alatt a kiválasztott mutatókkal mért depriváció erőteljesen növekedni kezdett. Ezt a töréspontot tekintette szegénységi küszöbnek.

Townsend deprivációs indexének 12 elemi mutatója:

1. Az elmúlt két hétben legalább egyszer nem fogyasztott melegételt
2. A hét legtöbb napján nem evett húst
3. A hét legtöbb napján nincsen meleg reggeli
4. Négy hétből háromszor nincsen a családban vasárnapi ebéd
5. Nincs hűtő
6. Nincsenek kizárólagos használatukban az alább felsoroltak: benti WC, mosdó, zuhanyzó vagy fürdőkád, tűzhely
7. A gyermek(ek) az elmúlt négy hétben egyetlen barátjával/barátjukkal sem találkozott/találkoztak
8. A gyermek(ek)nek nem colt az elmúlt évben születésnap ünnepsége
9. Az elmúlt két hétben sehova sem mozdultak ki délután vagy este
10. Nem voltak nyaralni az elmúlt évben
11. Az elmúlt négy hétben senki nem látogatta meg a családot (enni vagy csak együtt lenni)
12. Az elmúlt négy hétben egyetlen rokonuknál, barátjuknál sem jártak (enni vagy csak együtt lenni)

Ehhez a megközelítéshez hasonlóan 18 életkörülmény-komponenst használt fel az a kutatás, amely a 2000-es évek elején Magyarországon próbálta körülhatárolni a depriváltak körét. A kutatók egyes vizsgálati szempontok kapcsán nemcsak azt rögzítették, hogy a háztartás rendelkezik-e az adott jószággal, gyakorolja-e a megjelölt tevékenységet, hanem nemleges válasz esetén az okot is. Jóléti deficitnek csak azokat a hiányokat tekintették, amelyek anyagi okok miatt álltak elő. Szegénynek a társadalom azon tagjait minősítették, akik a jóléti deficit legalább 8 változatát szenvedték el. (*Kapitá-irSpéder, 2004*) Ebben a tekintetben ez az avizsgálat különbözik a townsendi koncepciótól, hiszen az a fenti megkülönböztetést nem tette meg. A szerzők éppen azt hangsúlyozzák, hogy az életmódból adódó különbségeket azzal szűrték ki, hogy csak az anyagi okokból eredő hiányokat értelmezték jóléti deficitként.

A deprivációs index elemei

1. Napi egyszeri meleg étkezés
2. Olyan lakás, amelyben mindenkinek van külön szobája
3. WC-vel, fürdőszobával vagy zuhanyzóval ellátott lakás
4. Kert, terasz vagy kellemes környezetre nyíló erkély
5. Telefon
6. Autó
7. Színes televízió
8. Automata mosógép
9. Mosogatógép
10. Videomagnó
11. Számítógép
12. Evente legalább egyszer egy hét üdülés
13. Rendszeresen vásárol új ruhát
14. Lecseréli előregedett bútorait
15. Előfizetése van vagy rendszeresen vesz újságot
16. Havonta egyszer meghívhatja barátait vacsorára

17. Havonta egyszer étteremben ebédel

18. Havonta 5 ezer Ft-ot meg tud takarítani

A deprivációs megközelítések többsége a jövedelmi helyzetet közvetlenül nem vonja be az életkörülmény-komponensek körébe. Azonban vannak ettől eltérő koncepciók is, amelyek ha nem is deprivációs megközelítések, de a szegénységkutatásokban széles körben használatosak. Ezeket **többdimenziós relatív megközelítéseknek** nevezzük.

Ide tartozik például az Európai Háztartáspanel adatait elemző kutatások egyike, amely a szegénység jelenségét három dimenzió szerint ragadta meg. Ezek: (1) alacsony jövedelem, (2) az életkörülményekben jelentkező hátrányok és (3) a szubjektív szegénységérzet. A második dimenzió mérésére egy háromkomponensű deprivációs indexet szerkesztettek, amely számba vette a lakás minőségét, komfortfokozatát, a lakókörnyezetet, a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságot és néhány további olyan elemet, amelyről a kutatók úgy vélték, hogy azok a minimális szükségletek körébe tartoznak. A deprivációs indexekben szereplő elemi változók súlyát az adta meg, hogy az egyes hiányok a társadalomnak mennyire széles köreiben mutatkoznak. Ha valamely jószág csak kevesek háztartásában nem lelhető fel vagy valamilyen aktivitásból a társadalomnak csak viszonylag kisebb csoportja rekesztődik ki, akkor az adott változó nagyobb súlyt kapott a deprivációs indexben, mint az olyan hiányokat jelző változók, amelyek sokakat érintenek.

Elemzésükben egyrészt ezeknek a szegénységi dimenzióknak az előfordulását vizsgálták az egyes társadalmi csoportokban, másrészt azt kutatták, hogy a szegénység különböző aspektusai hogyan kapcsolódnak össze egymással.

Tsakoglou és Papadopoulou szegénységmegközelítése, EHP-elemzés

A szegénység dimenziója	A felhasznált változók köre
1. Alacsony jövedelem	<ul style="list-style-type: none"> • Ekvivalens jövedelem
2.a. Depriváció a lakás, lakókörülmények vonatkozásában	<ul style="list-style-type: none"> • A lakás mérete, komfortossága, fűtés, a lakás vagy az épület minősége, a lakókörnyezet problémái
2.b. Depriváció a tartós javak fogyasztásában	<ul style="list-style-type: none"> • Gépkocsi, háztartási gépek, műszaki cikkek, telefon, második ingatlan
2.c. Megfosztottság a minimálisan szükséges életkörülményektől	<ul style="list-style-type: none"> • Nyaralás, a lakás berendezése, ruházkodás, étkezés, társas kapcsolatok
3. Szubjektív szegénység	<ul style="list-style-type: none"> • Megélhetési nehézségek

Szintén a módszerek ötvözésére törekedtek abban az írországi szegénységkutatásban is, amely két dimenzióra terjedt ki. (1) Az első a relatíve alacsony jövedelmi szint volt. (2) A második dimenzió mérésére pedig egy deprivációs indexet szerkesztettek, amelyben olyan itemek szerepeltek, mint a lakás megfelelő fűtése, legalább napi egyszeri megfelelő étkezés, új ruhák vásárlásának lehetősége, minden második nap hús vagy halétel, meleg kabát, két pár cipő különböző időjárású helyzetekre, egyszer egy héten sült hús, eladósodástól mentes mindennapok.

Mindkét dimenzió szerint lehatárolták a szegények csoportját, és azt vizsgálták, hogy

1987 és 1997 között az egyes megközelítések szerint hogyan változott a szegénység kiterjedtsége, valamint hogy az egyes megközelítések milyen kapcsolatot mutatnak az olyan változókkal, mint a megélhetési nehézségek, az eladósodás, a mentális problémák (szorongás a jövő miatt, bizonytalanság stb.). Tanulmányukban rámutattak arra, hogy a változásokból a különböző mérési módszerek más és más tudtak megragadni, ily módon más és más tendenciákat érzékeltettek a szegénység alakulásával kapcsolatban.

A hazai kutatások sorából mindenképpen ki kell emelnünk Bokor Ágnes vizsgálatát, amelyet az 1980-as években végzett. (Bokor-, 1982; 1985) Munkája kapcsolódott az 1981-82-es társadalmi elégedettség-vizsgálathoz. Bokor a depriváltak lehatárolásakor szorosan követte az ebben meghatározónak tekintett dimenziókat. Ezáltal szegénységmegközelítése olyan elméleti keretbe ágyazódott, amely szerint a szegénység szorosan összekapcsolódik a társadalmi egyenlőtlenségekkel. Eszerint azokat tekinthetjük szegénynek, akik az egyenlőtlenségek különböző dimenzióiban az alacsonyabb pozíciókat foglalják el. Bokor hat metszetben vizsgálta a szegénység jelenségét: (1) anyagi színvonal; (2) lakás; (3) munkakörülmények; (4) életstílus; (5) érdekérvényesítés; (6) betegség. Az egyéneket minden dimenzióban az „előnyös”, az „átlagos” és a „hátrányos helyzetű” kategóriák valamelyikébe sorolta. Azokat nevezte depriváltaknak, akik a megjelölt hat dimenzióból legalább háromban hátrányos helyzetűnek minősültek.

A szegénység többdimenziós megközelítését alkalmazta kutatásaiban Gyenei Márta is, ugyanakkor a korábban ismertetett kutatásokhoz képest az életkörülmények egy szűkebb sávjára, nevezetesen a vagyoni körülményekre szorítkozott (Gyenei, 1995). Első lépésként lakásvagyon alapján ötödöket alakított ki, majd ezt a csoportosítást korigálta a lakásminőség, a felszereltség, az autótulajdon, a nyaralótulajdon, a föld birtoklása, a megtakarítások és a megélhetési nehézségek vizsgálatával. Bizonyos vagyontárgyak birtoklása, illetve azok hiánya, a megtakarítások és a megélhetési nehézségek alakulása a családoknak a hierarchiában elfoglalt pozícióján rontott vagy javított.

Ezeknek a megközelítéseknek az lehet az előnye, hogy a szegénység és a társadalmi kirekesztődés különböző aspektusait tudják megtagadni, és alkalmasak arra is, hogy a szegények eltérő eljárások alapján meghatározott köreinek átfedéseit és különbségeit kimutassák.

AZ ABSZOLÚT SZEGÉNYSÉG

Az abszolút szegénységmegközelítések mögött az az előfeltevés áll, hogy létezik a minimális szükségleteknek egy tértől és időtől független köre. Abszolút szegénységben azok élnek, akik ezeket nem tudják kielégíteni.

A definíció azonban több problémát is felvet: Vajon beszélhetünk-e egyáltalán tértől és időtől független szükségletekről? Mit jelent az, hogy minimális szükséglet? És a szükségleteknek mely köre az, amelyeket relevánsnak kell tekintenünk ebben az összefüggésben?

Mindezeket mérlegelve könnyen juthatunk arra a gondolatra, hogy elvi szinten az abszolút és a relatív megközelítések között talán nem is olyan nagy a különbség, mint azt első pillantásra vélnénk. Ahogyan Sen fogalmaz: „Még az abszolutista megközelítésben is érvényes, hogy a szegénységi küszöb függ néhány változótól, és nincs a priori oka, hogy ezek a változók ne változnának az idő előrehaladtával.” (Sen, 1983) Ilyen tényező például a népesség fizikai aktivitásának alakulása, ami nyilvánvalóan erősen befolyásolja a minimális szükségletek szintjét. Ugyancsak ide sorolhatjuk a fogyasztási minták változásait is, amelyek szintén hatással vannak az abszolút szegénységi küszöb alakulására. Az tehát, hogy mit tekintünk minimális szükségletnek, korántsem örök érvényű, akár a társadalomtudós, akár a társadalompolitikus, akár pedig maga a társadalom definiálja is.

A szükségletekkel párhuzamosan változik a minimális szükségletek köre, kielégíthetősége is. Az abszolút szegénységi küszöbök tehát erőteljesen függenek attól, hogy milyen áron lehet hozzáférni a legalapvetőbb éleltniszerekhez, ruházathoz, hogy miként változnak a lakásfenntartás költségei stb.

Mindezekből következően az abszolút és a relatív küszöbök egymáshoz való

viszonya sem konstans. Az általános jóléti szint emelkedésével például úgy csökkenhet az abszolút szegénységben élők száma, hogy közben a relatív szegényeké nem változik. Vagy az is lehetséges, hogy az egyenlőtlenségek oly módon alakulnak, hogy miközben stabil az abszolút szegények aránya, addig a relatív szegénység csökken. (Lásd. erről bővebben például *Spéder, 2002a*).

Láthatjuk tehát, hogy a kétféle megközelítés nem választható el egymástól, ugyanakkor az is bizonyos, hogy a relatív megközelítések sokkal közvetlenebb módon kapcsolódnak a társadalmi egyenlőtlenségek elméleteihez, mint az abszolútak.

Az abszolút szegénység tárgykörében a legnagyobb hagyománnyal az ún. **létminimum-számítások** bírnak. Tulajdonképpen ezek előzményeinek tekinthetők a legkorábbi szegénységkutatások is, amelyek már foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy mi az a minimális jövedelem, amelyből az egyének vagy a háztartások legalapvetőbb szükségletei kielégíthetők. Rowntree 1936-os kutatásának is ez volt a célja. Munkája során először meghatározta azt a minimális élelmiszer-szükségletet, ami az életben maradáshoz elengedhetetlen. Azután ehhez az élelmiszer-szükséglethez hozzárendelte annak minimális árát, majd ugyanezt tette egyéb termékekre nézve (ruha, lakásfenntartás stb.) is. Ezek összegét szegénységi küszöbként kezelte, és az ennél kevesebből élőket tekintette szegényeknek. A különböző típusú családokra különböző szegénységi vonalakat állapított meg. (*Rowntree, 1949*)

Rowntree módszerét később a politika világában is alkalmazni kezdték. Az ő alap gondolatát vette át az Egyesült Államok kormánya is az 1960-as években, amikor meghatározták a különböző összetételű családok éleltniszer-szükségletét és - kikerülendő az éleltniszer-fogyasztáson kívüli fogyasztások becslésének problémáját - a minimális éleltniszer-szükségletet egyszerűen megszorozták egy számmal (általában 3-mal). A szorzó aszerint változott, hogy a különböző méretű családokban átlagosan mennyi volt a teljes kiadás és az éleltniszer-kiadások aránya. A küszöbértéket 1965-ben Orshansky (*Orshansky, 1969*) állapította meg, és a későbbiekben ezt az értéket korrigálták a fogyasztói árindexszel.

Lényegében az összes ma is használt létminimum-számítás ezt a módszert alkalmazza. Bár kétségtelen, hogy az egyes eljárások különböznek abban, hogy mennyire dominálnak bennük a szakértők által megállapított minimumok, illetve az adatfelvételekből származó olyan információk, amelyek a minimális szinteket a népesség fogyasztási magatartását is figyelembe véve kalkulálják.

A hazai létminimum-számításokat a múlt század elejétől kezdve a Központi Statisztikai Hivatal végzi. A második világháborút követően ezek a munkák szüneteltek, vagy ha meg is történtek, nem kerültek nyilvánosságra. Az adatok rendszeres publikálása csak 1991 óta folyik.

A gyakorlat szerint elsőként meghatározzák az éleltniszer-fogyasztás normatíváit, az egyének életkorától és gazdasági aktivitásától függően differenciáltan kalkulálva. A létminimum értéke a KSH Háztartási Költségvetés Felvételében megkérdezett azon családok átlagos fogyasztási kiadása, amelyeknek az éleltniszer-fogyasztása megfelel a családtípusra számolt normatíva értéknek. A létminimum az 1990-es évek második felében az éleltniszer-normatíva 2, 3-2, 4-szerese volt.

Magyarországon viszonylag kevés az olyan kutatás, amely az abszolút és a relatív szegénységben élők számának, összetételének változását párhuzamosan vizsgálja, az abszolút és a relatív küszöbértékek egymáshoz való viszonyát boncolgatja, noha egy ilyen elemzés sok mindent elárul a társadalom működéséről.

Az 1990-es években a létminimum alatt élők aránya folyamatosan meghaladta a relatív jövedelmi szegénységben élőkét. Ráadásul az előbbieik aránya erőteljesebben növekedett, mint az utóbbiaké. Ezt a jelenséget azzal magyarázhatjuk, hogy míg a létminimum alatt élők arányát a reáljövedelmek csökkenése, az egyenlőtlenségek növekedése és a szegények fogyasztási kosarát képező árucikkek árának az átlagnál nagyobb mértékű emelkedése okozta, addig a relatív szegénység növekedésére csak a második tényező hatott.

Az abszolút szegénység koncepciói nem hagyatkozhatnak csupán létminimum-számításokra, hanem kiterjedhetnek az **életkörülményekben megmutatkozó** hiányokra is. Ezek az eljárások általában

szűkebbnek találják a szegények csoportját, mint a létminimum-számítások. Ebben a megközelítésben közéjük sorolják azokat, akik nem tudnak megfelelően étkezni, ruházkodni, akiknek a lakókörülményei elmaradnak a minimálisnak tekintett szinttől, nincsen a lakásukban víz, WC, fürdőszoba, vagy egyáltalán nincsen hajlékuk, hátralékokat halmoznak fel, eladósodnak, rendszeresen kerülnek jövedelmi krízishelyzetbe.

A SZOCIÁLPOLITIKA SZEGÉNYEI

A relatív és az abszolút szegénységi küszöbök kalkulálása, a szegények arányának és összetételének számítása sokféle célt szolgál, de mindezek közül a legfontosabb, hogy a társadalompolitika számára releváns információkkal szolgáljon a segítségre szoruló társadalmi csoportokról. A társadalompolitika közvetetten hasznosítja ugyan ezeket az információkat, de a rászorulókat definiálására más szegénységi küszöbököt állapítanak meg. Ezek közül az egyik legfontosabb a **nyugdíjminimum**, ami a nyugdíjszerű ellátások és a segélyezési rendszer működésében kulcsszerepet játszik. Az 1990-es években a megszabott nyugdíjminimum rendre erőteljesen elmaradt a szegénységi küszöb korábban bemutatott értékeitől. Különösen a segélyezési rendszerben súlyos ez a probléma, hiszen a nyugdíjminimum szintje nemcsak a segélyek mértékét, hanem magát a jogosultságot is befolyásolja. Segélyekben ugyanis csak azok részesülhetnek, akiknek az egy főre jutó jövedelme a nyugdíjminimum vagy egy ahhoz mérten megállapított határ alá esik. Ha tehát ez túlságosan alacsony, akkor olyanok maradnak ki az ellátásokból, akik más szegénységi határvonalak alkalmazása esetén rászorulóknak minősülnének.

A szociálpolitika és a szegénység kapcsolatának vizsgálatakor nemcsak az a fontos kérdés, hogy miként alakul a nyugdíjminimum értéke, hanem az is, hogy elérik-e a szociális ellátások a rászorulókat és képesek-e azoknak hathatós segítséget nyújtani. A szegénységgel kapcsolatos elméletek bemutatása során láttuk, hogy többféle megközelítés van arra vonatkozóan, hogy az államnak kiknek, milyen típusú és milyen mértékű támogatást kellene nyújtania. Anélkül, hogy tovább bővítenénk az erre vonatkozó elméletek sorát, megvizsgálásra érdemesnek gondoljuk a különböző szempontokból rászorulókat körét, összevetve azzal a társadalmi csoporttal, amelynek tagjai valamilyen szociális ellátásban részesülnek, segélyekből élnek.

KIREKESZTŐDÉS A TUDÁS MEGSZERZÉSÉBŐL

A szegénység és a társadalmi kirekesztődés indikátorairól gondolkodva mindenképpen foglalkoznunk kell az emberi erőforrások egyik legjelentősebbikével, az iskolában és az iskolarendszeren kívül megszerzhető tudással. A társadalmi kirekesztődésnek ez az aspektusa számos más - akár generációkon keresztül felhalmozott - hátrány eredője, egyszersmind további hátrányok gerjesztője. Talán legfontosabb ezek közül a munkaerő piaci esélyekre gyakorolt hatása.

A tudástőke leírását célzó jelzőszámaink alapvetően három területre irányulnak: (1) legmagasabb iskolai végzettség szintjére, (2) az iskolában és az iskolarendszeren kívül megszerzett tudás minőségére és (3) az élethossziglani tanulás formáiban való részvételre. Mind a három területen az egyértelműen hátrányos helyzetűek feltárására összpontosítottunk.

Az elmúlt években a népesség **legmagasabb iskolai végzettségének** szintje folyamatosan emelkedett. Ez részben az iskolarendszer átalakulásából következett, de sokkal fontosabbak ennél a motíváló tényezők, nevezetesen a munkaerőpiac igényei. Egyre több azoknak a munkaerő-piaci pozícióknak az aránya, amelyek magasabb iskolai végzettséget igényelnek. Ily módon egyértelműen hátrányos helyzetűeknek tekinthetők azok, akik nem érettségig adó iskolában zárták le tanulmányaikat.

Az iskolai végzettség szintje mellett fontos kérdés annak a **tudásnak a minősége**, amelyet akár iskolában, akár azon kívül szerzett az egyén. Az utóbbi években több olyan vizsgálat is folyt, amely

kifejezetten ilyen szempontból vette górcső alá a tudástőkét. Az 1990-es évek közepén a felnőttek írásbeliségére vonatkozó nemzetközi kutatás azt mutatta, hogy hazánkban - más európai országokkal összehasonlítva - viszonylag magas a kompetenciateszteken nagyon rosszul teljesítők aránya.

Napjainkban egyre fontosabbá válik, hogy tudásunkat az iskolai évek lezárása után is folyamatosan fejlesszük. Ezt az igényt nevezi a szakirodalom **élethosszig tartó tanulásnak**, aminek szintén lehet iskolarendszerű és azon kívüli formája. Az OEM felmérései szerint ennek a stratégiának a realizálása éppen a legalacsonyabb iskolai végzettségűek esetében a legindokoltabb. A cél az lenne, hogy a csak általános iskolai végzettségűek, illetve a nem piacképes szakmát szerzők értékesíthető képesítéshez jussanak.

Az élethosszig tartó tanulás egyik alaptípusa a munkahelyi képzéseken, tanfolyamokon való részvétel. Kutatások e tekintetben is azt igazolták, hogy éppen az előnyösebb munkaerő-piaci pozíciót elért munkavállalók tudnak inkább élni ezekkel a lehetőségekkel, míg a képzetlenebb munkaerő tudásszintjének emelését a munkaadók nem szívesen finanszírozzák.

A tudástőke mennyiségét alapvetően a képességek és a tanulásához való hozzáférés lehetősége befolyásolja. Ugyanakkor nem elhanyagolható a tudáshoz, a tanulásához való viszony, az azokkal szembeni attitűd szerepe sem. Feltételezhetően ezek is befolyásolják, hogy ki milyen iskolai végzettséget szerez, illetve hogy miként tudja bővíteni tudását.

MUNKAERŐ-PIACI KIREKESZTŐDÉS

Ha végigtekintjük a bemutatott szegénység teóriákat, arra a következtetésre jutunk, hogy közülük számos tulajdonít meghatározó szerepet a munkaerő piaci pozíciónak mint a társadalmi egyenlőtlenségek forrásának, a szegénység okának. Bizonyos elméletek magát a társadalmi kirekesztődést is a munkaerőpiacról való kiszakadásként definiálják.

Minden erre vonatkozó kutatás azt igazolja, hogy a munkaviszony jelenti a legfőbb biztosítékot az elszegényedés ellen, és fordítva, az elszegényedésnek akkor legnagyobb a kockázata, ha a munkaképes korú egyén kiszakad a munkaerőpiacról.

A munkaerő-piaci kirekesztődés azonban nemcsak azzal a következménnyel járhat, hogy az egyének és családnak alacsony lesz a jövedelme, hanem számos más kirekesztődési mechanizmust is mozgásba hoz. A tartós munkanélküliségre vonatkozó kutatások bebizonyították, hogy a munkanélküliek körében nagyon gyorsan elértéktelenednek azok a képzettségek és tudások, amelyek ahhoz lennének szükségesek, hogy visszataláljanak a munkaerőpiacra. A munkanélkülieknek gyengül a készségük a tanulásra, elveszítik önbizalmukat, és számos olyan lelki probléma terheli őket, ami egyre bizonytalanabbá teszi reaktiválódásukat. A munkanélküliség ténye az egészségi állapotra is kihat, beszűkíti az emberi kapcsolatokat.

A munkaerő-piaci pozícióvesztésnek sokféle formája lehet. Az 1990-es évek és napjaink erre irányuló kutatásainak egyik alaptézise, hogy a kirekesztődésnek csak az egyik esete a munkanélküliség. A viszonylag alacsony munkanélküliségi ráta mögött az a jelenség húzódik meg, hogy az aktív korúak nagy tömegei - a munkalehetőségek beszűkülése miatt - az inaktivitás legkülönbözőbb változataiba menekültek. Bár ők nem jelennek meg a nyilvántartásokban anyagi szempontok szerint, de az életformát és a mentális következményeket tekintve is sok rokonságot mutatnak a munkanélküliekkel. Lényegében ez az oka annak, hogy amikor a munkaerő-piaci kirekesztődésről beszélünk, akkor sokkal inkább inaktivitásról, mint munkanélküliségről kell szólnunk.

Amikor a munkaerő-piaci kirekesztődés folyamatát vizsgálva nemcsak azokat a társadalmi csoportokat kell számba venni, amelynek tagjai már régóta elvesztették munkaviszonyukat, hanem azokat is, akik folyamatosan ingáznak a foglalkoztatott és munkanélküli állapot között, vagy akik olyan pozíciókat töltenek be, amelyek magukban rejtik a munkaerőpiacról való kikerülés veszélyét. Ez, utóbbiak azok a pozíciók, amelyekhez alacsony keresetek, rossz munkakörülmények, bizonytalan foglalkoztatási formák társulnak, ahol kevés az előrelépés lehetősége, alacsony a munkavégzés szabadságának szintje. Lényegében abban a társadalmi szegmensben helyezkednek el, amit Castel a

„sebezhetőség zónájának” nevezett.

A TÁRSADALMI-CSALÁDI KÖTELEKEKBŐL VALÓ KIREKESZTŐDÉS

Castel a társadalmi kiilleszkedés fogalmát definiálva két aspektusi különböztetett meg: az egyik a munkaerő-piaci, a másik pedig a társadalmi családi kötelekekből való ki-rekesztődés. Kiilleszkedésnek ez utóbb vonatkozásában a szociális elszigetelődés jelenségéről beszél. (*Cartel, 1998*)

Lényegében hasonló Ferge problémamegközelítése is, aki dezintegráció mikroszintjén a szolidaritási és családi kapcsolatok gyengülésé az elmagányosodást emeli ki.

A társadalmi-családi kötelekekből való kirekesztődés jelzőszámainak kialakításakor abból indultunk ki, hogy a jelenség több szinten realizálódhat. A (1) család, a rokonság, a szomszédság és a baráti kapcsolatok szintjén, (2) azoknak a közösségeknek a szintjén, amelyekhez az egyén formális és informális módon tartozhat és (3) a társadalom egészének szintjén.

Jelzőszámaink rámutatnak a kapcsolatok jellegére, kiterjedtségére, intenzitására. Külön figyelmet fordítunk arra, hogy a társadalmi-családi kapcsolatkból való kirekesztődés hogyan fonódik össze a szegénység jelenségével és a kirekesztődés másik fontos aspektusával, a munkaerőpiaci kiilleszkedéssel. Ez utóbbi révén lényegében arra a csoportra kívánunk rámutatni, amelynek tagjait Castel a “társadalmi lét senkiföldjére” sodródottnak tekintette.

A jelzőszámok

Tematikai egység	Az indikátor megnevezése	Milyen szociodemográfiai ismérvek szerinti bontásban?								Idősoros mutató?	Kulcs indikátor?
		Nem	Életkor	Gazdasági aktivitás	Iskolai végzettség	Háztartás-típus	A gyermekek száma	A lakóhely település-típusa	A lakóhely regionális elhelyezkedése		
Jövedelem-egyenlőtlenség	1. Gini-index									+	+
	2. Robin Hood-index									+	+
	3. Éltető-Frigyes-index									+	+
	4. Theil-mutató									+	+
	5. Az 1. és 10. decilis aránya I. (jövedelmi átlag szerint)									+	+
	6. Az 1. és 10. decilis aránya II. (összjövedelem szerint)									+	+
Relatív jövedelmi szegénység	7. Az egy fogyasztási egységre/egy főre jutó átlagos/mediánjövedelem 50%-a — szegénységi küszöbérték									+	+
	8. Az egy fogyasztási egységre/egy főre jutó átlagos/mediánjövedelem 60%-a — szegénységi küszöbérték									+	+
	9. Az egy fogyasztási egységre/ egy főre jutó jövedelmek alapján az alsó kintilis határértéke									+	+
	10. Az egy fogyasztási egységre/egy főre jutó jövedelmek alapján az alsó decilis határértéke									+	+
	11. Az egy fogyasztási egységre jutó mediánjövedelem 50%-a az átlagkereset arányában									+	
	12. Szegénységi ráta	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	13. A jövedelmi szegénységben élők összetétele	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	14. A jövedelmi szegénységben élők jövedelmén belül a társadalmi jövedelmek aránya					+	+			+	+
	15. A nem jövedelmi szegénységben élők jövedelmén belül a társadalmi jövedelmek aránya					+	+			+	
	16. A társadalmi jövedelmek eloszlása					+	+			+	
Depriváció	17. A depriváltak aránya	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	18. A depriváltak összetétele	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
A jövedelmi szegénység és a depriváció összekapcsolódása	19. A depriváltak aránya a jövedelmi szempontból szegények körién belül	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
	20. A jövedelmi szempontból szegények aránya a depriváltak körén belül	+	+	+	+	+	+	+	+	+	

	21:	Az egyének/ háztartások megoszlása aszerint, hogy (1) csak depriváltágban érintettek; (2) csak jövedelmi szegénységben érintettek; (3) mindkettőben érintettek; (4) egyikben sem	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Abszolút szegénység	22.	A létminimum értéke									+	+
	23.	.A létminimum alatt élők aránya	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	24.	A létminimum alatt élők összetétele	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	25.	Azoknak az aránva, akiknek nincsen anyagi lehetőségük mindennap meleg	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	26.	Azoknak az aránya, akiknek a lakásában nincsen vezetékes víz	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	27.	Azoknak az aránya, akiknek a lakásában nincs WC	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	28.	.Azoknak az aránva, akiknek a lakásában nincsen fürdőszoba	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	29.	Azoknak az aránya, akiknek a lakása legfeljebb félkomfortos	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	30.	Azoknak az aránya, akik nem tudják a lakásukat megfelelő módon fűteni	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	31.	Azoknak az aránya, akiknek a lakásában nincsen hűtőgép	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
	32.	.Azoknak az aránva, akik rendszeresen hátralékokat	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

A jelzőszámok (folytatás)

Tematikai egység	Az indikátor megnevezése	Milyen szociodemográfiai ismérvek szerinti bontásban?								Idősoros mutató?	Kulcs indikátor?
		Nem	Életkor	Gazdasági aktivitás	Iskolai végzettség	Háztartás-típus	A gyermekek száma	A lakóhely település-típusa	A lakóhely regionális elhelyezkedése		
Abszolút szegénység	33. A/oknak az aránya, akik rendszeresen kerülnek jövedelmi krízishelyzetbe	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
A szociálpolitikai szegénység	34. A nyugdíjminimum értéke									+	+
	35. A nyugdíjminimum értéke a jövedelmi szegénység küszöbértéke (az egy fogyasztási egységre jutó mediánjövedelem 50%-a) arányában									+	
	36. A nyugdíjminimum alatt élők aránya	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	37. A nyugdíjminimum alatt élők összetétele	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

	38.	A jövedelmi szegénységben élők körén belül a szociális segélyezettek aránya — az ellátásokból kimaradók aránya	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	39.	A szociális ellátások átlagos értéke (a fontosabb segélynevek szerint)									+	
	40.	A szociális ellátások hatásossága – a segélyek szerepe a szegénység enyhítésében (segélyek előtti és utáni)	+	+	+	+	+	+	+	+		+
A tudás megszerzéséből való kirekesztődés	41.	Az általános iskolai végzettséggel sem rendelkezők aránya	+	+	+	+			+	+	+	+
	42.	Az általános iskolai végzettséggel sem rendelkezők aránya a szülők iskolai végzettsége szerint									+	
	43.	A legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya	+	+	+	+			+	+	+	+
	44.	A legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya a szülők iskolai végzettsége szerint									+	
	45.	A legfeljebb szakmunkásképzőt végzetek aránya	+	+	+	+			+	+	+	+
	46.	A legfeljebb szakmunkásképzőt végzetek aránya a szülők iskolai									+	
A tudás megszerzéséből való kirekesztődés	47.	A kompetenciaszegények aránya a felnőtt lakosság körében	+	+	+	+			+	+	+	
	48.	Azoknak a felnőtteknek az aránya, akik jelenleg nem vesznek részt semmilyen tanulási	+	+	+	+			+	+	+	
	49.	Azoknak a felnőtteknek az aránya, akik az iskolai évek lezárása után semmilyen formában nem képezték magukat	+	+	+	+			+	+	+	
	50.	Azoknak a/ aránya, akik szerint az iskolázottság-nem lényeges feltétele az életben való boldogulásnak	+	+	+	+			+	+	+	
Munkaerő-piaci kirekesztődés	51.	Az aktív korú inaktívok aránya	+	+	+	+			+	+	+	+
	52.	Az aktív korú inaktívok összetétele	+	+	+	+			+	+	+	+
	53.	Az aktív korú inaktívok összetétele az inaktivitás jellege szerint									+	+
	54.	Az aktív korú inaktívok összetétele az utolsó munkaerő-piaci pozíció szerint									+	+
	55.	Azoknak az aránya, akiknek a háztartásában legalább 1 aktív korú inaktív	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	56.	Azoknak az aránya, akiknek a háztartásában legalább 2 aktív korú inaktív él	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	57.	A munkanélküliek aránya az aktív korúakon belül	+	+	+	+			+	+	+	+
	58.	A munkanélküliek összetétele az utolsó munkaerő-piaci pozíció szerint	+	+	+	+			+	+	+	

59.	A tartós — legalább 2 éve — munkanélküliek aránya az aktív korúakon	+	+	+	+			+	+	+	+
60.	A tartós munkanélküliek összetétele az utolsó munkaerő-piaci pozíció szerint									+	
61.	Azoknak az aránya, akik aktív korukban legalább egyszer már voltak	+	+	+	+			+	+	+	+

A jelzőszámok (folytatás)

Tematikai egység	Az indikátor megnevezése	Milyen szociodemográfiai ismérvek szerinti bontásban?								Idő-soros mutató?	Kulcs indikátor?		
		Nem	Életkor	Gazdasági aktivitás	Iskolai végzettség	Háztartás-típus	A gyermekek száma	A lakóhely település-típusa	A lakóhely regionális elhelyezkedése				
Munkaerő-piaci kirekesztődés	62. Az összes munka nélkül töltött idő azoknak a körében, akik valaha már voltak										+		
	63. A határozott idejű szerződéssel dolgozók aránya a foglalkoztatottak körén belül	+	+	+	+			+	+	+			
	64. Azoknak a részmunkaidősöknek az aránya a foglalkoztatottak körén belül, akik szeretnének többet dolgozni, de nincsen rá	+	+	+	+			+	+	+			
	65. Az alkalmi munkások aránya a foglalkoztatottak körén belül	+	+	+	+			+	+	+			
A társadalmi – családi kötelekekből való kirekesztődés	66. Azoknak az aránya, akiknek nincsenek barátaik aszerint, hogy depriváltak vagy sem										+		
	67. Azoknak az aránya, akik nem/vagy csak nagyon ritkán tartják a kapcsolatot a háztartáson kívül élő rokonaikkal	+	+	+	+			+	+	+			
	68. Azoknak az aránya, akik nem /vagy csak nagyon ritkán tartják a kapcsolatot a háztartáson kívül élő rokonaikkal aszerint, hogy jövedelmi szegénységben élnek vagy												
	69. Azoknak az aránya, akik nem /vagy csak nagyon ritkán tartják a kapcsolatot a háztartáson kívül élő rokonaikkal aszerint, hogy depriváltak vagy sem												
	70. Azoknak az aránya, akik nem/ vagy csak nagyon ritkán tartják a kapcsolatot a háztartáson kívül élő rokonaikkal aszerint, hogy aktívak vagy inaktívak (ez utóbbin belül aktív korúak és inaktív korúak)												
71. Azoknak az aránya, akiknek nincsenek	+	+	+	+			+	+	+	+			

	72.	Azoknak az aránya, akiknek nincsenek barátaik aszerint, hogy jövedelmi szegénységben élnek vagy sem											
A társadalmi-családi kötelekekből való kirekesztődés	73.	Azoknak az aránya, akiknek nincsenek barátaik aszerint, hogy depriváltak vagy sem										+	+
	74.	Azoknak az aránya, akiknek nincsenek barátaik aszerint, hogy aktívak vagy inaktívak (ez utóbbin belül aktív korúak és inaktív)										+	
	75.	Azoknak az aránya, akik nem számíthatnak mások segítségére kisebb	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
	76.	Azoknak az aránya, akik nem számíthatnak arra, hogy kölcsönkérnek valakitől, ha hirtelen pénzre lenne szükségük	+	+	+			+	+	+	+	+	
	77.	Azoknak az aránya, akiknek nincsen lehetősége arra, hogy személyes, bizalmas dolgokról, problémákról valakivel	+	+	+	-			+	+	+	+	
	78.	Azoknak az aránya, akiknek nincsen kire hagynia a lakását, ha esetleg néhány napra el kell utazni	+	+	+	-		+	+	+	+	+	
	79.	Azoknak az aránya, akik szabadidejükből nagyon kevés időt töltenek a háztartáson kívüli személyek társaságában	+	+	+						+		
	80.	Azoknak az aránya, akik szabadidejükből nagyon kevés, időt töltenek a háztartáson kívüli személyek társaságában aszerint, hogy jövedelmi szegénységben élnek vagy sem											
	81.	Azoknak az aránya, akik szabadidejükből nagyon kevés időt töltenek a háztartáson kívüli személyek társaságában aszerint, hogy depriváltak vagy sem											
	82.	Azoknak az aránya, akik szabadidejükből nagyon kevés időt töltenek a háztartáson kívüli személyek társaságában aszerint, hogy aktívak vagy inaktívak (ez utóbbin belül aktív korúak és inaktív korúak)											

A jelzőszámok (folytatás)

Tematikai egység	Az indikátor megnevezése	Milyen szociodemográfiai ismérvek szerinti bontásban?								Idősoros mutató?	Kulcs indikátor?	
		Nem	Életkor	Gazdasági aktivitás	Iskolai végzettség	Háztartás-típus	A gyermekek száma	A lakóhely település-típusa	A lakóhely regionális elhelyezkedése			
A társadalmi-	83. Azoknak a háztartásoknak az aránya, amelyek						+	+			+	+

Családi kötelekekből való kirekesztődés		nem kaptak/nem adtak semmilyen segítséget másoknak/másoktól											
	84.	Azoknak a háztartásoknak az aránya, amelyek nem kaptak/nem adtak semmilyen segítséget másoknak /másoktól aszerint, hogy jövedelmi szegénységben élnek vagy sem					+	+				+	+
	85.	Azoknak a háztartásoknak az aránya, amelyek nem kaptak/nem adtak semmilyen segítséget másoknak/másoktól aszerint, hogy depriváltak vagy sem					+	+				+	+
	86.	Azoknak az aránya, akik semmilyen társadalmi szervezethez nem tartoznak	+	+	+	+				+	+	+	
	87.	Azoknak az aránya, akik az állami és társadalmi intézmények iránt általában nincsenek bizalommal	+	+	+	+				+	+	+	
Térbeli kirekesztődés egyéni és családi szinten							Életkor		A lakóhely regionális elhelyezkedése /településtípusa				
	231.	Azoknak az aránya, akik saját megítélésük szerint nehezen tudják megközelíteni munkahelyüket					+		+				
	232.	Azoknak az aránya, akik saját megítélésük szerint nehezen tudják megközelíteni az iskolát, ahol tanulnak					+		+				
	233.	Azoknak az aránya, akik saját megítélésük szerint nehezen tudják megközelíteni azokat a bankokat, pénzügyintézeteket, amelyekben ügyeiket intézik					+		+				
	234.	Azoknak az aránya, akik saját megítélésük szerint nehezen tudják megközelíteni az egészségügyi szakellátást végző intézményeket					+		+				
	235.	Azoknak az aránya, akik saját megítélésük szerint nehezen tudják megközelíteni a boltot, ahol mindennapi bevásárlásaikat végzik					+		+				
	236.	Azoknak az aránya, akik saját megítélésük szerint nehezen tudják megközelíteni annak az önkormányzatnak az intézményeit, ahol ügyeiket intézik					+		+				
	237.	Azoknak az aránya, akik saját megítélésük szerint nehezen tudják megközelíteni azokat a kulturális intézményeket, amelyeket szeretnének igénybe venni					+		+				
	238.	Azoknak az aránya, akik elégedetlenek lakókörnyezetük infrastrukturális feltételeivel					+		+				
	239.	Azoknak az aránya, akik elégedetlenek a lakókörnyezetük nyújtotta munkalehetőségekkel					+		+				
240.	Azoknak az aránya, akik elégedetlenek a lakókörnyezetük nyújtotta intézményi ellátottsággal (egészségügyi, oktatási intézmények, bankok, pénzügyintézetek)					+		+					
Területi kirekesztődés: szegregáció, a kollektív kirekesztődés indikátora	241.	Azoknak a kisebb térbeli egységeknek (néhány lakásból álló körzeteknek) a térbeli megjelenítése, ahol az alacsony iskolai végzettségűek, a munkanélküliek, az inaktívak vagy az idős lakosság aránya lényegesen meghaladja az átlagos szintet							+			+	
Területi kirekesztődés: kistérségi,	242.	Az elmaradott kistérségek térbeli elhelyezkedése										+	
	243.	Az elmaradott kistérségek száma az egyes régiókon belül										+	
	244.	Az általános iskolát sem elvégzők arányának regionális különbségei										+	

regionális egyenlőtlensége és hátrányok	245.	A legfeljebb az. általános iskolát végzettek arányának regionális különbségei					+
	246.	Az érettségit nem szerzők arányának regionális különbségei					+
	247.	A foglalkoztatottak arányának regionális különbségei					+
	248.	A munkanélküliségi ráta regionális különbségei					+

KSH Társadalomstatistikai Főosztály, *Jelentés a Változó Életkörülmények adatfelvétel 2005. évi hullámáról*, 4-6, 30-38, 63-67, 95-108. old

FŐBB EREDMÉNYEK

1. NEMZEDÉKEK KÖZÖTTI SZEGÉNYSÉG ÁTÖRÖKÍTÉS

1. A nemzedékek közötti iskolai mobilitást tekintve a mai korosztályok kétharmada az apáknál magasabb szintű iskolai végzettséget szerzett.
2. Általánosságban elmondható, hogy a kedvező mobilitási karriert befutó egyének sokkal védettebbek a munkanélküliséggel szemben, mint a kedvezőtlen mobilitásúak. Így például a betanított – és segédmunkás származásúak közül a szellemi foglalkozásúak közé bekerülők mindössze 21%-a tapasztalta meg a munkanélküliséget, a származási csoportjukban maradónak viszont 58%-a.
3. Általános vonás, hogy kedvező szülői háttér esetén kevésbé fordulnak elő megélhetési problémák: így például az értelmiségi származásúak körében 16% mondta azt, hogy csak nehézségek árán tud megélni, a segédmunkás származásúak csoportjában 52% a megfelelő érték.
A származási hátrányokat azonban a kedvező mobilitási pálya „felülírja”. Erre utal az a tény, hogy a betanított – és segédmunkás csoportnál szellemi foglalkozású pályára kerülőknek csupán 24%-a él nehézségek árán, a származási csoportban maradónak viszont 55%-a.
4. Elmondható, hogy minél erőteljesebbek voltak a szülői család anyagi gondjai, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a mai nemzedékek háztartásában is gyakrabban fordulnak elő megélhetési gondok. Ennek megfelelően, ahol a szülői családban „szinte állandóan” anyagi nehézségek voltak, ott az esetek 58%-ában most is csak nehézségek árán tudnak megélni. Ahol viszont „soha” nem fordultak elő anyagi gondok, ott a megfelelő érték 24%.

2. A MUNKAERŐPIACI KIREKESZTŐDÉS NÉHÁNY ASPEKTUSA

1. Az életkornak – a korábbi időszakhoz viszonyítva – növekvő szerepe van abban, hogy a munkaerőpiacon milyen esélyekkel lehet fellépni. Egyrészt a fiatalok romló munkapiaci esélyeit tükrözi az a tény, hogy körükben kiugróan magas a munkanélküliség, ebből adódóan részarányuk a munkanélküliek körében egyharmaddal magasabb, mint a teljesidős alkalmazottak csoportjában. Másrészt az 50-59 évesek körében – az előttük járó korosztályhoz képest – drasztikusan visszaesik a teljesidőben foglalkoztatottak hányada és ugrásszerűen megnő a rokkantnyugdíjasoké.
2. A 17-59 éves nem tanuló népességen belül mindössze 62%-ot tesznek ki a „fehér zónában” levők, azaz a teljesidős foglalkoztatottak és a vállalkozók, 7% tartozik a „szürke zónához”, akik az alkalmi munkások és a részidős foglalkoztatottak köréből kerülnek ki. 22%-ot tesz ki a „veszélyeztetett zónában” levő hányada (munkanélküliek, rokkantnyugdíjasok, eltartottak), akik állásvesztés vagy egészségügyi problémák miatt estek ki a munkaerőpiacról, és a jelenleg eltartottak zömének is volt már korábban munkája, és végül 8% azok hányada, akik GYES vagy előnyugdíj miatt nincsenek a munkaerőpiacon.
3. A magyar munkaerőpiac viszonylag mobil, hiszen 2004. januárja és 2005. áprilisa között a 17-59 éves munkapiaci szereplőknek 15%-a váltott aktivitást. Eme átlagszám mögött azonban igen nagy a szórás, a teljesidőben foglalkoztatottnak 12%-a lépett ki az induló csoportból, az alkalmi munkásoknak viszont 57%-a. A 2004. januárjában munkanélkülieknek csupán valamivel több mint egyharmada tudott kilépni az induló állapottól.

4. A magyar társadalom – az utóbbi másfél évtizedben egyre kiterjedtebb mértékben él együtt a munkanélküliséggel, hiszen a 17-59 éveseknek közel fele (44%) életpályája során már legalább egyszer megtapasztalta a munkanélküliséggel együtt járó kellemetlenségeket.
5. A munkanélküliségben való érintettséget tekintve a segédmunkások alkotják a leginkább hátrányos helyzetű csoportot, miután kétharmaduk már megélte a munkanélküliséget, az értelmiségiek körében 24% a megfelelő érték.

3. JÖVEDELEMEGYENLŐTLENSÉGEK

1. 2004-ben a háztartások éves egy főre eső jövedelmének átlaga 678 000 Ft volt, míg az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem 843 000 Ft-ot tett ki.
2. Az alsó és a felső decilisben elhelyezkedő népesség jövedelemátlaga közötti különbség (S10/S1) az egy főre jutó jövedelem alapján közel nyolcszoros (7,51), míg ugyanez a mutató az egy fogyasztási egységre számolt jövedelmek alapján 6,66.
3. A jövedelmek közötti szóródást mérő Gini mutató értéke az egy főre jutó jövedelmek alapján 0,3000, az egy fogyasztási egységre eső jövedelmek alapján 0,283.
4. A Gini mutató alapján hazánk az európai országok sorában a közepes jövedelemegyenlőtlenségekkel jellemezhető országok körébe tartozik.

4. JÖVEDELMI SZEGÉNYSÉG

1. A egy főre jutó rendelkezésre álló átlagos jövedelem 50%-a alatt a népesség 15%, 60%-a alatt pedig 23%-a él. Ha a szegénységi rátát nem az átlag, hanem a medián jövedelem alapján számítjuk, akkor a megfelelő értékek 11 illetve 17%.
2. Az ekvivalens jövedelem alapján, a mutatók értékei a következőképpen alakulnak. Az átlag 50%-a alatt a népesség 13%-a, 60%-a alatt 21%-a, a medián jövedelem fele alatt 9%-a, 60%-a alatt pedig 15%-a él.
3. A szegénységi rés a szegénység mélységét mutatja meg, azt hogy a szegények jövedelme átlagosan mennyire marad el a szegénységi küszöb értékétől. Ez az ekvivalens jövedelem 60%-át szegénységi küszöbnek tekintve 25%.
4. A szegénységi ráta nagysága társadalmi rétegenként eltér. A legnagyobb szegénységi kockázattal a falvak lakói, a fiatalabb generációk, különösképpen a gyermekek, az alacsonyabb iskolázottságúak és az inaktívak jellemezhetők.

5. LAKÁSHELYZET ÉS SZEGÉNYSÉG

1. A lakások komfortossági szintje az elmúlt időszakban számottevően javult, ugyanakkor a lakások egy része az alapvető minőségi követelményeknek sem tesz eleget. A lakások 5%-ában nincs vezeték víz, 6%-ában fürdőszoba, 7%-ában WC. A minőségi elemek összességét tekintve a substandard lakások aránya 14%.
2. A substandard lakások aránya a falvakban a legnagyobb. A falusi lakások 24%-a substandard, míg ugyanez a mutató Budapesten 6, a megyeszékhelyeken 5, a többi városban pedig 14%. A háztartástípusok közel a 3 vagy több gyermeket nevelő házaspárok, és a több gyermeket nevelő egyedülálló szülők vannak a legrosszabb helyzetben.
3. A lakás minőségi problémái mellett annak zsúfoltsága is kulcskérdés a háztartások számára. A lakás szűkösségének problémája elsősorban a fiatalabb generációkat és a nagyobb háztartásokat érinti.
4. A lakásfenntartási költségek aránytalanul magas hányada a családi házban, és a panel lakásokban élőkét sújtja.

6. A SZEGÉNYSÉG NEM JÖVEDELEMALAPÚ MEGKÖZELÍTÉSEI

1. A háztartások átlagosan a rendelkezésre álló jövedelmüknek 25%-át költik a lakásfenntartás költségeire. A háztartások 12%-ában azonban ez az érték 40% fölé emelkedik. Az aránytalanul magas kiadási költségek elsősorban a kisebb taglétszámú háztartásokat sújtják. Közöttük az egyedülállókat és a gyermeküket egyedül nevelőket.
2. A lakásfenntartás mellett a háztartások kiadásainak másik nagy csoportját az élelmiszerkiadások teszik ki. Ez a háztartások rendelkezésére álló jövedelmének átlagosan 38%-a. A háztartások 17%-ánál ez az érték 50, 10%-ánál pedig 60% fölé emelkedik. E tekintetben inkább a fiatalabb generációknál jelenik meg aránytalanul nagy kiadási tételként.
3. A gyógyszerkiadások jövedelmen belüli átlaga 6%. A háztartások 16%-ában azonban a gyógyszerkiadások a rendelkezésre álló jövedelemnek több mint 10%-át kötik le. Ez elsősorban az idősebbek számára jelent komoly problémát.
4. A háztartások közel ötödénél a lakásfenntartási és az élelmiszerre fordított kiadások meghaladják a rendelkezésre álló jövedelem 80%-át. Őket létfenntartó fogyasztóknak neveztük. A létfenntartó fogyasztás leginkább a fiatalabb generációkat és a kisebb taglétszámú háztartásokat érinti.
5. A lakóköörülmények súlyos problémáit és a legalapvetőbb tartós javak hiányát figyelembe vevő deprivációs index szerint a háztartások 17%-a deprivált. A depriváció tényét a lakóhely, a háztartásban élők demográfiai és társadalmi jellemzői alapvetően meghatározzák. A legveszélyeztetettebbek az alacsony iskolai végzettségűek, a munkaerőpiacról kiszakadók és az idősebbek.
6. A társadalmi hátrányokat mérő jóléti deficit mutató az életkörülmények 9 tényezőjét vette figyelembe. Azt vizsgáltuk, hogy a háztartás megengedheti-e magának hogy nyaralni menjen, megtakarítson, étteremben étkezzon stb. Azokat tekintettük jóléti deficittel rendelkező háztartásnak, ahol legfeljebb egynél jelölte a háztartás, hogy megengedheti magának. A háztartások ötöde volt érintett. E vonatkozásban a lakóhely típusa, az iskolai végzettség és az aktivitás voltak meghatározó differenciáló tényezők.
7. A jövedelmi szegénység és a depriváció által érintett háztartások körét nézve megállapíthatjuk, hogy a háztartások 7%-a mindkettőben, 13%-a csak a jövedelmi szegénységben, 10%-a csak a deprivációban, 70%-a pedig egyikben sem érintett.

7. A JÖVEDELMI SZEGÉNYSÉG SZUBJEKTÍV VETÜLETEI

1. A háztartások által megélhetési minimumnak tekintett jövedelem 20%-al marad el a ténylegesen rendelkezésre álló háztartási jövedelemtől.
2. A gyermeküket egyedül nevelő szülők és az egyedülálló közel oda teszik a megélhetésükhöz szükséges minimum összegét, mint amennyi jövedelmük ténylegesen van. A többi háztartástípusnál a tényleges jövedelem átlaga rendre magasabb, mint amiről úgy gondolják, hogy minimálisan szükséges a megélhetésükhöz.
3. Összességében a háztartások harmada tette magasabbra a minimum jövedelmet annál, mint amivel ők ténylegesen rendelkeznek.

A MUNKAERŐPIACI KIREKESZTŐDÉS NÉHÁNY ASPEKTUSA

A szegénység és kirekesztődés szempontjából a gazdasági aktivitás jellemzőit bemutató indikátorok alkotják az egyik legfontosabb területet. A munkaerőpiacon elfoglalt hely ugyanis alapvetően

meghatározza az egyének, illetve a háztartások anyagi helyzetét, ezért az ezt tükröző indikátorokat joggal tekinthetjük olyan „forrás változóknak”, amelyek előrevetítik a „hozadék” jellegű változók, azaz a jóléti mutatók alakulását.

E fejezet három nagyobb kérdéskört mutat be

1. A gazdasági aktivitás szerkezeti jellemzőit. Ennek az a célja, hogy általános értelmezési keretet adjon a hátrányos munkaerőpiaci pozíció bemutatásához.
2. A dinamikai jellemzők alakulását 2004. januárja és 2005. áprilisa között (tranzíciós mátrixok alapján).
3. A munkanélküliségben való érintettséget az életpálya során, ennek társadalmi jellemzőit.

GAZDASÁGI AKTIVITÁS SZERKEZETI JELLEMZŐI

Ismert, hogy az EUROSTAT kétféle besorolási elvet javasol a gazdasági aktivitás meghatározására: az egyik az ILO előírás, amely szerint aktív keresőnek kell tekinteni mindazokat, akik a kérdezést megelőző héten legalább egy órányi kereső munkát végeztek és aktívan munkát kerestek. A másik ajánlás szerint, önbesorolás alapján kell a megkérdezett gazdasági aktivitását megállapítani, amely érthetően eltérhet az előbbtől. A Változó Életkörülmények Adatfelvételben mindkét megközelítést használjuk, de az EUROSTAT előírásának megfelelően az önbesorolás szerinti meghatározásra került a hangsúly.

1. tábla
A 17 éves és idősebb nem tanuló népesség gazdasági aktivitásának alakulása 2005. áprilisában
nemek szerint

(%)

Gazdasági aktivitás	Férfi	Nő	Összesen n	N
Alkalmazott teljes munkaidőben	43,8	34,6	38,9	5136
Alkalmazott részmunkaidőben	2,0	3,8	3,0	410
Vállalkozó	11,3	4,9	7,9	859
Alkalmi munkás	3,8	0,8	2,1	256
Gyermekgondozási szabadságon van	0,2	7,3	4,0	533
Öregségi/özvegyi nyugdíjas	20,9	31,6	26,6	4077
Rokkant nyugdíjas	9,4	8,4	8,9	1199
Munkanélküli	7,9	6,7	7,2	970
Eltartott, családját látja el	0,8	2,0	1,4	212
<i>Összesen</i>	<i>100,1</i>	<i>100,1</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

A 17 éves és idősebb nem tanuló népesség gazdasági aktivitás szerinti megoszlása sajátos nemek közötti különbségeket mutat, amelyben nemcsak az eltérő munkaerőpiaci esélyek, hanem az átlagos élettartamban megjelenő különbségek és a nyugdíjrendszer is szerepet játszanak. Alapvetően tehát e tényezőkkel magyarázható, hogy

- a nők körében – a férfiakhoz viszonyítva – több mint 10 százalékponttal alacsonyabb a teljesidőben foglalkoztatottak aránya;
- a részidős alkalmazottak körében a nők, az alkalmi munkások csoportjában a férfiak számaránya (közel ötszöröse a nőkének) magasabb;
- a vállalkozók körében férfi dominancia a jellemző;
- az öregségi nyugdíjas nők aránya (a magasabb átlagos élettartam következtében) – a férfiakhoz viszonyítva – jóval magasabb;
- más a helyzet a rokkant nyugdíjasok esetében, ahol viszonylag kiegyenlítettebbek a nemek közötti arányok;
- a munkanélküliek esetében viszont látható, hogy a férfiak érintettsége erőteljesebb, mint a nőké.

Az életkornak – a korábbi időszakokhoz viszonyítva – növekvő szerepe van abban, hogy a munkaerőpiacon milyen esélyekkel lehet fellépni. A korcsoportos adatok alapján kiderül, hogy

- az 50-59 évesek körében – az előttük járó korosztályokhoz képest - drasztikusan visszaesik a teljesidőben foglalkoztatottak részaránya;
- ezzel szemben ugrásszerűen megnő a rokkantnyugdíjasoké;
- a fiatalok romló munkapiaci esélyeit tükrözi az a tény, hogy körükben kiugróan magas a munkanélküliek aránya. Ebből adódóan a munkanélküliek körében egyharmaddal magasabb a 30 év alattiak aránya, mint a teljesidős alkalmazottak csoportjában.

Közismertek a településtípusok közötti különbségek, amelyek közül azt érdemes kiemelni, hogy

- a főváros és a megyeszékhelyek kedvezőbb foglalkoztatási lehetőségei miatt a teljesidős alkalmazottak hányada jóval magasabb, mint a kisebb településen élők körében;
- a fővárosban kedvezőbbek a részfoglalkoztatási lehetőségek is hiszen – a községekhez viszonyítva – közel kétszerakkora a részidős alkalmazottak aránya;
- a munkanélküliségi rátát tekintve pedig még nagyobbak – közel háromszoros – a főváros és községek közötti eltérés.

Tekintve, hogy a továbbiakban az elemzés a 17-59 éves nem tanuló népességre fókuszál, ezért röviden bemutatjuk a rájuk jellemző főbb adatokat is. E sokaság körében – az életkori szűkítésből adódóan az öregségi nyugdíjasok aránya minimális (2%), ám jelentősen megugrik a rokkantnyugdíjasok és a munkanélküliek hányada (10-10%). E három kategóriát együttesen nézve látható, hogy e népességkör

közel egynegyede kikerült a munkaerőpiacról, részben állásvesztés, részben egészségügyi okok vagy előnyüdjazás miatt.

2. tábla
A 16-59 éves nem tanuló népesség gazdasági aktivitásának alakulása, nemek szerint
2005. áprilisában

(%)

Gazdasági aktivitás	Férfi	Nő	Összesen	N
Alkalmazott teljes munkaidőben	56,6	50,5	53,5	5020
Alkalmazott részmunkaidőben	2,1	5,0	3,6	344
Vállalkozó	13,3	6,4	9,8	759
Alkalmi munkás	4,9	1,1	3,0	254
Gyermekgondozási szabadságon van	0,2	10,8	5,6	533
Öregségi/özvegyi nyugdíjas	1,5	3,1	2,3	220
Rokkant nyugdíjas	10,2	10,6	10,4	980
Munkanélküli	10,2	9,8	10,0	956
Eltartott, családját látja el	1,0	2,7	1,9	198
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>9264</i>

A dinamikai jellemzők alakulása 2004. január-2005. április között (ki- és belépési mobilitás) a 17-59 éves nem tanuló népesség körében

Tekintve, hogy a nemzetközi összehasonlító vizsgálatban a dinamikai elemek megfigyelése kiemelt figyelmet kapott, ezért a gazdasági aktivitás változását nagyon részletesen – havi bontásban – kérdeztük 2004-re vonatkozóan. 2005-re viszont csak az áprilisi adatok állnak rendelkezésre.

A folyamatok jobb áttekinthetősége érdekében a dinamikai jellemzők bemutatásához a 17-59 éves nem tanuló népességet vettük alapul, tehát a munkaerőpiacon hosszabb vagy rövidebb ideig (vagy potenciálisan) résztvevőket a vizsgált sokaságot.

Kilépési mobilitás

A kilépési mobilitásnál azt vizsgáltuk, hogy az érintett népesség a 2004. januári nyitó állapothoz képest hová került 2005. áprilisára. Globálisan a munkapiacon résztvevő 17-59 éveseknek 15%-a váltott aktivitást a vizsgált időszakban, ám eme átlagszám mögött – aktivitási típusok szerint – igen nagy különbségek húzódnak meg.

3. tábla
A 17-59 éves nem tanuló népességben belül a 2004. januárja és 2005. áprilisa között gazdasági
aktivitásukat változtatók aránya
Kilépési mobilitás

Aktivitás kategória	Gazdasági aktivitásukat megváltoztatók aránya		
	Férfi	Nő	Összesen
Alkalmazott teljes munkaidőben	10,5	13,6	12,0
Alkalmazott részmunkaidőben	16,4	10,7	12,4
Vállalkozó	3,3	4,3	3,6
Alkalmi munkás	50,6	72,9	57,3
Gyermekgondozási szabadságon van	..	20,5	21,3
Öregségi/özvegyi nyugdíjas	7,6	6,7	7,0
Rokkant nyugdíjas	1,4	2,2	1,8
Munkanélküli	39,3	35,4	37,3
Eltartott, családját látja el	..	27,2	30,7
<i>Összesen</i>			

A vállalkozók alkotják a legstabilabb csoportot, miután mindössze 4%-uk lépett ki az induló csoportból, őket követik a teljes, illetve a részmunkaidőben alkalmazottak (12%). A fenti arányok alapján elmondható, hogy a közvélekedés szerint stabilnak tekinthető alkalmazotti körben is igen dinamikus a munkapiaci mozgás.

Sajátos csoportot alkotnak a munkapiac peremén levő alkalmi munkások, akiknél kiugróan magas a fluktuáció, férfiaknál 51%, nőknél 73% a kilépők hányada. E nagyarányú mozgás azonban alapvetően az instabilitás kifejezője, hiszen a kilépők zöme munkanélkülivé vált. Még kedvezőtlenebb a munkanélküliként indulók csoportja, akiknek közel kétharmada benn ragadt a tartós munkanélküli létbe.

Fontos mozzanatnak tekinthető a **kilépések iránya** is. A teljesidős alkalmazottaknál a kilépők közel fele munkanélküli lett, tömegüket jól jelzi, hogy részarányuk az összes teljesidős alkalmazottakon belül mintegy 6%-ot tesz ki. A kiáramlás másik iránya a nyugdíjba lépés, ezen kívül a nők esetében jelentős mértékben mennek gyermekgondozási szabadságra.

A mobilitás mértékét tekintve számottevőek a korcsoportok közötti különbségek. A legnagyobb mérvű kilépés a 30 év alattiak körében (25%) figyelhető meg és ennek intenzitása 60 éves korig csökken.

4. tábla
A 17-59 éves nem tanuló népességén belül a 2004. januárja és 2005. áprilisa között gazdasági
aktivitásukat változtatók aránya, korcsoportonként
Kilépési mobilitás

(%)

Aktivitási kategóriák	Gazdasági aktivitásukat megváltoztatók aránya			
	29 éves és fiatalabb	30-39	40-49	50-59
	éves			
Alkalmazott teljes munkaidőben	13,1	13,1	9,6	12,0
Alkalmazott részmunkaidőben	..	..	..	..
Vállalkozó	..	4,2	3,8	3,3
Alkalmi munkás	64,5	55,8	53,1	..
Gyermekgondozási szabadságon van	20,9	19,7	..	..
Munkanélküli	37,6	38,6	38,4	32,8
Összesen				

Sajátos vonás, hogy a fiatalabb generációkban megfigyelhető dinamikusabb kilépés mögött nem a nagyobb mozgékonyosság húzódik meg, hanem a nagyobb mértékű munkanélkülivé válás. Az 50 év felettek körében a legalacsonyabb ugyan a munkanélkülivé válók hányada, azonban gyengülő munkapiaci pozíciójukat a már említett rokkantosítási folyamat is jól érzékelteti.

Külön érdemes kiemelni a teljesidős alkalmazottak körében megfigyelhető tendenciát, amely arra utal, hogy a kilépés intenzitása csak 50 éves korig csökken, utána megemelkedik. Az életkori tendenciaváltás azzal magyarázható, hogy 50 éves kor felett felerősödik a rokkantosítás folyamata és ennek következtében közülük sokan rokkant nyugdíjassá válnak.

5. tábla
A teljesidős foglalkoztatottakon belül azok részaránya, akik 2004. januárja és 2005. áprilisa
között munkanélkülivé váltak, korcsoport szerint
Kilépési mobilitás

(%)

Korcsoport	Munkanélkülivé váltak aránya
29 éves és fiatalabb	8,2
30-39 éves	6,7
40-49 éves	5,2
50-59 éves	4,1

A munkanélküli létből való kilépési esélyeket nézve a 30 év alattiak ugyanolyan esélyekre számíthatnak, mint az idősebbek, azaz körükben is egyharmadot meghaladja azoknak a hányada, akiknek 16 hónap elteltével sem sikerült munkát találniuk.

Az iskolai végzettség szerinti adatok alapján – a teljesidős foglalkoztatottakra vonatkozóan – elmondható, hogy minél magasabb iskolai végzettségű csoportot veszünk alapul, annál alacsonyabbak a kilépési arányszámok. Ez esetben tehát az adatok a munkaerőpiaci stabilitás eltérő szintjeit tükrözik. A felsőfokú végzettségűeken belül 6%, az alacsonyabb végzettségűek között 20%-ot tesz ki a kilépők hányada. Az alacsonyabb iskolai végzettségű teljesidős alkalmazottak körében megfigyelhető magasabb kilépési arányszámok mögött döntően a munkanélkülivé válás fokozott esélye húzódik meg, az alacsonyabb végzettségűeknek 11,7%, a felsőfokú végzettségűeknek 1,6% vált munkanélkülivé a vizsgált időszakban.

6. tábla
A 17-59 éves nem tanuló népességben belül a 2004. januárja és 2005. áprilisa között gazdasági
aktivitásukat változtatók aránya, iskolai végzettség szerint
Kilépési mobilitás

(%)

Aktivitási kategóriák	Gazdasági aktivitásukat megváltoztatók aránya			
	Alapfokú	Középfokú érettségi nélkül	Középfokú érettségivel	Felsőfokú
	iskolai végzettség			
Alkalmazott teljes munkaidőben	19,8	14,1	9,7	6,0
Alkalmazott részmunkaidőben	..	..	..	..
Vállalkozó	..	..	5,0	3,5
Alkalmi munkás	55,1	50,8	..	..
Gyermekgondozási szabadságon van	21,3	25,2	28,3	..
Munkanélküli	28,5	43,1	38,1	..
<i>Összesen</i>				

A településtípusok közötti különbségek közül – a teljesidős alkalmazottakra vonatkozóan – alapvetően azt érdemes kiemelni, hogy a munkanélkülivé válás esélyének alakulása követi a települési lejtőt, azaz a fővárostól a községek felé haladva 3,7%-ról 7,4%-ra növekszik azoknak a hányada, akik a vizsgált időszakban elvesztették állásukat és munkanélkülivé váltak.

Fontos jellemző, hogy miként alakult a munkanélküliek körében a fluktuáció. A 2005. áprilisában munkanélküli népességnek 40%-a már 2004. januárja előtt is e kategóriába tartozott, az új belépők részaránya pedig 60%-ot tett ki. Azt is megnéztük, hogy miként alakult a kilépés intenzitása a régiek (2004. januárja előtt munkanélkülivé váltak) és az új belépők körében. A régieknek valamivel több mint egyharmada talált munkát 16 hónap elteltével, míg az új belépőknek 11%-a. Az egyes korcsoportok között e tekintetben csak viszonylag kismértékű különbségek mutathatók ki, ami azt jelenti, hogy a munkanélküliek fluktuációjában az érintettek életkorának nincs meghatározó szerepe.

7. tábla
A 2005. áprilisában 17-59 éves munkanélküliek megoszlása a munkanélküliek csoportjába való
belépés ideje szerint, korcsoportonként

(%)

Korcsoport	A munkanélküliek csoportjába való belépés ideje			
	2004. február előtt	2004. február után	összesen	N
29 éves és fiatalabb	35,8	64,2	100,0	302
30-39 éves	37,7	62,3	100,0	281
40-49 éves	45,5	54,5	100,0	213
50-59 éves	38,1	61,9	100,0	160
Összesen	39,9	60,1	100,0	956

Belépési mobilitás

A belépési mobilitás esetén azt elemezzük, hogy miként alakult a vizsgált időszakban a különböző aktivitási csoportok összetétele, azaz hogy egy adott kategória mely csoportokból kapott utánpótlást.

A kilépésekhez hasonlóan e téren is igen komoly különbségek vannak az egyes aktivitási kategóriák között. A más kategóriákból belépők hányada érhetően - a munkaerőpiac gerincét adó – teljesidőben foglalkoztatottak (7%) és a vállalkozók körében a legalacsonyabb (6%). A munkaerőpiac szempontjából „szürke zónában” elhelyezkedő részidős foglalkoztatottak, valamint az alkalmi munkások (30%) közbülső helyzetet foglalnak el. Körükben tehát nagy a fluktuáció. A cserélődők legnagyobb része a teljesidősként foglalkoztatottak köréből kerül ki. Feltehetően az utóbbi belépők alkotják a „fehér zóna”, azaz a teljesidős foglalkoztatottak körén belül a gyenge munkaerőpiaci pozícióban lévők egyik részét. A munkaerőpiac tartalék seregét képező munkanélkülieknek csoportjában 62% jött kívülről, akiknek több mint fele a teljesidős foglalkoztatottak csoportjából hullott ki. Ők alkotják a „fehér zónán” belül a gyenge pozícióban lévők másik részét.

A korcsoportos vizsgálat eredményei arra utalnak, hogy a belépési mobilitás érhetően a 30 év alattiak körében a legnagyobb mérvű, miután a teljesidős alkalmazottaknak 13%-a más aktivitási csoportból, jelentős részben a korábban tanulók köréből érkezett. (Az 50-59 évesek körében mindössze 4% a megfelelő érték.)

Az iskolai végzettség szerinti adatokból kitűnik, hogy minél alacsonyabb végzettségi szintről van szó, annál magasabb a teljesidős foglalkoztatottak körében a munkanélküliek, valamint az alkalmi munkás csoportból érkezők részaránya.

A tanulói csoportból történő belépés esetén viszont ezzel ellentétes irányzat figyelhető meg, azaz a felsőfokú végzettségűek körében sokkal magasabb a tanulói körből beáramlók hányada, mint a többi iskolai végzettségi kategóriában.

Az egyes településtípusokat összehasonlítva, a belépők „minőségi” összetétele nagyjából tükrözi az eltérő munkaerőpiaci helyzetet, azaz a fővárostól (1,7%) a községek (4,8%) felé haladva a teljesidős alkalmazottak csoportján belül fokozatosan növekszik a munkanélküliek, valamint az alkalmi munkások köréből belépők aránya.

8. tábla
Munkanélküliek, valamint az alkalmi munkás csoportból belépők részaránya a 16-59 éves teljesidős foglalkoztatottak csoportjában

Iskolai végzettség	A teljesidős foglalkoztatottak csoportján belül a munkanélküliek, valamint az alkalmi munkás csoportból belépők aránya (%)
Alapfokú	7,0
Középfokú érettségi nélkül	4,7
Középfokú érettségivel	2,5
Felsőfokú	1,7

A munkanélküliség általi érintettség

Köztudott, hogy a munkanélküliség és a szegénység viszonylag szoros összefüggést mutat és ahogyan a szegénység kialakulásának is vannak stációi, úgy a munkanélküli létezés módjának is. A vizsgálat adatai lehetővé teszik, hogy ennek a munkanélküli létnek rövid-, illetve hosszabbtávú kialakulásáról bizonyos képet kapjunk. A rövidtávú betekintésre a 2004. januárja és 2005. áprilisa közötti időszakra vonatkozó adatok nyújtanak lehetőséget, a hosszútávúra pedig arra a kérdésre adott válaszok, hogy „Volt-e munkanélküli élete során?”, „Ha igen hány alkalommal?” és „Összesen eddig hány hónapot töltött el munka nélkül?”

Életpálya során való érintettség

Az adatok azt a meglepő ténytet mutatják, hogy a 17-59 éves nem tanuló népesség mintegy 45%-a életében legalább egyszer volt munkanélküli és e tekintetben nincsenek számottevő különbségek

férfiak és nők között. Figyelembe véve azt, hogy hazánkban igazán csak a 90-es évek eleje óta vált ismertté a munkanélküliség, ez a magas érték önmagában véve is jelentős, hiszen mindössze másfél évtizedre koncentrálódnak az ezzel kapcsolatos tapasztalatok.

Eme átlagszám mögött – aktivitási csoportonként vizsgálva – igen komoly szóródások figyelhetők meg. Érthetően a jelenleg teljesidős foglalkoztatottak és a vállalkozók alkotják a legstabilabb életpályát, előbbieknél 37%, utóbbiaknak 32%-a élte már meg a munkanélküliséget. Ez az érték azonban akkor is magasnak tekinthető, ha feltételezzük, hogy jelentős lehet azon esetek részaránya, akiknél egy-egy munkahelyváltás között nem a kifejezett munkanélküliség, hanem egyéb problémák idézték elő az állaskiesést bizonyos időre. Ez az indikátor tehát a hazai munkaerőpiac bizonyos fokú törekenységére utal.

A munkaerőpiac peremén levő alkalmi munkások csoportjában 77%-ot tesz ki a munkanélküliséget megelőzők hányada, mely jól kifejezi köztes létüket a teljesidős alkalmazottak és a munkanélküliek között.

A 2005. áprilisában öregségi, vagy rokkantsági nyugdíjban levők körében relatíve nem magas az aktív korokban munkanélküliség által érintettek hányada, előbbieknél 29%, utóbbiaknál 40% a megfelelő érték. A rokkantak esetében mindenesetre figyelemre méltó, hogy korábbi egészségi állapotuk miatt – az öregségi nyugdíjasokhoz viszonyítva – feltehetően gyengébb pozíciót foglaltak el a munkaerőpiacon, erre utal a munkanélküliségben való nagyobb mérvű érintettségük. Figyelmet keltő, hogy a 2005. áprilisában a munkanélküliek csoportjában mindössze 10%-ot tettek ki az új belépők, a többiek már a jelenlegit megelőzően is érintettek voltak a munkanélküliségben. A régi belépők körében nagyjából fele-fele részt képviseltek a legalább egyszer, illetve a már többször is munkanélkülivé vált személyek.

Említést érdemel még, hogy a jelenleg családját ellátó eltartottaknak közel fele már volt a munkaerőpiacon, ahonnan a munkanélküliség miatt került ki.

A korcsoportok szerinti adatok arról tanúskodnak, hogy az 50 év alatti korosztályoknak fokozott esélyük volt arra, hogy munkanélküliekké váljanak. Ezen belül is látszólag a 30-39 évesek helyzete a legkedvezőtlenebb, ám a 30 év alattiak körében sokkal rövidebb életpályájukat is figyelembe véve – szintén magas értékek alakultak ki, amelyek a későbbiekben akár meg is haladhatják az előttük járó generáció mutatóit.

A fiatalabb korosztályok kedvezőtlenebbé váló helyzetére tapint rá azon indikátor, amely a munkanélküliséget megelőző csoportján belül a jelenleg is munkanélküliek részarányát mutatja be. A 30 év alattiak esetében e mutató 32%, az 50-59 évesek körében 16%-ot ér el, azaz minél fiatalabb korosztályt nézünk, annál nagyobbak az esélyek arra, hogy aki egyszer munkanélküli lett az – munkába állást követően – nagy valószínűséggel újra munkanélküli lesz.

A településtípus is markánsan meghatározza a munkanélkülivé válási esélyeket, hiszen a fővárosiaknak 30%-a, a községekben élőknek 50%-a tapasztalta meg a munkanélküli létet.

9. tábla
A 17-59 éves népesség munkanélküliségben való érintettsége az életpálya során 2005. áprilisában

Társadalmi-demográfiai kategóriák	Életében					Összesen n	N
	nem volt munka- nélküli	egyszer volt munkanélküli		többször volt munka- nélküli	Ismeretl en ideje munka- nélküli		
		legfeljeb b 3 hónapig	legalább 4 hónapig				
<i>Nemek szerint</i>							
Férfi	52,9	5,8	21,8	18,3	1,3	100,0	4410
Nő	57,5	5,6	22,4	13,6	0,9	100,0	4655
<i>Korcsoport szerint</i>							
29 éves és fiatalabb	55,1	8,3	20,9	12,6	3,2	100,0	1831
30-39 éves	49,1	7,1	23,9	19,3	0,6	100,0	2431
40-49 éves	54,0	4,2	23,5	18,0	0,4	100,0	2219
50-59 éves	62,6	3,7	20,1	13,2	0,4	100,0	2584
<i>Iskolai végzettség szerint</i>							
Legfeljebb alapfokú végzettségű	44,2	5,1	26,4	22,6	1,7	100,0	2203
Középfokú iskolai végzettségű, érettségi nélkül	47,2	6,6	24,4	20,5	1,1	100,0	2826
Középfokú iskolai végzettségű, érettségivel	60,6	5,5	20,8	12,3	0,8	100,0	2698
Felsőfokú végzettségű	75,0	5,2	14,5	4,7	0,5	100,0	1337

Településtípus szerint

Budapest	69,8	5,2	16,7	7,6	0,6	100,0	1544
Megyeszékhely	56,6	6,5	21,7	14,5	0,6	100,0	1800
Egyéb város	52,3	6,3	23,0	17,3	1,2	100,0	2623
Község	49,9	5,0	24,2	19,4	1,4	100,0	3098
Összesen	55,2	5,7	22,1	15,9	1,1	100,0	9065

Hasonló a különbségek mértéke, ha iskolai végzettség szerint vetjük össze az adatokat, a felsőfokú végzettségűeknek 25%, az alacsony végzettségűeknek viszont 56%-a élte meg legalább egyszer a munkanélküliséget. Az előbbieknél mindössze 5%-a volt többször is munkanélküli, az utóbbiaknak 23%-a.

A munkaerőpiac felvevőképességének változása azonban nem egyformán érintette meg a különböző végzettségűeken belül az egyes korosztályokat. Ha a két szélső pólust, az alacsony, illetve a felsőfokú végzettségűek csoportját vesszük alapul, akkor azt figyelhetjük meg, hogy az előbbieknél csoportjában a 30-39 éveseket, az utóbbiak esetében a 30 év alattiakat sújtotta legerőteljesebben a munkanélküliség. Mindez abból adódik, hogy a diplomások 6-8 évvel később léptek a munkaerőpiacra és ekkor már a munkanélküliség egyre inkább kiterjedt a diplomások csoportjára is. Riasztó adat, hogy a fiatal diplomások közül minden harmadik már megélte a munkanélküliséget.

10. tábla
A 17-59 éves népesség körében a legalább egyszer munkanélkülivé váltak aránya iskolai végzettség és korcsoport szerint

Korcsoport	Legalább egyszer munkanélkülivé váltak aránya			
	alacsony végzettség	középfokú, érettségi nélkül	középfokú, érettséggel	felsőfokú végzettség
29 éves és fiatalabb	49	50	39	33
30-39 éves	67	57	47	28
40-49 éves	59	54	35	20
50-59 éves	46	44	31	17

Munkanélküliségben való érintettség 2004. januárja és 2005. áprilisa között

A munkanélküliségben való érintettséget tekintve a legnagyobb mérvű különbségek a társadalmi csoportok között figyelhetők meg; a segédmunkásoknak 67%-a, az értelmiségieknek 23%-a tapasztalta meg pályafutása során a munkanélküliséget, tehát a két szélső pólus közötti különbség közel háromszoros. A hierarchikus sorrend alapján a hátrányos helyzetek sajátos piramisa áll előttünk, amely túlzottan is széles „alapzattal” rendelkezik, ám ennek csúcsa meglehetősen lapos, annak köszönhetően, hogy a legfelső rétegekben is egyre kiterjedtebb a munkanélküliségben való érintettség.

11. tábla
A 17-59 évesek munkanélküliségben való érintettsége az életpályájuk során társadalmi csoportok szerint

	Munkanélküliségben érintettek aránya
Értelmiségiek	24
Vezetők	26
Egyéb szellemiek	34
Iparosok, kereskedők	41
Szaktanácsadók	49
Betanított munkások	51
Mezőgazdasági fizikai	65
Segédmunkás	67

A kapott adatok arra engednek következtetni, hogy mindegyik társadalmi csoporton belül létezik a „gyenge láncszemet” alkotók csoportja. Kérdés, hogy a mobilitási folyamatok során miként alakul ezek újratermelődése.

A munkanélküliségben rövidtávon – tehát 2004. januárja és 2005. áprilisa között érintettek köre jelentősen eltér azokétól, akik csak 2005. áprilisában voltak munkanélküliek: előbbieket esetében 14,4%, utóbbiaknál 10,0% a megfelelő érték. A két arányszám – tehát az érintettséget bemutató dinamikus és statikus helyzetet rögzítő keresztmetszeti mutató – közötti különbség jól jelzi, hogy milyen jelentős azon munkavállalók köre, akiket megérintett ugyan a munkanélküliség, ám abból sikerült viszonylag hamar kikerülni. Feltételezhető azonban, hogy a kikerülők számottevő része a későbbiekben ismét munkanélkülivé válik, miután gyenge munkapiaci pozíciójuk miatt nem tudnak tartósan megkapaszkodni a munkapiacra.

Nemek szerint csak kismértékű különbségeket lehet megfigyelni. Más a helyzet a korcsoportos vizsgálat esetében, miután kimutatható, hogy minél fiatalabb korosztályt veszünk alapul, annál magasabb körökben azoknak az aránya, akik a vizsgált időszak alatt érintettek voltak a munkanélküliségben. (A 30 év alattiaknak 21%-a az 50-59 éveseknek 8%-a.)

Közel hasonló mértékűek a településtípusok közötti különbségek is, hiszen a fővárosban 8%-ot, a községekben 17%-ot ért el a munkanélküliségben érintettek részaránya. Ugyanígy iskolai végzettség szerint is markáns eltérések jelennek meg, miután a legfeljebb alapfokú végzettségűeknek 23%-a, a felsőfokú végzettségűeknek 6%-a élte meg a munkanélküliséget.

Végül döntőnek bizonyul a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely is, azaz minél alacsonyabb státusúakról van szó, annál magasabb hányadot képviselnek körükben a munkanélküliségben érintettek. Vezetők és értelmiségiek körében 4%, segédmunkások esetében 28%-ot ért el a munkanélkülivé vált személyek aránya.

Jövedelmi szegénység

A relatív jövedelmi szegénység vizsgálata azon a feltételezésen alapul, hogy az egyén életkörülményeinek meghatározásában a legfontosabb tényező a jövedelmi helyzet. Ennek megfelelően a jövedelmi szegénységet az átlagos jövedelem bizonyos százalékában határozzuk meg.

Ugyanakkor a szegénység kérdésének vizsgálatakor mára már elfogadottá vált a jövedelmi helyzeten túlmutató elemek vizsgálata is, tehát előtérbe kerültek a deprivációs elméletek, és az egyén jólétének szubjektív megítélésén alapuló megközelítések. Természetesen az nem vitatható, hogy a jövedelem vizsgálata a szegénység szempontjából nem visz közelebb a szegénység meghatározásához, egyszerűen azt gondoljuk, hogy a jövedelmi szegénység vizsgálata szükséges, de nem elégséges feltétele a szegénység feltérképezésének. Éppen ezért a kötetben külön fejezeteket szenteltünk a szegénység nem jövedelmi alapú megközelítésének illetve a szubjektív szegénység kérdéskörének.

Ebben a fejezetben a jövedelmi szegénység mértékének meghatározására szolgáló jelzőszámok mellett bemutatjuk a szegénnyé válás kockázati tényezőit, illetve a nemzetközi összehasonlításra is külön hangsúlyt fektettünk. A fejezet mellékletében külön táblázatban mutatjuk be a nemzetközi összehasonlítási célokat szolgáló ún. laekeni indikátorokat.

Szegénységi küszöbértékek

A relatív jövedelmi szegénység vizsgálata a szegénységi ráta, illetve a szegények számának meghatározásán alapul. Jelen esetben a pontos meghatározás szerint a szegénységi ráta az egy fogyasztási egység alapján számolt jövedelem meghatározott százaléka alatt élők arányát mutatja a társadalomban.

Természetesen a szegénységi ráta mértéke attól függ, milyen értéknél húzzuk meg azt a határvonalat, amely alatti jövedelem esetén szegénynek tekintünk egy személyt (ill. egy háztartást). Az általánosan használt határ az átlag, illetve a medián jövedelem 50 vagy 60 százalékánál határozza meg a szegénységi küszöböt. A következő táblázatban azt láthatjuk, hogy a különböző szegénységi küszöbök mellett hogyan alakul a szegénységi ráta értéke. (1. tábla)

1. tábla
Szegénységi ráták a különböző szegénységi küszöbök mellett 2004-ben

A szegénységi küszöb megnevezése	A szegénységi küszöb értéke (Ft)	Szegénység ráta
Egy főre		
Átlag 50%-a	339.427	15,1
Átlag 60%-a	407.312	23,4
Medián 50%-a	297.888	10,7
Medián 60%-a	357.465	17,3
Ekvivalens szerint (OECD1)		
Átlag 50%-a	421.489	12,8
Átlag 60%-a	505.787	20,5
Medián 50%-a	373.867	8,8
Medián 60%-a	448.640	15,1

A szegények számának meghatározása tehát attól függ, hogy milyen szegénységi küszöb értéket választunk: ekvivalens jövedelemmel számolva az átlag 50%-ához viszonyítva a népesség 12,8%-a él jövedelmi szegényben Magyarországon 2004-ben; a laekeni indikátorok számításánál használt medián 60%- alapján pedig 15,1%-a személyeségi ráta.

A szegénység mélységének vizsgálata általában a szegénységi rés arány meghatározása alapján történik. Ez az érték a szegénységi küszöbtől mért átlagos távolságot mutatja, tehát szintén függ mind a szegénységi küszöb választott értékétől, mind a megfigyelési egység szintjétől. Ekvivalens jövedelemmel számolva a medián jövedelem 60%-a alapján a szegénységi rés arány 25%. Ha a szegénységi rés arány értékét összevetjük az előző évek szegénységi vizsgálataiból származó adattal, valószínűsíthető/megállapítható, hogy a szegénység mélysége nem mutat jelentős változást.

A szegénnyé válás kockázati tényezői

Az ekvivalens jövedelemmel számolt szegénységi ráta Magyarországon 15,1% a teljes populációban. A szegénységi küszöb ebben az esetben a 448.640 Ft alatti jövedelműeket tekinti szegénynek. A társadalompolitika által használt – a segélyezésben illetve a nyugdíjazási rendszerben kulcsfontosságú – nyugdíjminimum értékéhez viszonyítva -, ez az értékhatár 60%-kal magasabb, ami azt jelenti, hogy a relatív objektív szegénység által érintett réteg több mint 40%-a már nem tartozik bele a nyugdíjminimum alatt élők körébe, amely minimum küszöb alá számításaink szerint a népesség 8,7%-a esik.

A társadalom különböző tulajdonsággal rendelkező csoportjai eltérő valószínűséggel válhatnak szegénnyé. A következőkben azokat a jellemzőket emeljük ki, amelyek nagy valószínűséggel meghatározzák azt, hogy mely rétegeket fenyeget a szegénnyé válás veszélye.

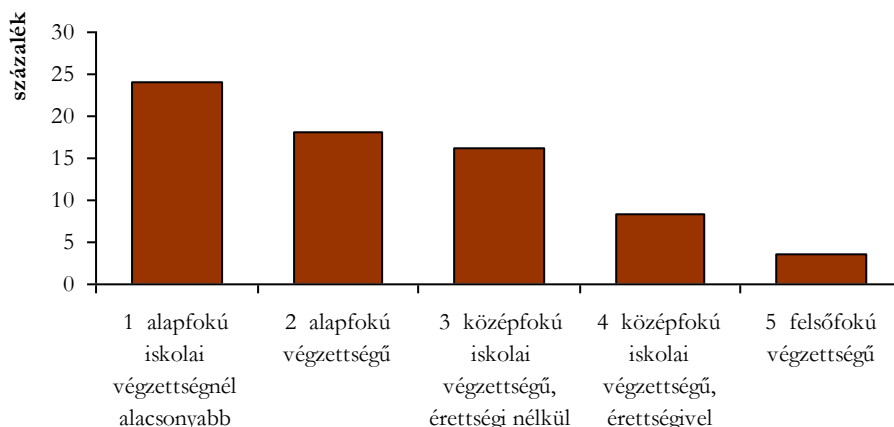
A településtípus szerinti osztályozásnál a legeléesebb törésvonal a városokban és a falvakban élők között figyelhető meg. A megyeszékhelyek körén kívül eső városokban élők szegénységi rátája (15,5%) esik a legközelebb az átlagos értékhez. Ehhez képest a falvakban egynegyeddel több (20,8%), míg a megyeszékhelyeken egyharmaddal kevesebb (9,7%) a mutatószám értéke. A fővárosban élők helyzete ebből a szempontból a (8,3%) a megyeszékhelyeken élő lakossághoz hasonlít a legjobban, és ezzel együtt itt a legkisebb a szegénységi ráta értéke.

A korcsoport szerinti bontásból megfigyelhetjük, hogy az idősök körében mért szegénységi ráta jóval alatta marad a populáció átlagának (60-69 éves korig: 4,8%; 70 év felett 4,5%). A korosztályokat tekintve a gyermekek vannak a legrosszabb helyzetben (0-14 éves korig: 26%; 15-19 éves korig 27,3%). A gyermekek száma szerinti megkülönböztetésnél a nagycsaládosok érdemelnek

kiemelt figyelmet (40,5%), ez az érték a gyermektelen háztartásokhoz képest (8,0%) figyelemremélően magas, de a kétgyermekes családok is jelentősen jobb helyzetben vannak (21,5%).

Az iskolai végzettség tekintetében a legnagyobb valószínűséggel az alacsony végzettségűek, köztük is az alapvető iskolai végzettséggel nem rendelkezők vannak a legrosszabb helyzetben (21;1%).

1. ábra
A szegénységi ráta az iskolai végzettség szerinti bontásban

Az alacsony végzettségűek (18,0%) illetve az érettségivel nem rendelkező középiskolai végzettségűek között (16,1%) kisebb a különbség, mint az érettségivel rendelkezők (8,3%) és az érettségivel nem rendelkezők között.

A teljes népességre vonatkozó szegénységi rátától való legfeltűnőbb eltérést a gazdasági aktivitás szerinti osztályozásnál két kategória esetében találunk: az alkalmi munkások (46,7%) és a munkanélküliek (40,9%) esetében. Ugyanakkor ez a két kategória az, amelyek között valószínűleg a legtöbb átfedést találhatjuk, hiszen az alkalmi munkások nagy része a munkanélküliek közül kerül ki. Feltűnő a gyermekgondozási szabadságon lévők és a vállalkozók nagy részének szegénységi kockázata is, az utóbbi egyrészt magyarázható a vállalkozói jövedelem alulbecslésével, de lehetséges, hogy a kényszervállalkozók egy része is ide sorolható. Ennek megállapítása azonban további vizsgálatokat igényel.

A szegénységi ráta gyermekszám szerinti jellemzőihez hasonló következtetésekre jutunk, ha a háztartástípus szerint vizsgáljuk a népességet. Azokban a háztartásokban, ahol 18 éves vagy fiatalabb gyermek él, minden esetben az átlag feletti a szegénnyé válás kockázata. A gyermekes háztartásokon kívül ebből a szempontból az egyedülálló 60 év alatti háztartások emelkednek ki (21,1%).

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a szegénnyé válást valószínűsítő tényezők közül a gyermekek száma, a munkaerőpiaci részvétel és az iskolai végzettség bír a legnagyobb magyarázó erővel.

Nemzetközi összehasonlítás

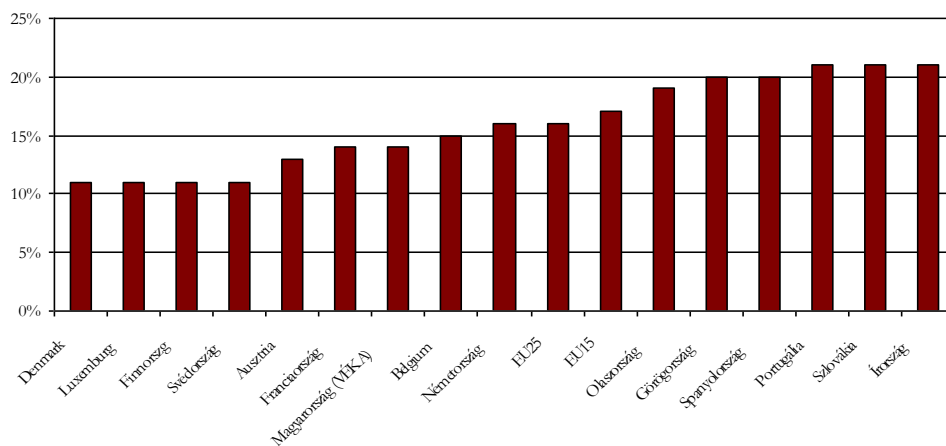
Az Európai Unió országainak közösségi szintű szegénységvizsgálata a laekeni indikátorok számításán alapszik. Az indikátorrendszer kialakítása során a jövedelmi szegénységre vonatkozó mutatószámok kerültek többségbe, ezért több kritika is érte a jelzőszámrendszert. A laekeni indikátorokkal szembeni másik ellenvetés, hogy nem veszik figyelembe a nemzeti sajátosságokat. Ennek kiküszöbölésére minden ország kialakíthatja ugyan a laekeni indikátorok harmadik szintjét, de a nemzetközi összehasonlítás során ezek a mutatók nem kerülnek előtérbe. Magyarország szempontjából az OECD2-es ekvivalens szint bevezetése váltotta ki a legnagyobb ellenvetést. (Lsd A jövedelemegyenlőtlenséggel foglalkozó fejezetben)

Az ekvivalens szint meghatározásán kívül egyes mutatók kialakítása is kérdéseket vet fel. A 15. indikátor például a transzferek hatását vizsgálja a jövedelmi helyzetre, tehát ha a jövedelmekből

levonnánk a társadalmi juttatásokat, mekkora lenne a szegénység mértéke. A hipotetikus szegénységi ráta meghatározása ugyanakkor egy teljesen más berendezkedésű társadalmat feltételez, mintegy szociális védőrendszer nélküli országot feltételez, ahol valószínűleg ennek megfelelően alakulnának az egyének döntései is.

A fent említett hiányosságok ellenére a laekeni indikátorok egységes rendszere a mai napig a legalkalmasabb eszköze a nemzetközi összehasonlításnak.

2. ábra
Szegénységi ráták az Európai Unió országaiban

Forrás: EUROSTAT, <http://epp.eurostat.cec.eu.int>, illetve saját számítás

Az Eurostat közlése szerint a szegénységi ráta értéke az Európai Unió országaiban átlagosan 16%. A mutató a minden mediterrán országokban magasabb, mint az Unió átlaga, közülük Portugália értéke a legnagyobb (21%). A 2004-ben csatlakozott országok közül Szlovákiára (21%) vonatkozóan rendelkezünk adattal, ez az érték megegyezik az Írország által kimutatottal. Ezek az eredmények egybecsengnek a jövedelemeloszlás vizsgálata során tapasztaltnal, ugyanúgy, mint a skandináv országok esetében kimutatott alacsony mutatószám értékkel, amelyek a jelen esetben is elmaradnak az átlagtól. A hazánkban mért adat Franciaország (14%) és Belgium (15%) értékeihez áll a legközelebb.

A SZEGÉNYSÉG NEM JÖVEDELEMALAPÚ MEGKÖZELÍTÉSEI

A háztartás kiadási feszültségeinek mutatói

A háztartások jóléti szintjét nemcsak jövedelmeik nagyságával, hanem a jövedelmek és a kiadások egyenlegével is jellemezhetjük. A háztartásba befolyó jövedelmek felhasználása alapvetően a szükségletek által meghatározott. Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül a háztartások gazdálkodási stratégiáit és a preferenciák kérdését sem, de úgy véljük, hogy a vizsgálatunk középpontjában álló, hátrányos helyzetű társadalmi csoportoknál a szükségletek meghatározó szerepet játszanak a jövedelmek felhasználásban.

A kiadások oldaláról felvételünkben azokat az információkat gyűjtöttük be, amelyek a legelemibb kiadások körébe tartoznak, így a lakásfenntartási költségek, az élelmiszerre, ruházkodásra, közlekedésre és gyógyszerekre fordított kiadások kerültek a kérdőívbe. Ebben a fejezetben a lakásfenntartásra, az élelmiszerre és a gyógyszerre fordított kiadásokat vizsgáljuk.

A kiadási feszültséget jelző mutatószámok első csoportja a jelzett kiadások arányát mutatja a háztartás teljes jövedelmén belül. Ha ezeknek a legelemibb kiadási tételeknek az aránya az átlagos

egy meghatározott szintje fölé emelkedik, akkor azt mindenképpen hátrányos helyzetnek kell tekintenünk.

Elsőként a **lakásfenntartás költségeit** vizsgáltuk meg. A háztartások, a teljes rendelkezésükre álló jövedelmüknek átlagosan negyedét (25,3%) fordítják lakásfenntartásra. A háztartások közel 12%-ában viszont a jövedelmük több mint 40%-át a rezsi köti le. (1. tábla)

1. tábla
A lakásfenntartási kiadások aránya a háztartási jövedelmen belül

A lakásfenntartásra fordított kiadások aránya a háztartási jövedelem százalékában	Megoszlás	N
10% és kevesebb	12,6	889
11-20% között	40,1	2 888
21-30% között	23,6	1 637
31-40% között	12,0	783
40% felett	11,8	724
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>6921</i>

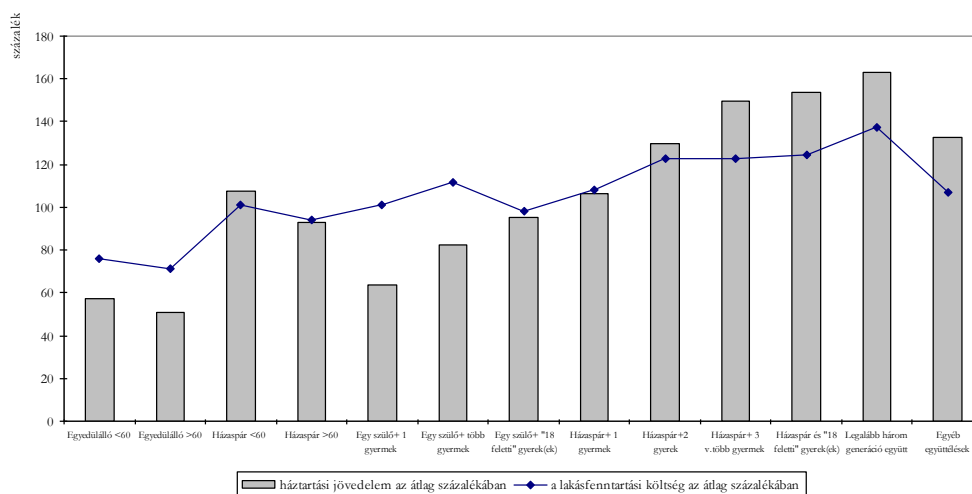
(%)

A magas lakásfenntartási költségek elsősorban a kisebb taglétszámú háztartásokat sújtják. Minden ötödik egyedülálló költi jövedelmének legalább 40%-át a lakásfenntartás költségeire. A 60 év alattiak 28, a 60 éves és idősebbek 16%-a küzd ezzel a problémával. A gyermeküket vagy gyermekeiket egyedül nevelő szülők képezik a másik veszélyeztetett csoportot.

Ezek a problémák alapvetően két tényezőre vezethetők vissza: Az egyik az, hogy a lakásfenntartás költségei viszonylag kevésbé függenek a lakásban élők számától, a fenntartás költségei nem lényegesen kisebbek egy kisebb háztartásban, mint egy ugyanolyan lakásban élő nagyobbban. Azaz a méretgazdaságosság elve jobban érvényesül egy nagyobb taglétszámú háztartásban. A másik ok, hogy a fentebb jelzett háztartástípusok rendelkezésre álló háztartási jövedelme alacsonyabb az átlagosnál, így számukra nagyobb megterhelést jelent a rezsi költség. (1. ábra)

1. ábra

A lakásfenntartási kiadások és a teljes háztartási jövedelem aránya az átlaghoz képest

A lakásfenntartási költségek mellett az **élelmiszerkiadások** teszik ki a legmagasabb kiadási arányt, átlagosan a rendelkezésre álló háztartási jövedelmek 38%-át fordítják erre. A háztartások 17%-ánál azonban ez az érték 50%, ezen belül 10%-uknál 60% fölé emelkedik ez az érték. (2. tábla)

2. tábla
Az élelmiszerkiadások aránya a háztartási jövedelmen belül

(%)

Az élelmiszerre fordított kiadások aránya a háztartási jövedelem százalékában	Megoszlás	N
10% és kevesebb	3,5	235
11-20% között	17,3	1 193
21-30% között	27,5	1 952
31-40% között	21,6	1 509
41-50% között	12,6	858
51-60% között	7,0	471
60% felett	10,3	611
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>6 829</i>

E tekintetben inkább a fiatalabb generációk nehézségei mutathatók ki. A háztartásfő életkorának növekedése az élelmiszerkiadások arányának csökkenésével jár együtt. Míg a 29 éves és fiatalabbak háztartásaiban a kiadások aránya 17%, a 40-49 év közöttiekénél 13%, addig a 60 évnél idősebbeknél 10% alá csökken azoknak az aránya, akiknek a rendelkezésre álló jövedelmük több, mint 60%-át az élelmiszerkiadások kötik le.

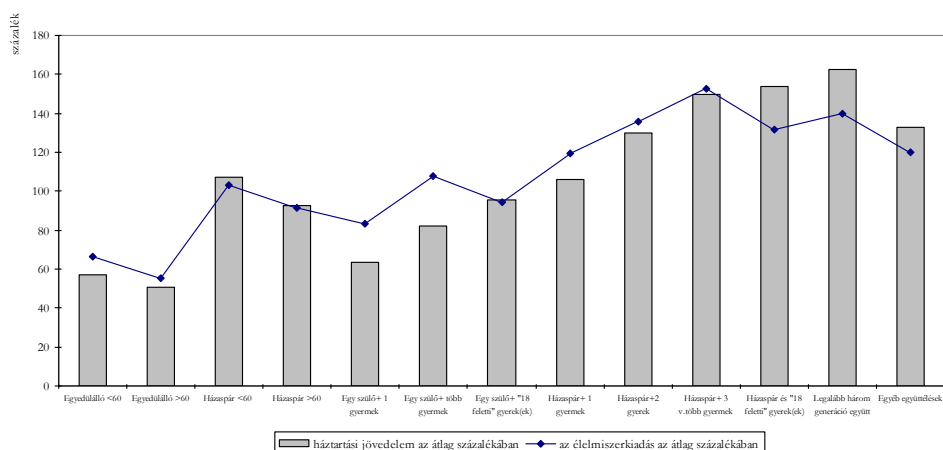
A háztartásfő gazdasági aktivitását tekintve, az alkalmazottak és a nyugdíjasok körében 10% alatti a mutató értéke, míg a munkanélküliek, a gyermekgondozási szabadságon lévők és az egyéb inaktív háztartásaiból minden negyedikben meghaladja az élelmiszerkiadás a háztartási jövedelem 60%-át. Hasonlóan hátrányos helyzetben vannak a munkaerőpiac peremén mozgó alkalmi munkások is.

A háztartás összetétele szerint a legmagasabb kiadási aránnyal a gyermeküket egyedül nevelő szülők és a 60 év alatti egyedülállók jellemezhetők. Az egy gyermeket nevelő egyedülálló szülők 25%-a háztartási jövedelmük több mint 60%-át élelmiszerre fordítja. Ez a mutató a több gyermeket nevelő egyedülálló szülőknél 19, míg az egyedülélő 60 év alattiaknál 23%.

Az élelmiszerkiadás magas aránya elsősorban a háztartások alacsony jövedelmi szintjével és nem a kiadások magas értékével magyarázható. A nagyobb háztartások nem költenek annyival többet élelmiszerre, mint amennyivel több a rendelkezésükre álló háztartási jövedelmük. (2. ábra)

2. ábra

Az élelmiszerkiadások és a teljes háztartási jövedelem aránya az átlaghoz képest

A háztartások **gyógyszerkiadásai** a rendelkezésükre álló teljes háztartási jövedelmüknek átlagosan közel 6%-át teszik ki. Bizonyos társadalmi csoportoknál ez az arány azonban lényegesen magasabb is lehet. A háztartások 16%-ában jövedelmüknek több, mint 10, 8%-ukban több mint 15 és 4%-ukban több mint 20%-át a gyógyszerkiadásuk kötik le. (3. tábla)

3. tábla

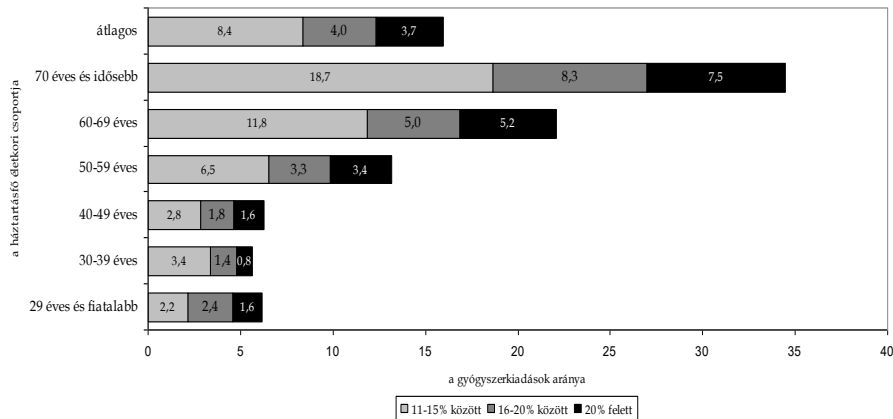
A gyógyszerkiadások aránya a háztartási jövedelemen belül

(%)

A gyógyszerekre fordított kiadások aránya a háztartási jövedelem százalékában	Megoszlás	N
5% és kevesebb	65,6	4 313
6-10% között	18,4	1 327
11-15% között	8,4	613
16-20% között	4,0	278
20 felett	3,7	243
Összesen	100,0	6 774

A gyógyszerkiadások magas aránya elsősorban az idősebb háztartásokat érinti. A 60 éven felüli egyedülállók, a 60 év feletti párok vannak a legnehezebb helyzetben. A háztartásfő életkorának emelkedésével a kiadások aránya meredeken emelkedik. Ahol a háztartásfő 70 éves vagy idősebb, ott a háztartások 35%-ában meghaladja a gyógyszerkiadás a teljes jövedelem 10%-át, 16%-ában a 15%-át és 8%-ában a 20%-át is. (3. ábra)

3. ábra
A gyógyszerkiadások aránya a háztartási jövedelmen belül

A következő mutatóban összevontuk a két legnagyobb kiadási tételt, a lakásfenntartási költségeket és az élelmiszerre fordított kiadásokat. Mindezek együtt a háztartások jövedelmének átlagosan 63%-át kötik le. A háztartások közel ötödénél azonban a mutató értéke 80% feletti. Az ide sorolódott háztartások fogyasztását tekintettük **létfenntartó fogyasztásnak**, amikor a legelemibb szükségletek kielégítése után a háztartásnak már nincsenek erőforrásai másra is költeni, és amikor semmilyen megtakarítással nem tudnak élni. (4. tábla)

4. tábla
A lakásfenntartási és az élelmiszerkiadások aránya a háztartási jövedelmen belül

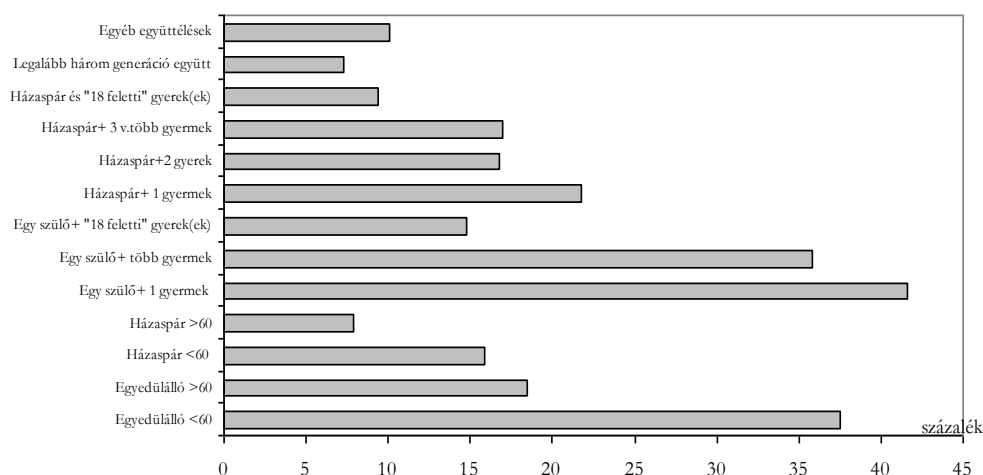
A lakásfenntartási és élelmiszerkiadások aránya a háztartási jövedelem százalékában	Megoszlás	N
40% és kevesebb	27,7	1 948
41-60% között	34,2	2 414
61-80% között	19,9	1 348
80% felett	18,2	1 119
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>6829</i>

A létfenntartó fogyasztás leginkább a fiatalabb generációkat, és a kisebb taglétszámú háztartásokat érinti. A 29 évesnél fiatalabb háztartásfők háztartásainak több mint negyede (26,2%), a 30-39 évesek közel negyede (22,3%), a 40-60 év közöttieknek ötöde jellemezhető létfenntartó fogyasztással. Az idősebbeknél a mutató értéke 13%.

A háztartás taglétszáma szerint az egyedülállók vannak a legrosszabb helyzetben. 26,4%-uk tartozik a vizsgált csoportba. A többi csoport közötti különbségek nem olyan jelentősek, így a legeléesebb töréspont az egyedülállók és a többi háztartástípus között húzódik meg.

A társadalom-demográfiai ismérvek sorából kiemelkedik a háztartás típusa, mint a legerőteljesebben differenciáló tényező. A 60 év alatti egyedülállók és a gyermeküket egyedül nevelő szülők hátrányos helyzete mutatható ki. A 60 év alatti egyedülállók 38%-a, az 1 gyermeküket egyedül nevelők 42%-a, a több gyermeket nevelőknek pedig 36%-a létfenntartó fogyasztó. (4. ábra)

4. ábra
A létfenntartó fogyasztással jellemezhető háztartások aránya

Deprivációs mutató

A deprivációs mutatók jellemzője, hogy a hátrányos helyzeteket nem a jövedelmi pozíció, hanem az életkörülmények egyéb aspektusai alapján próbálják meg körülhatárolni. A deprivációs mutatók melletti érvek különböző indíttatásúak. Az egyik érv mellettük az, hogy az egyének és a háztartások életkörülményének többféle aspektusát sűrítik magukban. A másik, hogy egy hosszabb időszakon át felhalmozódó hátrányos helyzetre utalnak. És végül azt is mellettük szóló érvként hozhatjuk fel, hogy a mutatók kialakításához felhasznált elemi információk általában megbízhatóbbak, mint a jövedelmi adatok, amelyről a kérdezettek nem szívesen nyilatkoznak.

A deprivációs mutatók kialakításának nincsen általánosan elfogadott módszere. A mutatók kialakításában résztvevő elemi információk köre, az elemi információkból származó adatok redukálásának módja, a depriváltakat és a nem depriváltakat elválasztó határvonalak meghúzója igen színes képet mutat.

Az általunk kialakított deprivációs mutató célja, hogy a hátrányos helyzetnek egy súlyos állapotát próbálja megragadni. Ezért a mutatóba választott elemi változók olyanok, amely területeken jelentkező hiány egyértelműen súlyos deprivációnak tekinthető. Az elemi információkat három területre próbáltuk koncentrálni: 1.) a lakás körülményekben jelentkező hátrányos helyzet; 2.) a legelemibb tartós javak hiánya; 3.) és végül a súlyos kiadási problémák, közüzemi számlák kifizetésének gondjai. A hátrányos lakás körülményeket három dimenzióval próbáltuk leírni: 1.a) a fürdőszoba hiánya; 1.b) a WC hiánya; 1.c) a melegvíz hiánya a lakásban. A tartós javak sorában a 2.a) mosógépet; 2.b) a hűtőgépet; 2.c) és a telefont vettük figyelembe. A súlyos kiadási problémák körében azokat tekintettük depriváltaknak, akik 3.a) azt nyilatkozták, hogy nagyon nehezen tudnak megélni; 3.b) akikkel előfordult az elmúlt évben, hogy nem tudták közüzemi számláikat befizetni és 3.c) végül azokat akiknek nincsen annyi anyagi tartalékuk, hogy hirtelen 45 ezer forintot kifizessenek valamire.

Az elemi változók hordozta információk sűrítésére a főkomponens analízis módszerét választottuk. Az eredmények szerint a harmadik dimenzióban szereplő változókat ki kellett hagynunk az elemzésből, mert a változók kommunalitása nem érte el a megfelelő szintet. A 6 megmaradt változó szerint kialakított főkomponens az eredeti változók hordozta információk 51%-át tartotta meg. A depriváltak körét egy rendkívül erőteljes töréspont alapján határoltuk le. A háztartások 83%-a ugyanis egy csoportba sorolódott, míg a fennmaradó 16,7% súlyos hátrányokkal volt jellemezhető. Az aggregált deprivációs mutatóban szereplő elemi deprivációs tényezők jelenlétét mutatja az 5. tábla.

5. tábla
A lakás és a tartós javak elemeinek hiánya

(%)

	Nem deprivált	Deprivált	Teljes népesség
Nincs fürdőszoba	0,0	50,0	8,4
Nincs WC a lakásban	0,0	56,7	9,5
Nincs melegvíz	0,0	48,7	8,1
Nincs mosógép	0,0	22,3	3,7
Nincs hűtő	0,0	10,8	1,8
Nincs telefon	0,0	46,1	7,7
<i>Hány elem van a háztartásban</i>			
0-2	0,0	20,6	3,5
3-5	0,0	79,4	13,3
6	100,0	0,0	83,3
N	5766	1156	6922

A társadalom-demográfiai jellemzők alapvetően meghatározzák deprivált élethelyzet kialakulását.

A háztartásfő életkorát tekintve a deprivációs mutató egy enyhe U alakú görbét ír le, de 70 év felettiéknél a mutató értéke erőteljesen megemelkedik. Esetükben a depriváció kockázata ⁹ 1.58-szorosa az átlagosnak. 10 háztartásból minden negyedik deprivált a 70 évesnél idősebb háztartásfők háztartásaiban.

A lakóhely településtípusa szintén meghatározó differenciáló tényező. A budapestiek és a megyeszékhelyen élők jobb helyzetben vannak, de a többi városban lakók között a depriváltak aránya átlagos, a falvakban pedig átlag feletti. Minden negyedik faluban élő háztartás deprivált. A falusi háztartások deprivációs kockázata 1.46.

A háztartásfő iskolai végzettsége erőteljesen hat a depriváció jelenlétére. A 8 általános osztályt sem elvégzettek háztartásainak fele deprivált, míg az alapfokú végzettségűeknek negyede. A középfokú végzettségűeknél már átlag alatti a mutató értéke, míg a diplomásoknak csak 4%-a deprivált.

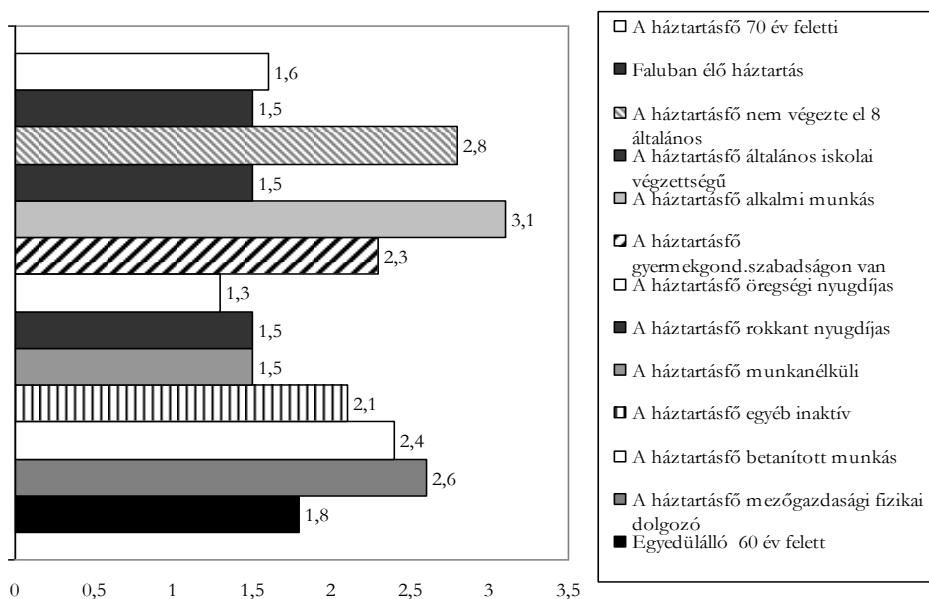
A háztartásfő aktivitási státusza szerint az inaktívak kedvezőtlenebb helyzete mutatható ki. Az alkalmi munkások háztartásainak több mint fele, a munkanélküliek, gyermekgondozási szabadságon lévők, az egyéb inaktívak több mint harmada, a nyugdíjasoknak pedig negyede deprivált.

Az aktív státuszok alapvetően védelmet jelentenek a depriváció ellen, de a foglalkoztatottak körén belül is vannak olyan csoportok, amelyek az átlag feletti deprivációs kockázattal írhatók le. Ezek a segédmunkások és a mezőgazdaságban dolgozó fizikai foglalkozásúak. Ha a háztartásfő segédmunkás, akkor a deprivációs kockázati mutató értéke 2.4, ha mezőgazdasági fizikai dolgozó, akkor 2,6. A többi foglalkozási csoportban átlag alattiak a mért értékek.

A háztartás típusa szerint az egyedülállók, különösen az idősebbek depriváltsági kockázata átlag feletti. A 60 év feletti egyedülállók 1,8-szer nagyobb valószínűséggel depriváltak az átlagnál. Közülük majdnem minden harmadikat sújtják ezek a hátrányok. A másik kockázati csoportot a több gyermekesek képezik. A három gyermeket nevelő házaspárok, a 2 vagy több gyermeket nevelő egyedülálló szülők emelhetők ki. Minden ötödik 3 gyermekes házaspár, és minden ötödik 2 vagy több gyermeket nevelő egyszülős háztartás deprivált. (5. ábra)

⁹ A depriváció kockázatát a következőképpen számítottuk ki: A depriváltak aránya az adott csoportban / a depriváltak aránya a teljes populációban.

5. ábra
A depriváció kockázata az átlagnál magasabb kockázatú csoportokban

Jóléti deficit mutató

A következőkben bemutatott megközelítés kiindulópontja a Townsend-i koncepcióhoz köthető, abban az értelemben, hogy egy több dimenziós hátrányos helyzetet ír le. Ugyanakkor el is tér a Townsend-i elképzeléstől abban, hogy a leírt hátrányos helyzet nem a társadalmilag elfogadott, szokásos életvitelhez képesti lemaradást ragadja meg, hanem a jóléti társadalmakban „elvárt” életkörülmény elemek létét vizsgálja. Ez az oka annak, hogy a mutatót **jóléti deficit mutató**nak hívjuk, és nem deprivációs jelzőszám.

A jóléti deficit mutatót 9 elemi tényező alapján állítottuk össze. Az egyes tételekben azt vizsgáltuk, hogy a háztartás megengedheti-e magának azt, hogy megfelelően táplálkozzon, ruházkodjon, hogy évente legalább egyszer el tudjanak menni nyaralni, hogy rendszeresen pénzt takarítsanak meg, hogy étteremben egyenek, kulturális eseményeken vegyenek részt, hogy megvendégléjék barátaikat.

A deprivációs és a jóléti deficit mutató közötti távolság az adott társadalom jóléti szintjétől függ. Az alábbi tábla (6. tábla) azt szemlélteti, hogy az Európai Unió országaiban meglehetősen nagyok a különbségek tekintetben, hogy a fentebb említett életkörülmény elemek a társadalom hány százalékánál hiányoznak.

6. tábla
A jóléti deficit mutató két eleme az Európai Unió tagállamaiban

Ország	Nem engedheti-e magának hogy...	
	minden második nap húst egyenek (vegetáriánusoknál azzal egyenértékű ételt)	legalább egy hétig nyaraljanak, amiért fizetni kell
Belgium	5	27
Dánia	2	13
Németország	2	20
Görögország	13	52
Spanyolország	2	38

Franciaország	2	22
Írország	3	26
Olaszország	5	36
Luxemburg	3	13
Hollandia	2	12
Ausztria	9	24
Portugália	3	61
Finnország	3	25
Egyesült Királyság	8	22

Forrás: EUROSTAT,2001,2003

Magyarországon az Unió országaihoz képest nagy a lemaradás a tekintetben, hogy a társadalomnak mekkora csoportja engedheti meg magának, hogy életének szerves részei legyenek a jólét fentebb említett dimenziói.

A felsorolt elemekből leginkább az ünnepek alkalmával történő ajándékozást gyakorolják a társadalom tagjai. Ez nyilvánvalóan összefügg a társadalomra jellemző értékek, szokások, preferenciák kérdésével is. A sorban a második az étkezésre vonatkozó kérdés. A háztartásoknak kevesebb mint 2/3-a engedheti meg magának, hogy minden második nap húst egyen. Harmadikként a rendszeres megtakarítást emelhetjük ki, amit a háztartások 40%-a engedhet meg magának.

A további elemeknél nagyon alacsony, jellemzően 35% alatti a mutató értéke.(7. tábla)

7.tábla
A jóléti deficit mutató elemeinek előfordulása

Megengedheti-e magának...	Igen		Nem	Összesen	N
	és meg is teszik	de nem teszik			
Minden második nap húst egyenek (vegetáriánusoknál azzal egyenértékű ételt)	42,1	25,8	31,9	100,0	6 914
Rendszeresen vásároljon maguknak új ruhát	16,9	16,5	66,4	100,0	6 915
Lecserélik elöregedett bútorukat	6,4	12,5	80,9	100,0	6 912
Legalább egy hétig nyaraljanak, amiért fizetni kell	23,6	10,2	66,0	100,0	6 911
Rendszeresen félretegyenek valamennyi pénzt	35,9	2,7	61,2	100,0	6 910
Havonta egyszer meghívják a barátait vacsorára	24,6	13,5	61,6	100,0	6 909
Havonta egyszer étteremben ebédeljenek, vacsoráznak családjukkal	12,0	14,1	73,7	100,0	6 912
Havonta egyszer-kétszer elmenjenek moziba, színházba, hangversenyre, múzeumba	22,0	15,9	61,9	100,0	6 915
Ünnepek alkalmával megajándékozzák szeretteiket	90,3	1,2	8,4	100,0	6 917

A következőkben azt vizsgáltuk meg, hogy hogyan kapcsolódnak össze a jóléti deficit mutató különböző elemei. Eszerint a háztartásoknak mindössze 9%-a engedheti meg magának összes felsorolt életkörülmény elemet. A másik póluson a háztartások 5%-a áll, akik a felsoroltak közül semmit nem engedhetnek meg maguknak. Hogy az itemekből összevont mutató a társadalom egészének jóléti problémáit mutatja arra az utal, hogy a háztartások 2/3-a legfeljebb 4 életkörülmény elemet engedhet meg magának. (8. tábla)

8. tábla
A jóléti deficit mutató egyes elemeinek összekapcsolódása

Azoknak az elemeknek a száma, amelyeket a háztartás megengedhet magának	Megoszlás	Kummulatív megoszlás	N
0	5,2	5,2	353
1	17,1	22,3	1204
2	17,5	39,8	1258
3	13,4	53,2	962
4	11,2	64,4	779
5	8,1	72,5	547
6	6,6	79,1	442
7	5,9	85,0	395
8	6,5	91,5	401
9	8,5	100,0	536
Összesen	100,0	100,0	6877

(%)

Az alábbiakban annak a két csoportnak a társadalom-demográfiai jellemzőit vizsgáljuk meg, akik a felsoroltak közül egyik életkörülmény elemet sem engedhetik meg maguknak, illetve akik a 9-ből mindössze egynél jelölték az igen választ. Azaz a háztartásoknak több mint ötödét vizsgáljuk, azokat akik a legnagyobb jóléti deficittel rendelkeznek. Az eddig vizsgált társadalom-demográfiai jellemzők legtöbbszörének differenciáló hatása van a mutatóra.

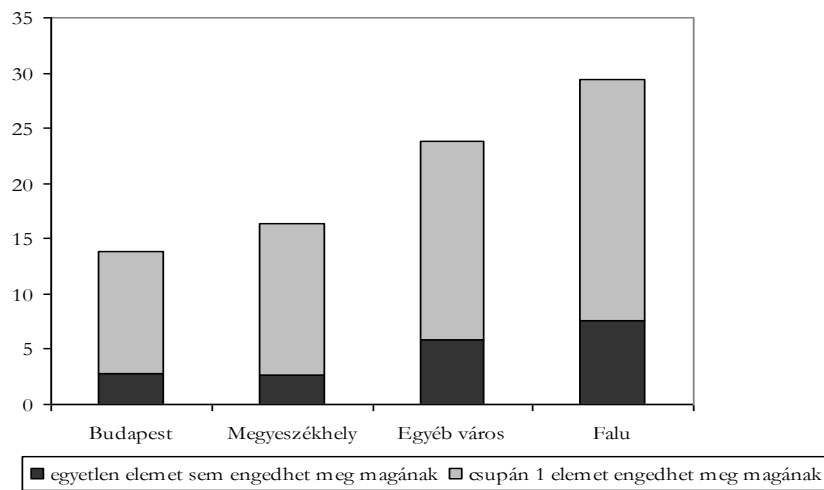
A háztartásfő életkora szerint az idősebbek hátránya mutatható ki, de a korcsoportok közötti különbségek nem túl jelentősek.

A lakóhely településtípusa viszont meghatározó különbségeket hordoz. A települési hierarchián lefelé haladva erőteljesen növekszik a súlyos jóléti deficittel jellemezhető háztartások aránya. (6.ábra)

A háztartásfő iskolai végzettsége szerinti differenciák is meghatározóak. Az alapfokú iskolai végzettséggel sem rendelkezők hatoda semmit nem engedhet meg magának a felsorolt elemek közül, míg további negyedük maximum 1-et a felsorolt 9-ből. A diplomások körében viszont elhanyagolható azoknak az aránya, akik legfeljebb 1-et engedhetnek meg maguknak a felsoroltakból.

A munkaerőpiacon kívül levő háztartásfők háztartásai magas jóléti deficittel jellemezhetők. Különösen az alkalmi munkások, a munkanélküliek, a rokkant nyugdíjasok és a gyermekgondozási szabadságukat töltők háztartásai vannak hátrányos helyzetben. Az alkalmi munkások háztartásainak több mint fele (55,4%), a munkanélküliek közel fele (46,8%), a rokkant nyugdíjasok több mint harmada (38,1%), a gyermekgondozási szabadságon levőknek 37,1%-a legfeljebb az egyiket engedheti meg magának a felsorolt 9 elemből.

6.ábra
A súlyos jóléti deficittel rendelkező háztartások aránya településtípusok szerint (%)

A nem jövedelemalapú hátrányos helyzetek összefüggése a jövedelmi szegénységgel

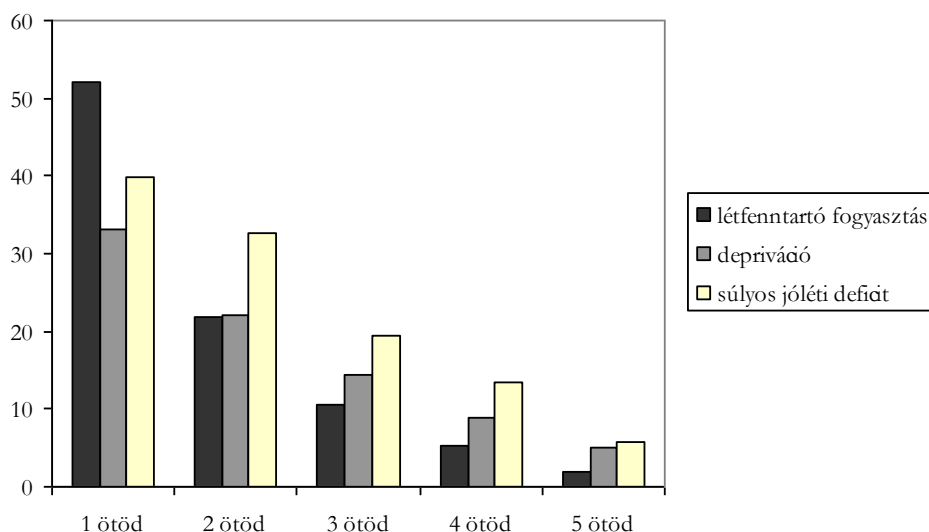
Az alábbiakban azt vizsgáljuk, hogy hogyan függ össze a jövedelmi szegénység a létfenntartó fogyasztás, a depriváció és a jóléti deficitek problémájával.

A háztartások jövedelmi helyzetének jellemzésére az OECD1 skála alapján kialakított ekvivalens jövedelmet használtuk. Ez alapján osztottuk a háztartásokat ötödökbe, és a legalsó ötödben elhelyezkedő háztartásokat tekintettük szegénynek.

A jövedelmi szegénység és a nem jövedelemalapú megközelítések közötti kapcsolatot jelzi, hogy a legalsó ötödben levő háztartások több mint fele (52,1%-a) létfenntartó fogyasztó, egyharmada deprivált és 40%-a (39,9%) súlyos jóléti deficittel jellemezhető. A magasabb jövedelmi ötödökben a nem jövedelem alapon számított hátrányos helyzetűek aránya is csökken. (7.ábra)

7.ábra
A létfenntartó fogyasztók, a depriváltak és a súlyos jóléti deficittel jellemezhetők aránya
jövedelmi ötödönként

(%)

A következőben a **depriváció és a jövedelmi szegénység** közötti összefüggést vizsgáljuk. Milyen társadalmi csoportokat határol le az egyik, és milyeneket a másik megközelítés? Milyen közös metszetük van az egyes megközelítéseknek az érintettek oldaláról?

A háztartásoknak közel 7%-a érintett mindkettőben, 13%-a jövedelmi szegény de nem deprivált, 10%-a deprivált, de nem jövedelmi szegény és a háztartások 70%-a egyikben sem érintett.

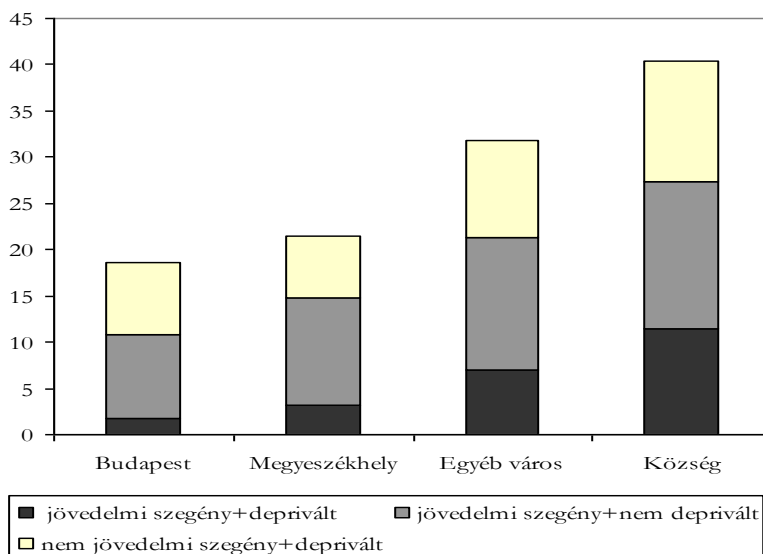
A háztartásfők életkora meghatározó a szegénység különböző típusainak összekapcsolódásában. A fiatalabb generációkat inkább a jövedelmi szegénység, az idősebbeket inkább a depriváció sújtja. A jövedelmi szegénység és a depriváció összekapcsolódása inkább a fiatalabb generációkra jellemző. A szegénység e két típusától az 50-59 év és a 60-69 év közötti generációk háztartásai védettek.

A településtípusok szerinti különbségek nagyon élesek. Mind a jövedelmi szegénység, mind pedig a depriváció a falvakban élőket érinti nagyobb mértékben. 100-ból 40 háztartás érintett a szegénység egyik formájában, míg Budapesten és a megyeszékhelyeken ez a mutató 20, a többi városban pedig 30. A falvakban élők több mint 10%-a (11,4%) jövedelmi szegény és deprivált is. Ugyanez a mutató Budapesten 1,8%, a megyeszékhelyeken 3,2% a többi városban pedig 7%. (8. ábra)

7.ábra

A jövedelmi szegénység és a depriváció összekapcsolódása településtípusonként

(%)

A háztartásfő iskolai végzettsége mind a szegénység különböző formáinak megjelenésében, mind pedig azok kummulálásában meghatározó szerepet játszik. Az általános iskolai végzettséggel sem rendelkező háztartások közel 60%-a érintett, az alacsony és az érettségivel nem rendelkező középfokú végzettségűeknél a mutató 40% alá, az érettségizetteknél 20%-ra, a diplomásoknál pedig 10% alá csökken. A jövedelmi szegénység összekapcsolódása a legfeljebb általános iskolát végzett háztartásfők háztartásaiban a legjelentősebb.

A háztartásfő aktivitása szintén jelentősen differenciálja a szegénységben való érintettséget. A foglalkoztatottak és az öregségi nyugdíjasok háztartásai viszonylag nagy védtettséget élveznek, de a rokkant nyugdíjasok, a munkanélküliek és a munkaerőpiac peremén mozgó alkalmi munkások széles rétegei szegények. Különösen a jövedelmi szegénység és a jövedelmi szegénységben és deprivációban való érintettség aránya magas ezeknél a csoportoknál. A csak depriváltak aránya nem mutat hasonlóan nagy különbségeket.

A munkaerőpiac védelme nem egyformán érvényesül a foglalkoztatottak körében. A segédmunkások és a mezőgazdasági fizikai munkások háztartásainak szegénységi mutató megközelítik a munkaerőpiacról kiszorultakét.

A háztartás taglétszámát tekintve a legkisebb és a legnagyobb háztartások veszélyeztetettsége mutatható ki. Mind a szegénység egyik formájában való érintettség, mind pedig a jövedelmi szegénység és a depriváció által együttesen érintett háztartásokat tekintve az egyedülállók és az 5 és több tagú háztartások kockázata átlag feletti. A csak jövedelmi szegénységben élőkénél nem ez az összefüggés áll fenn. Minél annál nagyobb a háztartás annál nagyobb annak a kockázata, hogy a jövedelmi szegénységben érintetté válik, de nem deprivált. A csak deprivációban érintettekénél pedig fordítva áll fenn az összefüggés, azzal minél kisebb a háztartás annál valószínűbb, hogy deprivált, de nem jövedelmi szegény.

A 60 év alatti egyedülállók, a gyermeküket egyedül nevelők és a 3 vagy több gyermeket nevelő házaspárok szegénységben érintettsége a legmagasabb többi háztartástípushoz képest. Ezek azok a háztartások is, ahol a jövedelmi szegénység és a depriváció összekapcsolódása a legjellemzőbb. A csak jövedelmi szegénység kockázata a fentiekén kívül a többi gyermekes háztartásban nagyobb, a csak depriváltaké pedig az idős egyedülállóknál és a párjukkal élő 60 éven felülieknél.

A TÁRSADALMI TŐKE FEJLESZTÉSE ÉS A TÁRSADALMI KIREKESZTŐDÉS ELLENI POLITIKÁK

Az alábbi szemelvények a társadalmi tőke fejlesztésének, valamint a társadalmi kirekesztődés térben is koncentrálódó megjelenési formái elleni politikák köréből mutatja meg a fejlesztéspolitika fő irányait, valamint a beavatkozásokkal kapcsolatos dilemmákat.

***

Francis Fukuyama, *A nagy szétbomlás*, 351-377 old.

ÚJJÁÉPÍTÉSEK A MÚLTBAN, A JELENBEN ÉS A JÖVŐBEN

Itt az ideje, hogy visszatérjünk a Nagy Szétbomláshoz, és feltegyük a kérdést: akkor most mi következik? Az a sorsunk, hogy egyre csúszunk lefelé a társadalmi és erkölcsi dezorganizáció szakadékába, vagy van okunk feltételezni, hogy a szétbomlás csak ideiglenes állapot, és hogy az Egyesült Államok meg a többi társadalom, amelyik átélte, sikeresen felvértezi magát új normákkal? És ha sor kerül az új normarendszer kiépítésére, vajon milyen formát fog öltetni? Spontán módon fog történni, vagy megkiiiveteli az állam megfelelő politikai döntéseken keresztül történő beavatkozását? Vagy arra kell várnunk, hogy elkezdődjék valamilyen előreláthatatlan és alighaiicm irányíthatatlan vallási megújulás, amely helyreállítja a társadalmi értékeket? A második részben felrajoltunk egy négykvadránsos mátrixot, amelynek egyes kvadránsai a természetes, az önszerveződésen alapuló, a vallási és a politikai rendet jelképezték. A rend ezen forrásai közül melyikből meríthetünk a jövőben?

A legkönnyebben az első kérdésre válaszolhatunk: a Nagy Szétbomlás nem jelenti egy hosszú morális hanyatlás fináléját, amelyet elkerülhetetlenné tett a felvilágosodás, a világi humanizmus vagy bármely egyéb mély lirténelmi változás. Igaz, hogy az individualizmus kullusxa mélyen gyökerezik ebben a hagyományban, de a Slal;y Szétbomlásnak sokkal közelebbi okai voltak, így pcdálul az ipariból a posztindusztriális gazdaságba való htmcnet és a munkaerőpiacokon emiatt történt változások.

A Nagy Szétbomlás jövőjének kérdését talán úgy tudjuk a legkönnyebben megközelíteni, ha megnézzük a múltbeli Nagy Szétbomlásokat. A társadalmi rend mu tatói az idők során hol emelkedtek, hol csökkentek, vagyis bár gyakran úgy tűnik, mintha a társadalmi tőke folyton csak csökkenne, a készlete bizonyos történelmi időszakokban valójában növekedett. Ted Robert Gurr becslése szerint Angliában az emberölések arányszáma a 13. században háromszor akkora volt, mint a 17.-ben, és háromszor magasabb a 17.-ben, mint a 19.-ben, valamint a 19. század elején Lqndónban kétszer magasabb, mint az 1970-es években.,'/Nlind az erkölcsi hanyatláson kesergő konzervatívok, mind az egyéni szabadság bővülését ünneplő liberálisok néha úgy beszélnek, mintha az 1600-as évek elejétől napjainkig szakadatlanul csak távolodtunk volna a puritán értékektől. Pedig annak ellenére, hogy e hosszú időszak során nyilvánvalóan a nagyobb individualizmus és világiasság felé irányuló trend volt jellemző, az emberek viselkedésében sok hullámváz is látható, ami azt sugallja, hogy a társadalmak a legteljesebb mértékben képesek felállítani az individuális választást korlátozó erkölcsi szabályokat.

Ez történt a 19. században. Azzal a megjegyzéssel kezdtem ezt a könyvet, hogy a szociológia nagy klasszikus művei azzal a céllal születtek, hogy leírják a normáknak azt az átalakulását, amely akkor ment végbe, amikor Észak-Amerikában és Európában a mezőgazdasági társadalmak átalakultak ipari társadalmakká, és ezt a változást a *Gemeinschaft* és *Gesellschaft* dichotómiájában ragadták meg. Az átalakulás először Nagy-Britanniában, aztán az Egyesült Államokban zajlott le - ez a két ország

iparosodott elsőként -, majd valamivel később a kontinentális Európa különböző részein is. Számos bizonyíték van arra, hogy a 18. század vége, 19. század eleje a növekvő társadalmi dezorganizáció és erkölcsi zűrzavar időszaka volt, melynek során csökkentek a társadalmi tőke különböző mutatói Nagy-Britanniában éppúgy, mint az Egyesült Államokban.

Az Egyesült Államokban a gyarmati időszak nem a gazdasági virágzás és társadalmi kötelességvállalás időszaka volt, a politikai részvétel magas foka ellenére. Az 1790-es években Richard Hofstadter történész szerint az amerikaiak 90 százaléka volt „egyházatlan”, azaz semmilyen formális kapcsolata nem volt egyházzal vagy bármely egyéb vallási szervezettel. Figyelembe véve, hogy a protestáns vallásosság milyen fontos az amerikaiak társulási művészetében, melyet Tocqueville írt le, ez a szám azt sugallja, hogy sok amerikai viszonylag elszigetelten élt farmján vagy falujában, azok nélkül a polgári struktúrák nélkül, amelyek csak később, a 19. században bontakoztak ki.

A társadalmi deviancia arányszámai magasak voltak mind a 17. században, mind a későbbi időszakokban tapasztaltakhoz képest. Az 1800-as évek elején az egy főre jutó alkoholfogyasztás huszónhét liter tiszta szesznek felelt meg minden tizenöt évesnél idősebb amerikai lakosra számítva; a 20. század végén ez kevesebb mint tizenégy liter. Egy tudós becslése szerint 1829-re az egy főre jutó fogyasztás elérte a negyvenöt litert, ami már egészen elképesztő mennyiség. A kocsmák a társadalmi érintkezés sokkal népszerűbb színterei voltak, mint a templomok, és a részegen hazatérő farmer vagy a gyárba menet egy pint whiskyt főlhajtó munkás nem volt szokatlan látvány. A történész William Rorabaugh szerint a 19. század elején „a férfiak iváskultusza kiterjedt az összes társadalmi és foglalkozási csoportra. Egy nyugati parti férj addig maradt a kocsmában, amíg le nem részegedett; egy keleti aratómunkás megkapta a maga napi fél vagy egy pint rumadagját; egy déli ültetvényes elég mértékletesnek számított ahhoz, hogy a Metodista Egyház tagja lehessen, ha a napi alkoholadagja nem volt több egy liter őszibarackbrandynél.”

Természetesen nagyon nehéz mennyiségi adatokat szerezni az erre az időszakra jellemző szexuális viselkedésről. Az olyan jelenségekről, mint a házasságon kívüli születések, a 20. század előtt nem vezettek rendszeres statisztikákat. Egyes társadalomtörténészek azonban arra követ keztek, hogy a szexuális normák szabadosabbak lettek ebben az időszakban, mármint ahhoz képest, amilyenek a 17. századi puritánok idejében voltak. Csökkent a szülők hatalma a házastárs kiválasztásában, és egy tanulmány szerint a házasságkötés előtti terhességek arányszáma az 1600-as évekre jellemző 10 százalékról az 1700-as évek második felére mintegy 30 százalékra emelkedett.

Ugyanezt lehet elmondani a bűnözésről is. A legtöbb társadalomtörténész egyetért abban, hogy míg a gyarmati időkben nem volt nagy a bűnözés, a 19. század első évtizedeiben gyorsan nőttek a bűnözési arányszámok a nagyvárosokban: Bostonban, Philadelphiában, New Yorkban. A 19. század elején az amerikai fiatalok számára mind több lehetőség nyílt, hogy az otthonukat elhagyva a saját lábukra álljanak. Azt megelőzően a legtöbb bér munka a háztartásokban összpontosult. A házi szolgálók, inasok és mesterlegények ugyanazon tető alatt éltek és dolgoztak, mint a munkaadók, akik ugyanúgy felügyelheték őket, ahogy a családtagokat. A gyárrendszer fejlődésével azonban a dolgozó nőket és férfiakat először alkalmazták háztartáson kívül, és ezek elkezdték kialakítani saját negyedeiket. Az amerikai nyugaton elsősorban fiatal emberek telepedtek le, a nők és gyerekek csak később jelentek meg a színen. Mindezek a változások a bűnözés növekedéséhez vezettek. A jelenség nem korlátozódott Amerikára: Gurr kimutatta, hogy a bűnözési arányszámok ugyanebben az időben Londonban és Stockholmban is emelkedtek. Londonban, akárcsak az amerikai határvidéken, nőtt a fiatal férfiak aránya az 1821-től 1841-ig terjedő időszakban.

A növekvő deviancia mellett a vidékről a városokba való beözönlés azzal is együtt járt, hogy a vidéki emberek magukkal vitték szokásaikat az új, zsúfolt városi környezetbe. Gyakran elfelejtjük, milyen durva volt az élet azokban az időkben. Nézzük csak meg, hogyan írja le a 19. század elejének Amerikáját Lincoln Collier:

Kevés embernek volt saját ágya, és néha egy ágyon ketten vagy többen osztoztak, különösen nagy családokban ez egészen megszokott volt. Ritkán fiúrodtek, és nap mint nap ugyanazt a ruhát vették fel. Úgy éltek, hogy trágya vette őket körül... Az éjjeliedényeket az utcára ürítették, nem sokat törődve a járókelőkkel... A betört ablakok, lógó ajtók, rothadó deszkák hónapokon vagy akár éveken át javítatlanul maradtak, és a házakat csak nagy ritkán festették ki. A kiszuperált limlom - tönkrement szerszámok, bútorok, kordék maradványai - éveken át álltak az udvaron... A férfiak és a nők közül is sokan bagót rágtak, és mindenütt barna köpetek voltak, nemcsak a kocsmá padlóján, hanem a

templomban is. Sokan csak kést használtak az evéshez, vagy akár csak az ujjaikat

Ami az amerikai farmercsaládokról elmondható, éppúgy jellemző volt az ugyanebben az időben élt angliai és európai parasztszerepekre és városi szegényekre.

A viktoriánus kor Nagy-Britanniában és Amerikában sokak számára talán a hagyományos értékek aranykorát tűnik, de amikor ez a korszak elkezdődött a 19. század közepén, azok a bizonyos értékek még korántsem voltak hagyományosak. A viktorianizmus valójában egy radikális mozgalom volt, amelyet a 19. század elején mindenüvé befurakodó társadalmi dezorganizáció váltott ki; olyan mozgalom, melyben eltökélten igyekeztek új társadalmi szabályokat felállítani, és erényeket beoltani a t-imegekbe, amelyek valósággal degenerálódtak. A viktoriánus értékek terjedése Nagy-Britanniában kezdődött, de már az 1830-as, 40-es években importálták az Egyesült Államokba is. A terjesztését szervező intézmények java nyíltan vallási természetű volt, és a változás, amit kiváltottak, rendkívüli gyorsasággal történt. Paul E.

Johnson szavai szerint: „1825-ben egy északi üzletember uralkodott a felesége és gyermekei fölött, rendszertelenül dolgozott, tömérédek alkoholt fogyasztott, és ritkán szavazott vagy ment el a templomba. Tíz évvel később ugyanez az ember hetente kétszer templomba ment, gyengéd szeretettel bánt a családjával, nem ivott mást, csak vizet, ledolgozta megszabott munkaidejét, és elvárta ugyanezt az alkalmazottaitól is, buzgón támogatta a Whig Pártot, és szabad idejét azzal töltötte, hogy igyekezett másokat is meggyőzni arról, hogy ha hasonlóképpen szervezik meg az életüket, tökéletes lesz a világ.” Angliában a nonkonformisfa egyházak, az Egyesült Államokban pedig a protestáns szekták, különösen John

Wesley követőinek mozgalma vezette a Második Nagy Megújodást a század első évtizedeiben, amely közvetlenül a dezorganizáció fokozódását követte, és új normákat teremtett, amelyek segítettek a rend megóvásában. 1821 és 1851 között a vasárnapi iskolák mozgalma exponenciálisan terjedt Angliában és Amerikában egyaránt, ahogy az YMCA, a keresztény fiatalok szövetsége is, amelyet az 1850-es években ültettek át Angliából Amerikába. Richard Hofstadter szerint Amerikában az egyházak taglétszáma megduplázódott 1800 és 1850 között, fokozatosan nőtt az egyházi tagság tekintélye is, ahogy az eksztatikus, evangélista felekezetek mértéktartóbbak lettek vallásgyakorlásukban.” Ugyanebben az időben az antialkoholista mozgalomnak sikerült elérnie, hogy az egy főre jutó alkoholfogyasztás a század közepén már csak kicsivel több mint hét és fél liter volt.

Ebben az időszakban a vallás és különösen a szektás protestantizmus szorosan összekapcsolódott az önkéntes társulások terjedésével és a civil társadalom növekedésével is. Tocqueville az 1830-as években látogatott az Egyesült Államokba, és felfigyelt a civil társulások sokaságára. Bár említi a vallás szerepét, valamelyest mintha alábecsülné a fontosságát a szervezetek szaporodásában és a társulási szokások kialakulásában. 1860-ra New York felnőtt protestáns lakosságának körülbelül egyötöde volt különböző polgári szervezetek aktív tagja.” A történész Gregory Singleton rámutat, milyen döntő szerepet játszottak a vallási intézmények a Nyugat civilizálásában.

Az illinois-i Quincyben például az Amerikai Otthon Hittérítő Társaság, az Amerikai Vidék Társaság és az Amerikai Vasárnapi Iskolák Szövetsége játszott befolyásos szerepet az önkéntes szervezeti alapok gyors kiépítésében... 1843-ra Quincyben már tizenhét különböző hittérítő, megújodási és jótékonyági szervezet működött, s közülük tizenöt országos szövetségekhez kapcsolódott. 1860-ban már ötvenkilenc önkéntes szervezet működött, s ezek munkájában a felnőtt lakosság mintegy kilencven százaléka vett részt.

Az 1830-as évektől kezdve folyamatos próbálkozások folytak a brit és az amerikai társadalom új normarendszetének kialakítására - ezt nevezzük most viktoriánus korilak – és ezek bámulatos sikerrel jártak. Mindkét országban rendkívüli mértékben megerősödött a társadalmi tőke, miközben a faragatlan, írástudatlan mezőgazdasági munkások és városi szegények átalakultak azzá, amit jelenleg munkásosztálynak nevezünk. A blokkolóóra szigorának hatására ezek a munkások megértették, hogy le kell dolgozniuk a munkaidejüket, nem részegedhetnek le a munkahelyükön, és az illendőség alapvető szabályai szerint kell viselkedniük.

A társadalmi tőke növekedése olyan egyszerű mutatókból is kiviláglik, mint a bűnözési arányszámok alakulása. (ígyakorlatilag mindenki, aki csak megpróbálkozott már a 19. századi bűnözési arányszámok meghatározásával, egyetért abban, hogy a század közepétől kezdve a végéig fokozatosan csökkent a

deviancia szintje. A vonatkozó ábra a súlyos bűncselekmények arányszámait mutatja Angliában és Walesben 1805-től a század végéig. A napóleoni háborúk után rendületlenül nő a bűnözés, de aztán ugyanilyen rendületlenül csökken, miután az 1840-es években eléri a csúcspontot. Egyes amerikai városokban a csúcspont talán később jött el; Gurr szerint Bostonban és más amerikai városokban ez az 1870-es évekre tehető. A bűnözés csökkenése a 19. század második felében annál is inkább figyelemre méltó, mivel egy olyan időszakban következett be, amikor inkább a növekedését lehetett volna várni. Az amerikai polgárháború után az emberek a mezőgazdasági vidékekről özönlenni kezdtek a városokba, új bevándorlók érkeztek különféle kultúrákkal és szokásokkal, és az ipari élet új ritmusa szétzilálta a régi társadalmi kapcsolatokat.

Nagy-Britanniában a házasságon kívüli születések mutatói ugyanúgy alakultak, mint a bűnözési arányszámok. Az összes születéshez viszonyított arányuk a 19. század eleji kicsivel több mint 5 százalékról az 1845-ös 7 százalékra nőtt, ami a csúcspontot jelentette. Utána, a század végére ez az arány 4 százalékra csökkent.

Helytelen lenne azt állítani, hogy a társadalmi rend javulása Nagy-Britanniában és Amerikában a viktoriánus korszakban egyszerűen csak a megváltozott informális erkölcsi normák eredménye volt. Mindkét társadalom ebben az időben szervezte meg a modern rendőri erőt, amely felváltotta a helyi szervek és gyatrán kiképzett megbízottak kusza rendszerét, amely a 19. század elején létezett. A polgárháború után az Egyesült Államokban a rendőrség különösen nagy figyelmet fordított az olyan kisebb vétségekre, mint az ivászat és a csavargás, és az ilyen viselkedés miatti letartóztatások 1870 táján voltak a leggyakoribbak. A század vége felé sok amerikai állam elkezdte kiépíteni az általános közoktatás rendszerét, amely azt célozta, hogy minden gyerek ingyenes elemi oktatásban részesüljön; ugyanez a folyamat valamivel később kezdődött el Nagy-Britanniában.

De a lényegi változás nem az intézményekben, hanem az értékekben történt. A viktoriánus erkölcs veleje az volt, hogy a fiatalokba önuralmat építettek be, vagy ahogy a mai közgazdászok mondanák, olyan preferenciákat alakítottak ki bennük, hogy meggondolatlanul ne éljenek szexuális életet, ne igyanak és ne játsszanak szerencsejátékot, azaz ne műveljenek olyasmit, ami hosszú távon káros lenne számukra. A viktoriánusok finom modorra akarták nevelni társadalmukat, amelyben túlnyomó többségben csakis faragatlannak nevezhető emberek éltek. Manapság a jó modorra való törekvésen rendszerint gúnyolódnak, a középosztályra jellemző elviselhetetlen konformizmus kifejeződésének tartják, de a 19. század első felében, amikor a civilizáltság még nem volt magától értetődő, nagyon is fontos szerepet töltött be. Az embereket tisztaságra, ponnyosságra és udvariasságra tani-, tani az egyik legfőbb feladat volt abban a korban, amikor e három polgári erény mindegyikéből szerfölött nagy volt a hiány.

Vannak példák az erkölcsi megújulásra más kultúrákból is. A Tokugava kori Japán - e nemzet feudális kora, amikor a hatalmat különböző *daimjó*-k, kiskirályok tartották a kezükben - az erőszak és bizonytalanság időszaka volt. Az 1868-as Meidzsi-restauráció egyetlen központosított államban egyesítette az országot, és egyszer s mindenkorra kürtötte a feudális Japánra olyannyira jellemző banditizmust. Az ország új erkölcsi rendszert is kialakított. Úgy gondolunk az olyan szokásokra, amelyeket a japán nagyvállalatok követnek - például az életfogytig tartó alkalmazás -, mint mélyen a kultúrában gyökerező, ősi hagyományokra, pedig valójában csak a 19. század végére nyúlnak vissza. Abban az időszakban nagy volt a munkaerőmozgás; különösen szakképzett mesterekből volt hiány, s így ezek folyton egyik vállalatról a másikhoz vándoroltak. A nagy japán cégek, mint a Mitsui és a Mitsubishi, úgy látták, nem tudnak annyi szakképzett munkaerőt magukhoz vonzani, amennyit szeretnének, s így a kormány segítségével elindítottak egy kampányt, amely a hűséget minden egyéb erény fölé helyezte. Ellentétben azokkal a durva kampányokkal, amelyeket a volt Szovjetunióban és a többi kommunista országban szerveztek annak érdekében, hogy az emberek önfeláldozóan dolgozzanak, munkájukat a világszocializmus ügyének áldozva, a japán elitek nagyon ügyes kampány során igyekeztek meggyőzni az embereket, hogy legyenek hűségesek vállalatukhoz, nemzetükhöz, császárukhoz. A hűség természetesen központi erény volt a samurájok, vagyis az arisztokrata harcos osztály számára, de a kereskedők és parasztok számára korábban nem sokat jelentett. A Meidzsi-kor vezetői ezeket az osztályokat is meg tudták győzni arról, hogy a vállalat iránti hűség egyet jelent a *daimjó* iránti hűséggel. De az egész életre szóló alkalmazás csak a második világháború után terjedt el igazán az egész nagyvállalati szektorban.

A TÁRSADALMI R E N D ÚJJÁÉPÍTÉSE

A Nagy Szétbomlás a következő kérdést veti fel: az, ami Nagy-Britanniában, Amerikában és Japánban történt a 19. század második felében, megismétlődhet-e a most előttünk álló egy- vagy kétnemzedéknyi idő alatt?

Egyre több jel mutat arra, hogy a Nagy Szétbomlás már kifutotta magát, és elkezdődött az új normarendszer kialakulásának folyamata. A bűncselekmények, válások, házasságon kívüli születések és a bizalmatlanság mutatóinak növekedése jelentős mértékben lelassult, sőt a kilencvenes években sok olyan országban csökkenni kezdett, ahol korábban robbanásszerűen fokozódott a dezorganizáció. Különösen érvényes ez az Egyesült Államokra, ahol a bűnözés szintje több mint 15 százalékkal csökkent a kilencvenes évek elejének csúcspontja óta. A válási arányszám a nyolcvanas évek elején érte el a csúcst, és az egyedülálló anyák születéseinek aránya nem nő tovább. A szociális segélyen élők száma majdnem ugyanolyan mértékben csökkent, mint a bűncselekményeké, ami egyrészt az 1996-ban beindított szociálpolitikai reformnak köszönhető, másrészt annak, hogy a kilencvenes évek majdnem teljes foglalkoztatottságot biztosító gazdasága mindenkinek jó lehetőségeket teremt. A bizalom szintje mind az intézmények iránt, mind az egyes cinberek között szintén jelentős mértékben helyreállt a kilencvenes évek elejétől a végéig eltelt időben. Az elmúlt évtizedekben tengernyi változás történt abban, amit Marx a társadalom ideológiai felépítményének nevezett. Amikor harminc évvel ezelőtt, a Nagy Szétbomlás kezdetén megjelent a Moynihan-jelentés, a mértékadó körök szinte egyöntetűen elítélték, amiért „az áldozatot vádolja” és etnocentrikus. Mára a tudós körök véleménye 180 fokot fordult: általánosan elismerik, hogy a családstruktúra és az értékek fontos szerepet játszanak a társadalmi kimenetek meghatározásában. A tudományos tanulmányok természetesen nem befolyásolják közvetlenül az emberek viselkedését, de mint Keynes egyszer felvetette, az elvont eszmék egy vagy két nemzedék alatt valamiképpen leszivárognak a tömegek gondolkodásának szintjére.

Tömerdek egyéb jel is arra mutat, hogy kulturális értelemben a mindegyre terpeszkedő individualizmus lassan véget ér, és a Nagy Szétbomlás ideje alatt elsöpört normáknak legalábbis egy része helyreáll. A kilencvenes években az Egyesült Államokban az egyik legnépszerűbb napközben sugárzott rádióműsornak dr. Laura Schlessinger a házigazdája, a hallgatók betelefonálhatnak neki, ő pedig nyers, sőt gyakran elítélő hanghordozással rendszeresen kioktatja őket, azt követelve, hogy hagyják abba az önző, élvhajász életet, és vállaljanak felelősséget házastársuk és gyermekeik iránt. Az üzenete homlokgyenest ellentétes azzal, amit a „felszabadító” terapeuták nemzedéke hirdetett, akik a hatvanas-hetvenes években azt tanácsolták az embereknek, „ismerjék meg saját érzéseiket”, és rázzák le azokat a társadalmi kötöttségeket, amelyek „személyes kiteljesedésük” útjában állnak.

A két legnagyobb demonstráció Washingtonban a kilencvenes években egy afroamerikai menet volt, az Egymillió Férfi Felvonulása, amelyet az Iszlám Nemzet nevű szervezet vezetője, Louis Farrakhan kezdeményezett, valamint az Ígéret Megtartóinak [Promise Keepers], egy konzervatív keresztény csoportnak a felvonulása. A két esemény azért érdekes számunkra, mert a felvonulók azt hangsúlyozták, hogy hanyatlik a férfiak felelősségvállalása a családjuk iránt, s nagyobb mértékben kellene eleget tenniük kötelezettségeiknek mint apáknak, pénzkeresőknek és szerepmoделleknek. Az a tény, hogy ilyen sok férfit lehetett mozgósítani a férfifelelősség kérdése ügyében, arra utal, hogy a szexuális és feminista forradalmat követően érik a felismerés a társadalom egészében, hogy valami nem volt rendjén abban, amit a társadalom elvárt a férfiaktól, és amit a férfiak elvártak maguktól.

Mind az Iszlám Nemzet, mind az Ígéret Megtartói sok iunerikai szemében szerfölköt gyanús szervezet, az első azért, mert Farrakhan és több más Iszlám Nemzet-vezető az évek során nyíltan antiszemita nézeteknek adott hangot, az utóbbi pedig azért, mert sok nő úgy gondolja, az Ígéret Megtartói azt akarják, hogy a nők újból alávetett helyzetbe kerüljenek. Az új normarendszer kiépítését célzó fenti erőfeszítések ezért merev korlátokba ütköztek: az Iszlám Nemzet azon próbálkozása, hogy „idegeneket” bűnbaknak kikiáltva növelje a közösségi szolidaritást, ütközik az amerikai liberális elvekkel; az Ígéret Megtartói nevű szervezet pedig szétesett, mert nem tudott elég pénzt gyűjteni bürokráciájának fenntartására.

Mindenesetre számímatunk rá, hogy a korlátozóbb normák kialakítását célzó konzervatív trend folytatódni fog. Ennek első oka a rend forrásainak a második részben kifejtett elméleti megközelítéséből fakad: az emberek természetüknél fogva társas lények, s amellet raciocialisak is,

akik kulturális szabályokat állítanak fel maguk számára. A természet és a racionalitás végső soron egyirránt elősegíti az olyan hétköznapi erények kialakulását, mint a tisztesség, megbízhatóság és kölcsönösség, amelyek a társadalmi tőke alapját képezik.

Nézzük meg a családi normák kérdését. Azok a normák, amelyek mind a férfiak, mind a nők családjukkal szembeni viselkedését szabályozzák, gyökeresen meg változtak a hatvanas évektől kezdve, éspedig oly módon, hogy a gyerekek látták a kárát: a férfiak elhagyták családjukat, a nők házasságon kívül szültek, és a párok gyakran felszínes és önző okokból is elváltak. A szülők, illetve a gyerekek érdekei gyakran ütköznek: azt az időt, amíg egy szülő edzésre vagy iskolába viszi a fiát vagy lányát, a munkájától kell elszakítania, vagy épp addig sem lehet a szeretőjével, esetleg nem hódolhat a hobbijának; ha valaki együtt él egy nem épp tökéletes házastárssal a gyerekek kedvéért, az megakadályozhatja, hogy új barátokat vagy szexpartnereket találjon. Ugyanakkor a szülőknek erős és természetes érdekük az is, hogy a gyerekeik minél jobban boldoguljanak. Ha be lehet bizonyítani nekik, hogy viselkedésük jelentősen rontja gyerekeik életesélyeit, valószínű, hogy racionálisán fognak viselkedni, és igyekeznek oly módon változtatni viselkedésükön, hogy az a gyerekeiknek hasznos legyen.

Egy racionális normarendszer nem alakul ki automatikusan. A Nagy Szétbomlás idején a kultúra sok olyan kognitív trükköt eszelt ki, amellyel elhomályosította az emberek előtt, hogy személyes viselkedésük milyen hatással van a hozzájuk közel állókra. A társadalomtudósok azt mondták nekik, hogy egyszülős családban felnőni nem rosszabb, mint teljes családban. A családterapeuták megnyugtatták őket, hogy a gyerekeknek is jobb, ha a szüleik elválnak, mint ha konfliktusokkal terhelt családban kell élniük. Ugyanezek a terapeuták azt mondták nekik, hogy a gyerekeik csak akkor lesznek boldogok, ha *ők* boldogok, így aztán lelkifurdalás nélkül teheték az első helyre saját igényeiket. A szülőket ráadásul bombázták a tömegkultúra képei, amelyek a szexualitást magasztalták, és a hagyományos nukleáris családot a képmutatás, az elnyomás, sőt a bűn melegágyaként ábrázolták. Ezeknek az attitűdöknek a megváltoztatása vitákat, érveléseket igényel, sőt akár olyan fajta konfliktust is, amit James Davison Hunter „kulturháborúnak” nevezett.” Amikor Dan Quayle alelnök felvetette a „családi értékek” kérdését az 1992-es elnökválasztási kampány során, és bírálta, hogy a *Murphy Brown* című tévésorozat magasztalja az egyszülős családtípust, elmondták mindenféle bigottnak és tudatlannak. De elindított egy kulturális vitát, amelynek fontos következményei lettek. Clinton elnök nem sokkal később a családi értékeket saját elnökségének egyik témájává tette (annak ellenére, hogy voltak gondjai a saját családjában), és segített abban, hogy a személyes felelősség fogalma a politikai diskurzus legitim témája legyen. Időközben gyűltek az empirikus bizonyítékok a széthullott családok ártalmas hatásaival kapcsolatban, s végül ezeket már nem lehetett a szőnyeg alá söpörni. A kilencvenes évek végére már sokkal több ember volt kész elfogadni Barbara Dafoe Whitehead véleményét, miszerint „Dan Quayle-nek igaza volt” a családok fontosságával kapcsolatban, mint öt évvel korábban.

A társadalmi rend nem áll helyre egyszerűen csak az egyének és közösségek decentralizált interakcióinak hatására; a politikának is részt kell vennie az újjáépítésében. Ez egyfelől tetteket, másfelől éppenséggel passzivitást követel a kormány részéről. Van egy világos szféra, melyben a kormány cselekedhet a társadalmi rend létrehozása érdekében - részint rendőri ereje révén, részint az oktatás fejlesztésével. A bűnözési arányszámok nem kis mértékben annak köszönhetően csökkentek, hogy börtöneiket építettek, és bezárták a bűnözőket. Annak felismerése, mint már szó volt róla, hogy a bűnözés szorosan összefügg a társadalmi tőkével, olyan újításokhoz vezetett, mint a közösségi rendfenntartás, amelynek feltehetően volt némi szerepe abban, hogy a kilencvenes években az amerikai városokban csökkent a bűnözés. A bűnözésen túl azonban a közösségi rendfenntartás nyilvánvalóan nagy hatással volt a társadalmi tőkére is azért, hogy kialakította a társadalmi rend iránti fokozott érzéket a városlakókban, és olyan embereket ösztönzött a városokba való visszaköltözésre, akik újból készek mák is megváltozhatnak. Az, hogy valaki néhány évre ki tud lépni a munkájából, hogy otthon maradjon a kisgyerekeivel, éppenséggel a tehetősebb családok státuszszimbólumává válhat; csak a munkásosztálybeli vagy a szociális segélyen élő anyák kényeszerülhetnek arra, hogy bölcsődébe és óvodába adják gyerekeiket.

A hosszú élet szintén azzal a nem várt következménnyel járhat, hogy segít csökkenteni a két nem közötti jövedelmkülönbséget. A munkával töltött élet hosszabbodása, párosulva a megnövekedett képzettségi követelményekkel és a fokozott piaci versennyel, ahhoz vezet, hogy nemigen működik többé a régi modell, miszerint az ember fiatal korában szerzett valamilyen képzettséget, s aztán azzal elboldogult egész életében. Az egész életre szóló alkalmazás ugyanabban az állásban vagy ugyanannál a vállalatnál ma már a múlté sokak számára az Egyesült Államokban. Az olyan európai országok - például Franciaország -, amelyek próbálják megőrizni az egész életre szóló alkalmazást, vagy akár igyekeznek csökkenteni a nyugdíjazási kort, azt fogják észrevenni, hogy magas állandó munkanélküliséget és hatalmas szociálpolitikai számlákat vettek a nyakukba. A nyolcvanas-ki-lencvenes években az Egyesült Államokban végrehajtott vállalati karcsúsítások sok áldozata a negyvenes vagy ötvenes évei végén járó férfi középvezető volt. Arra kényszerültek, hogy új karriert kezdjenek, vagy ha ehhez nem voltak elég rugalmasak, korai nyugdíjazással egyszerűen kihullottak a munkaerőpiacról. A jövőben, amikor az emberék túlnyomó többsége elég egészséges marad, hogy jócskán a hetvenes éveiben járva is még dolgozzon, szükséges és szokványos dologgá válik a többszöri átképzés. De azok az emberek, akik életük egy későbbi szakaszán új szaktudással új karrierbe kezdenek, nem várhatják el, hogy a piramis tetején lépjenek be újra a munkaerőpiacra; a karrierlétráról való leesés és a lefelé irányuló mobilitás valószínűleg a férfiak szokványos tapasztalata lesz. A férfi- és női jövedelmek között ma is meglévő különbség nagyrészt azzal van kapcsolatban, hogy a nők kiesnek a munkából, amikor gyerekeket nevelnek, vagyis egy alacsonyabb fizetésű „mamapályára” kerülnek. Egy olyan világban, ahol a munka fragmentáltabb, és a férfiak új karriert kezdenek idősebb korokban, a „mamapálya” talán már nem jelent olyan nagy hátrányt. Ha az anyák fokozottabban érzik, milyen fontosak a gyerekeik számára, akkor az, ami megmarad a férfiak és nők közötti jövedelmkülönbségből, talán már nem tűnik majd olyan nagy igazságtalanságnak, amely azonnali jóvátételt követel.

A technológia is segíthet lefékezni a rokoni kapcsolatok és a családi élet hanyatlását. A modern hálózatok és kommunikációs technológiák egyre inkább lehetővé teszik, hogy az emberek az otthonukban dolgozzanak. Az, hogy az otthon és a munka különböző helyen legyen, teljes egészében az ipari kor terméke. Azt megelőzően az emberek túlnyomó többsége földműves volt, és azon a földön élt, amit megművelt; bár volt munkamegosztás a családon belül, a termelés a háztartás közvetlen közelében folyt. Az ipari munka is gyakran a háztartáson belül zajlott, és a munkásokat a kiterjesztett család tagjainak tekintették. Csak az ipari kor gyárainak és hivatalainak megjelenése után kezdték a férfiak és feleségek egymástól távol tölteni napjaikat. Azzal, hogy a 20. század második felében a nők nagy számban álltak munkába, jelentősen megszorodtak az alkalmak az otthonon kívüli szexuális életre, s emiatt előtérbe került egy új probléma, a szexuális zaklatás, és a nukleáris családok helyzete még feszültebbé vált.

Manapság számtalan olyan férfit és nőt találunk, aki valamilyen karcsúsítás miatt elvesztette állását, és most az otthonában dolgozik, telefonon, faxon, e-mailen és interneten keresztül tartva kapcsolatot a külvilággal. Először talán kényelmetlenül érzik magukat, mert abban a tudathoz nőttek fel, hogy az otthon és a munkahely két külön dolog. De ez csak előítélet, tulajdonképpen még természetesebb is és jobban összhangban van azzal, amit az emberek egész történelmük során megszoktak, ha az otthon és a munkahely ugyanott van. Lehetséges, hogy a technológia, amely végtelen leleménnyel tud eleget tenni bennünk természetes vágyainktól és hajlamainktól, ez esetben helyre tudja állítani valamelyest az életnek azt a teljességét és egységét, amelyet az iparosodás elvett tőlünk.

VALLÁSI MEGÚJHODÁSOK -- RÉGEN ÉS MOST

Amint a 19. századi újjáépítés fenti vázlatja is mutatja, a vallás rendkívül fontos szerepet játszott a brit és az amerikai társadalom új, viktoriánus normarendszerének kialakításában. A viktorianizmus szorosan összekapcsolódott a protestantizmussal és a protestáns elittel, amely mindkét társadalmat vezette. Az alkoholizmus, a szerencsejátékok, a rabszolgaság, a bűnözés és a prostitúció elleni csatákban és az önkéntes intézmények sűrű hálózatának kiépítésében a methodista, kongregacionista, baptista és egyéb lelkészek és egyszerű hívek voltak a közkeletűek. Nemcsak a „templomok”,

hanem később, a 19. század második felében a közoktatásban játszott döntő szerepüket is felhasználták e kulturális célok elérésére. Japánban is hasonló volt a helyzet: a Meidzsi utáni vezetők előszeretettel használták a vallási szimbólumokat az ipari kor új viselkedési szabályainak felállításakor. A vallás szerepe a múltbeli kulturális megújulásokban felveti a kérdést, hogy hasonló lehet-e a szerepe a Nagy Szétbomlás visszafordításában is. Ha nem játszik ilyen szerepet, joggal tehetjük fel a kérdést: lesz-e egyáltalán Nagy Újjáépítés.

Egyes vallási konzervatívok azt remélik - és sok liberális attól fél -, hogy az erkölcsi hanyatlás problémája a vallási ortodoxiához való nagyarányú visszatéréssel oldódik meg; afféle nyugati változata lenne ez annak, ahogy Khomeini ajatollah egy sugárhajtású repülőgépen tért vissza Iránba. Ez azonban számos ok miatt valószínűtlen. A modern társadalmak kulturálisan annyira sokszínűek, hogy már az sem világos, ugyan melyik fajta ortodoxia kerekedhetne felül. Minden igazi ortodoxiát fenyegetésnek érezne egy sor nagy és fontos csoport a társadalomban, s így az nem juthatna túlságosan messzire, és persze a növekvő bizalmi rádiusz alapjaként sem szolgálhatna. Ahelyett, hogy egyesítené a társadalmat, egy konzervatív vallási megújulás inkább felgyorsítaná a már amúgy is súlyos fragmentálódást és erkölcsi miniaturizálódást: a különböző fajtájú protestáns fundamentalisták egymás közt vitakoznának dogmatikai kérdésekről, az ortodox zsidók még ortodoxabbak lennének, és az újabb bevándorló csoportok - a muzulmánok és a hinduk például - elkezdnék megszervezni saját politikai-vallási közösségeiket.

Sokkal valószínűbb, hogy a vallásossághoz való visszatérés szelídebb, decentralizáltabb formát ölt, amelyben a vallásos hit nem annyira egy dogma kifejezése, mint a közösség meglévő normáinak és rend iránti vágyának tükröződése. Bizonyos tekintetben ez már el is kezdődött az Egyesült Államok sok részén. A közösség nem a merev hit mellékterméke; ellenkezőleg, az emberek éppen azért jutnak el a hithez, mert közösség után vágnak. Más szavakkal az emberek nem feltétlenül nrért fognak visszatérni a vallási hagyományokhoz, mert elfogadják a kinyilatkoztatás igazát, hanem sokkal ritkább azért, mert a szekuláris világból hiányoznak a közösségek, és a társadalmi kötelek annyira lazák, hogy az ember valósággal sóvárog rituálék és kulturális tradíciók után. Nem azért fognak segíteni a szegényeken vagy szomszédaikon, mert valamely vallási doktrína ezt parancsolja nekik, hanem mert szolgálni akarják közösségüket, és úgy találják, hogy ezt vallásos hitre épülő szervezetekben tehetik a leghatékonyabban. Ősi imákat mondanak és ősrégi rituálékat végeznek, de nem azért, mert hisznek benne, hogy ezeket Istentől kapta az ember, hanem mert azt akarják, hogy gyermekeik megfelelő értékek szerint éljenek, és vágnak a rituálé nyújtotta vigaszra és a közös élmény érzésére. A vallás a rituálé forrásává válik abban a társadalomban, amelyet teljesen lecsupaszítottak minden ceremóniától, és így valójában a társadalmi kapcsolatok iránti, minden emberrel veleszületett természetes vágyódás ésszerű kifejeződése lesz. Olyasmi ez, amit a modern, racionális, szkeptikus emberek komolyan vehetnek, hasonlóan ahhoz, ahogy nemzeti függetlenségüket ünneplik, népviseletbe öltöznek, vagy olvassák saját kultúrájuk klasszikusait. Az így felfogott vallás elveszti hierarchikus jellegét, és a racionális és aracionális tekintély közti határvonal elmosódik.

Az értékeknek az az újjáépülése, amely a kilencvenes években kezdődött, és a társadalom bármiféle új normarendszerének kiépülése, amelyre a jövőben kerülhet sor, a korábban leírt normaosztályozásnak mind a négy kvadránsából kell hogy fakadjon (eddig is ez történt): a politikaiból, a vallásiból, az önszerveződésiből és a természetiből. Az állam se nem forrása minden bajnak, se nem olyan eszköz, amellyel minden baj megoldható. De a lépéseivel kicsiben is, nagyban is éppúgy csökkentheti, mint növelheti a társadalmi tőkét. Nem vagyunk annyira modernek és szekularizáltak, hogy elboldogulnánk vallás nélkül. De nem is vagyunk oly mértékben megfosztva minden velünk született erkölcsi érzéktől, hogy mindenképpen egy messiásra kellene várnunk, aki majd megvált bennünket. És a természet, amelyet folyton vasvillával üzünk, mindig újra bejön, finnyásságunkat kinevetve.

A TÁRSADALMI TŐKE ÉS A TÖRTÉNELEM

Korábban azt írtam, két fő forrása van a nagy bizalmi rádiusznak: a vallás és a politika. Nyugaton a kereszténység állította fel elsőként az emberi méltóság egyetemességének alapelvét, ezt aztán a

felvilágosodás lehozta az égből, és az egyetemes emberi egyenlőség világi doktrínájává változtatta. Ma a politikától várjuk el, hogy e tudatnak szinte a teljes terhét cipelje, és az meglepően jól megbirkózott vele. Az emberi közösségek számos olyan alapelvekre épültek már, amelyek korlátozott bizalmi rádiuszt hoznak létre, ilyenek a család, a rokonság, a dinasztikus elv, a szekta, a valóság, a faj, az etnikum és a nemzeti identitás. A felvilágosodás azt ismerte fel, hogy a közösségnek mindezek a hagyományos forrásai végső soron irracionálisak. A belpolitikában állandó társadalmi konfliktusokat szítottak, hiszen gyakorlatilag soha egyetlen olyan társadalom sem volt, amelyet homogénnek mondhatunk e tényezők bármelyike tekintetében. A külpolitikában pedig kikövezték az utat a háborúhoz, hiszen a különböző elvekre épülő közösségek folyton összeütköztek egymással a nemzetközi szinten. Csak az emberi méltóságnak - az emberek morális választásra való képességükön alapuló egyenlőségének - egyetemes elismerésére épülő politikai rendszer tudja elkerülni ezeket az irracionális jelenségeket, és ez vezethet a belső és a nemzetközi rendhez is. Kant republikánus kormányzási formája, az Amerikai függetlenségi nyilatkozat és az Alkotmány kiegészítései, Hegel egyetemes és homogén állama, az Emberi jogok egyetemes nyilatkozata és azok az alapjogok, amelyek fel vannak sorolva gyakorlatilag valamennyi mai liberális demokrácia alapttvényében - mindezekben nyert kifejeződést az egyetemes elismerésnek ez az alapelve.

Az ezekre az egyetemes liberális alapelvekre épült nemzetek meglepően rugalmasak voltak az elmúlt két évszázadban, jóllehet gyakran kellett nehézségekkel és a második probléma, mellyel a liberális társadalmaknak szembe kell nézniük, ha meg akarják őrizni kulturális alapjaikat, a technológiai változás okozta veszélyekkel kapcsolatos. A társadalmi tőke nem valami ritka és értékes áru, amit egyszer régen létrehozta a Hit Korában, és úgy adtak tovább, mint örökséget az ősi tradíciókból. Nem olyasvalami, amiből adott mennyiség van, és azt most mi, modern, világi emberek lelkifurdalás nélkül elherdáljuk. De noha a társadalmi tőke készlet folyamatosan feltöltődik, ez a folyamat nem automatikus, könnyű vagy olcsó. Ugyanaz az innováció, amely növeli a termelékenységet vagy beindít egy új iparágat, megrendít valamely létező közösséget, vagy egy egész életmódot elavulttá tesz. Azok a társadalmak, amelyek egyszer csak rálépnek a technológiai haladás mozgólépcsőjére, folyton lemaradásban érzik magukat, ahogy a társadalmi szabályok igyekeznek lépést tartani a változó gazdasági feltételekkel. A gyáripar a falvakból a városokba űzi az embereket, és elválasztja a férjeket a családjuktól, az információs technológia hatására pedig most otthagyják a városokat, s közben a nők is munkába állnak. A nukleáris családok eltűnnek a mezőgazdaság fel-találása nyomán, aztán újra visszatérnek az iparosodás következtében, majd elkezdnek széthullani a posztindusztriális korbá való átmenet idején. Az emberek idővel képesek alkalmazkodni mindezekhez a megváltozott körülményekhez, de a technológiai változás irama gyakran meghaladja a társadalmi alkalmazkodás gyorsaságát. Amikor a társadalmi tőke kínálata nem éri el a keresletet, az gyakran sokba kerül a társadalomnak.

Úgy tetszik, két folyamat zajlik egymással párhuzamosan. A politikai és gazdasági szférában a történelem progresszívnek és irányítottnak látszik, és a 20. század végén eljutott a liberális demokráciáig, ami az egyetlen járható utat jelenti a technológiailag fejlett társadalmak számára. A társadalmi és erkölcsi szférában azonban a történelem ciklikusnak látszik, a társadalmi rend hol szétfeslik, hol megújul többnemzedékes időtávlatokban. Nincs semmi, ami garantálná, hogy a ciklusban lesznek felívelő szakaszok. Az egyetlen okunk a reményre az ember roppant erejű veleszületett képessége a társadalmi rend újjáépítésére. Ennek az újjáépítésnek a sikerétől függ, hogy felfelé mutat-e a Történelem nyila.

***

A társadalmi tőke koncepció születésének pillanatától kezdve policy-orientált volt, másként a társadalmi tőke fogalom használatához nagyon gyakran társult politikai cél, ideológia és/vagy cselekvésre való készítés. Természetesen ez sokféle formát ölthetett: lehetett az oktatás társadalmi hatékonyságát növelő mozgalom, a lakóhelyi szegregáció káros hatásait elkerülni segítő egyesület, de lehetett hagyományos közösségi értéket védő kör vagy az állami és/vagy piaci túlhatalom elleni helyi vagy globális küzdelmet szolgáló kezdeményezés.

A társadalmi tőke fogalom elterjedése Robert Putnam amerikai politológusnak köszönhető. Putnam (1993a) első munkájának már a címe is erősen cselekvésorientált¹⁰, mint ahogy az utolsó fejezet utolsó mondata sem kevésbé az: „Társadalmi tőkét teremteni nem egyszerű, de a demokrácia működőképessé tételének ez a kulcsa.” (Putnam 1993a: 185). A szerző ugyanebben az évben született rövid dolgozata áthelyezi a társadalmi tőke diskurzusát az Újvilágba (Putnam 1993a), s az 1992-ben történt Los Angeles-i etnikai felfordulást a társadalmi tőke erőzójának jeleként felmutatva felhívást intéz a nemzethez, hogy cselekedjen, s ehhez melegen ajánlja a társadalmi tőke koncepcióját. Putnam maga sem rest, s a kilencvenes évek közepén útjára indítja a cselekvésorientált társadalmi tőkéépítő mozgalom elsőfűcskáját a *Saguaro Szemináriumot*.

A fentiek fényében nem meglepő, hogy már a kilencvenes évek közepén egyszerre sok helyen fedezték fel a társadalmi tőkében a társadalmi gondok megoldásának addig hiányzó kulcsát, vagyis azt a társadalmi tényezőt, amivel a szegénység, a kirekesztettség, a tévútra tévedő fejlesztések problémája megoldhatóvá válik. Olyan nagyhatású nemzetközi szervezetek, mint a Világbank vagy az OECD társadalmi tőkét elemző és fejlesztő projekteket indít, a társadalmi tőke mérésének problémáit az ENSZ statisztikai hivatala, de a legtöbb módszertani kutatásban élenjáró nemzeti statisztikai szervezete is munkatervébe illeszti, s a társadalmi tőke koncepciója megkerülhetetlenné válik a világ valamennyi agytrösztje számára. A társadalmi tőke koncepciója a nemzetközi fejlesztési szakirodalomban (különösen az USA, Nagy-Britannia, Írország, Ausztrália, Új-Zéland esetében) jó tíz éve jelen van, és az Európai Unió fejlesztési rendjébe illeszkedő II. Nemzeti Fejlesztési Terv előmunkálatai során is többször felmerült e koncepció (vagy egyes elemei) alkalmazhatóságának kérdése. Különböző agytrösztök terveiben fel-felmerül a társadalmi tőke koncepciója.

Társadalmi tőke fejlesztési koncepciók a világban: a Világbank és a Saguaro Szeminárium

A Világbank társadalmi tőke projektje a nyomor ellen folyó program része. Mivel a program alapelve, hogy a nyomort elsősorban a gazdasági növekedés, illetve a jólét emelése útján lehet leküzdeni, ezért a társadalmi tőke projekt legfontosabb előfeltevése, hogy a társadalmi tőke vagy pozitív hatással van a gazdasági növekedésre, s akkor eszközként használható a gazdasági növekedés fellendítésében, vagy hatása negatív, s akkor a társadalmi tőke e formáitól meg kell szabadítani a közösséget. A társadalmi tőkében a Világbank a már ismert és elismert tőkék (fizikai, pénz és emberi tőke) sorából eddig hiányzó elemet véli felismerni (innen származik a sokszor idézett „társadalmi tőke, mint a hiányzó kapocs” szólam (Grootaert 2001)), aminek hozzárendelése a többi tőkéhez megsokszorozhatja azok fenntartható fejlődést elősegítő hatását.

A Világbank megpróbálja felmérni, hogy a társadalmi tőke mely formái és hogyan lehetnek hasznosak a fejlesztési munkában. Ezek az alapelvek a következők:

- *A részvétel elve*: Törekednek arra, hogy a projektekből mindig legyen helyi szereplő. Ez biztosítja, hogy a projekt érzékeny legyen a helyi problémákra és a projekt a fejlesztők távozása után is életképes maradjon.
- *A helyi körülményekhez adaptált tevékenység elve*: Mivel a nyomornak mindenhol más és más oka, illetve természete van, ezért a Világbank törekszik az általános elveket a helyi viszonyokhoz illeszteni.

¹⁰ „Making democracy work”, amit akár úgy is magyarázhatunk, hogy „Előre a működőképes demokráciáért”.

- *A partnerség elve:* A Világbank létrehozta a Partnership Group-ot, amelynek feladata a projektek közötti jelenlegi és jövőbeli stratégiai együttműködés, és további külső partneri kapcsolatok felkutatása, kialakítása. Emellett a Világbank több multiszektoriális együttműködésben is részt vesz.
- *A területi koncentráció elve:* A Világbank elsődleges célja a nyomor, a szegénység csökkentése. Így projektjeit elsősorban a Harmadik Világban és Latin-Amerikában valósítja meg. Az alkalmazási területek sokszínűek, az infrastruktúrafejlesztés, a köz- és egészségügyi szolgáltatások fejlesztése, a bűnözés csökkentése, a város- és vidékfejlesztés, a vízellátás, a gazdaságfejlesztés.

A *Saguaro Szeminárium* Putnam kezdeményezésére jött létre a Harvard Egyetem John F. Kennedy Államigazgatási Iskolájában. A szeminárium célja a következő volt:

- Az adott közösségen, társadalmon belüli bizalom és összefogás szintjének alakulásáról szóló ismeretek terjesztése.
- Olyan projektek és stratégiák kidolgozása, amelyek az amerikai állampolgárok egymás közötti, illetve az amerikai állampolgárok és intézményeik közötti bizalmat és összefogás erejét növelik, erősítik.
- Párbeszéd létrehozására törekedni a különböző szakmák társadalmi tőkefejlesztési gyakorlatáról a munkahelyen és azon kívül, az amerikaiak között, illetve az amerikai állampolgárok és intézményeik között, illetve a társadalmi tőke, a vallás, az egyenlőség és sokféleség kapcsolatáról.

A *Saguaro Szemináriumot* azért hívták össze, mert Putnam és csapata szerint az elmúlt három évtizedben a társadalmi tőke erózióját figyelhetjük meg az amerikai társadalomban. Ennek jele például, hogy az 1960-as évek óta 25%-kal csökkent a választási részvétel, 30–40%-kal kevesebben végeznek önkéntes munkát politikai pártok számára, vagy más szervezeteknek, illetve bizottságoknak. Az 1970-es évek közepe óta 45%-kal csökkent azoknak az amerikaiaknak az aránya is, akik barátaikat vendégül látják otthonukban. Ennél is aggasztóbbnak látják, hogy az amerikaiak kétharmada nem bízik másokban, míg ennek aránya 60% volt 30 éve. És bár a karitatív és más nonprofit szervezetek száma nőtt, önkénteseik száma csökkent, ami komoly veszélyeket rejt magában a közszolgáltatások színvonalának, életszínvonal alakulását, az emberek közérzetének alakulását illetően. A társadalmi tőke csökkenésének legfontosabb okát egyrészt abban látják, hogy az erős civil készségekkel rendelkező generáció elöregedett, s a helyüket a kevésbé „civil” generációk veszik át, másrészt a televíziózás elterjedésében, ami elkényelmesíti az embereket és a társas szórakozás (barátok, beszélgetések stb.) helyett magányos időtöltést kínál. Az okok között szerepel továbbá a nők munkába állása is, ami Putnamék szerint gyengíti a nők családi társadalmi tőke fenntartó szerepét.

Két társadalmi tőkefejlesztési példa Magyarországról: városrehabilitáció és településközi hálózatok

Városrehabilitáció

A sikeres városrehabilitáció magyarországi programjai eddig kizárólag a fizikai környezet infrastruktúrájának megújítására törekedtek (Gerőházi *et al.* 2004; Egedy *et al.* 2005). A lakások, közterek, utak felújítására, valamint az új ingatlanok megépítésére koncentrázó programok sikeres megvalósítása után minden esetben bekövetkezett a felújított városrészek dzsentifikációja.¹¹ A megnövekedett lakásfenntartási költségek és a növekvő ingatlanárak a területek korábbi lakosságát ugyanis arra ösztönözték, hogy a felújítás előtti, vagy annál rosszabb állapotban lévő városrészekbe költözzenek. Más esetekben a hatóságok programszerűen költöztették el a beavatkozási területről az alacsonyabb státuszú lakókat. A felújított terület dzsentifikációja tehát a város más területeire helyezte át a társadalmi problémák egészét, hozzájárulva a társadalmi kirekesztés folyamatainak felerősödéséhez az érintett területeken.

¹¹ A városszociológia és az urbanisztika területén használatos kifejezést elsősorban annak a folyamatnak a leírására használják, melynek során egy fejlesztési program által érintett városi térségben a beköltözők révén emelkedik a célterület lakosságának társadalmi státusa.

Ezzel szemben a szociális városrehabilitáció külföldi példáinak gyakorlati tapasztalatait szem előtt tartva a józsefvárosi Magdolna negyed (Alföldi *et al.* 2005) és a kőbányai Bihari út térségének (VÁTI, 2005) szociális rehabilitációs programjaiba már a tervezés fázisába bevonták a helyieket és a programok célkitűzései között hangsúlyos szerepet kaptak a helyi társadalmak megerősítését szolgáló projektelemek. Ezek közül stratégiai fontosságú, hogy a célterület jelenlegi lakosságának jó része a felújítás után is a területen fog élni, azonban figyelmet fordítanak a szociális elegy kialakítására is, tehát a teljes körű depriváltságot kívánják elkerülni korlátozott számú magasabb státusú család beköltözésének elősegítése révén, ami az összekötő és az összetartó társadalmi tőke kialakulásának egyik fontos terepét biztosíthatja. A programelemek további átfogó, az egész projekthez köthető, a társadalmi tőkét közvetetten erősítő eleme, hogy a fizikai környezet megújításának feladataiba a helyieket is bevonják, növelve az iskolázottságot az ehhez szükséges szaktudás elsajátítása révén, valamint a foglalkoztatottság szintjét, még ha csak időlegesen is. A hagyományos közösségfejlesztés programelemei természetesen szintén szerephez jutnak a szociális városrehabilitációban: közösségi házak létrehozása és működtetése; a fiatalok és idősek társas érintkezésének terepeit biztosító létesítmények (klubhelyiségek, sportpályák stb.) létrehozása; a városrész közparkjainak felújítása; valamint a leszakadó rétegek felzárkózására indított programok lebonyolításának színtereit (iskolában, szociális foglalkoztatóban stb.) kialakító programok beindítása. Az összetartó társadalmi tőke erősítésének kiemelten fontos terepeit jelentik a szociális bérlakásokban élőket összefogó bérlői lakástársaságok, illetve a városnegyed lakóinak közösségét átfogó szomszédsági szervezetek. Az utóbbiak keretében megvalósulhat az összekapcsoló társadalmi tőke megerősödése is, hiszen a társadalmi kikeresztődés sok dimenziójában érintett, leszakadó városrészek polgárainak lehetősége nyílik a városrészi fórumokon arra, hogy a döntéshozókkal, a szakemberekkel, a helyi üzletemberekkel és a civil szervezetekkel együtt azonosítsák a lakóterület problémáit és meghatározzák a szociális rehabilitációs program átfogó célkitűzéseit. Az összetartó és az összekötő társadalmi tőke együttes megerősödésére számíthatunk, amennyiben a szociális városrehabilitációs program egyes projektjeit a helyiek aktív részvételével valósítják meg.

Településközi társadalmi tőke

A településközi kapcsolatrendszer a társadalmi tőke sajátos típusa, amennyiben a kapcsolat alapegysége nem egy személy, hanem egy település. A településközi kapcsolatrendszer társadalmi tőke jellege jól illusztrálható, ha gondolatkísérletképpen elképzelünk egy társadalmi tőke mentes, illetve a három társadalmi tőke típus által dominált településszerkezetet:

- A *társadalmi tőke mentes* helyzetben a települések egymástól elszigetelten, csupán a formális hierarchia által diktált szervezeti rend által előírt módon léteznek. Közös ügyeik nincsenek, információ nem áramlik közöttük, ha bármi olyan feladatuk adódik, amely kooperációt feltételez közöttük, akkor azt a felsőszintű irányítás teljes mértékben „levezényli”.
- Ha az *összetartó társadalmi tőke* dominálja a településközi kapcsolatrendszert, akkor a települések jól elhatárolt, zárt csoportokba rendeződve kooperálnak. Ezek a település-falkák hatékony érdekérvényesítésre képesek, erős „Mi”-tudatuk van, s minden település, amely nem tartozik a csoportba idegen és gyanús, esetleg egyenesen ellenséges területnek számít.
- Ha az *összekötő társadalmi tőke* az úr, akkor a települések nem csoportosulnak, hanem laza hálózatot alkotnak, amelyek nem állandóak és zártak eléggé ahhoz, hogy a települések között szorosabb együttműködés alakuljon. Az ilyen hálózatok igen alkalmasak az információ gyors és széleskörű terítésére, de nem nyújtanak alapot közös identitás létrehozására, illetve közös érdekérvényesítésre.
- S végül, ha az *összekapcsoló társadalmi tőke* a jellemző, akkor a társadalmi tőke mentes állapothoz hasonló helyzet jön létre, azzal a lényeges eltéréssel, hogy most a települések nem csupán a formális, de sokféle informális szál is fűzi a hierarchiában felettük lévőkhöz. Ily módon olyan település-falkák jönnek létre, amelyek „felfelé zártak”, tehát egy patrónus és sok, de egymással kapcsolatban alig álló kliens alkotta csoportok szerveződnek.

A Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége (TÖOSZ) 1989-ben jött létre, és 2005-ben a szövetségnek több mint 1700 települési önkormányzat, hat kistérségi, tájegységi önkormányzati érdekképviseleti szervezet, valamint nyolc megyei önkormányzat a tagja.

Ha feltételezzük, hogy a helyi önkormányzatok önmaguk, illetve az általuk képviselt települések valamilyen mértékben közösségnek tekinthetők, akkor igaz az is, hogy a TÖOSZ alapegységei eleve összetartó társadalmi tőkével jellemezhető szereplők. A TÖOSZ ehhez képest nyújt egyfajta többlet-közösségi identitást, vagyis közösen felhalmozott *összetartó társadalmi tőkét*. Továbbá működése során a helyi önkormányzatok között sokféle olyan kapcsolat épül, elsősorban térségi alapon – kistérségi és megyei szinten –, ami másként nem jött volna létre. Ennyiben tehát a TÖOSZ összekötő társadalmi tőkét is termel.

Az összetartó és az *összekötő társadalmi tőke* a különböző TÖOSZ-találkozók, konferenciák alkalmával kialakult és ápolat informális kapcsolatok is erősítik, sok esetben ismét elsősorban a szomszédos önkormányzatok vezetői között, akik egy-egy ügyben közösen alakítanak ki álláspontot. A megyei szintű összetartó-összekötő társadalmi tőke a megyei tagozatok léte által intézményesítetten képződik.

Az összekötő társadalmi tőke képzésének sajátos esete a más önkormányzati és településközi szövetségekkel való kapcsolat. Ezek terepei:

- különböző egyeztető fórumok, melyek többnyire eseti jellegűek, és létrejöttüket leginkább a kormányzattal való egyeztetések alakítják, s az úgy nevezett
- közös álláspontok egyes, az önkormányzati szféra egészét érintő kérdésben. Ezek közül kiemelkedik az éves költségvetés önkormányzatokat érintő fejezetével kapcsolatos állásfoglalás. Évek óta hagyomány, hogy a TÖOSZ szakmai alapanyagának felhasználásával alakul ki a közös álláspont, amelynek egységes képviselője és széleskörű kommunikációja segíti a kitűzött cél elérését.

A TÖOSZ összekötő társadalmi tőkéje túlnyúlik az országhatáron. Ennek egyik formája az, hogy a TÖOSZ tagja több nemzetközi önkormányzati szövetségnek is (pl.: Nemzetközi Önkormányzati Szövetség (IULA) és annak európai kontinentális szervezete, az Európai Települések és Régiók Tanácsa (CEMR)) és képviselőket delegál az Európai Unió Régiók Bizottságába. A TÖOSZ másik nemzetközi kapcsolati tőkéje a testvérvárosi kapcsolatok kialakításában és ennek európai uniós intézményesedésében érhető tetten. A TÖOSZ vesz részt a CEMR testvérvárosi bizottságában és koordinálja a magyar önkormányzatok nemzetközi együttműködési folyamatát.

A TÖOSZ a *bizalom* szintjének növelésében is nyújt társadalmi tőkét tagjai számára. Ennek alapvető mozzanata a sikeres belső működés és a kifelé megnyilvánuló presztízs bizalmogeneráló hatása. Segíti a bizalom erősödését, ha a TÖOSZ olyan szolgáltatást nyújt vagy szervez, amelyet az önkormányzatok a TÖOSZ nélkül nem tudnának vagy mernének megszervezni.

A bizalom egyik biztosítéka a *személyes kapcsolat*. Az eseti ügyekben és megállapodásokban legtöbbször ezeken keresztül érkeznek megkeresések. Ez a többlet-bizalom a személyes találkozások során való információcserének köszönhető, sokszor a beszélgetések során véletlenül értesülnek a felek a másik által adható segítségről. A bizalom kialakulását segíti a rendszeres együttlét és a rendszerszerű működés. Ezt az biztosítja, hogy a személyek tulajdonképpen egy szervezetet „személyesítenek meg”, amely az adott személy távoztása után is megmarad.

A TÖOSZ *összekapcsoló társadalmi tőkéje* a kormányzati és költségvetési szervekkel három módon intézményesedik. A TÖOSZ tagja az olyan érdekegyeztető testületeknek, amelyek a kormányzat törvénybe előírt egyeztetési kötelezettségeiből fakadnak. Ilyenek a Belügyminisztérium által szervezett költségvetési érdekegyeztető fórumok, az Országos Közszolgálati Érdekegyeztető Tanácsa (OKÉT), a Közalkalmazottak Országos Munkaügyi Tanácsa (KOMT), melyeknek egyes szakmai szabályok kialakításában és a bérfejlesztés kérdésében van kiemelkedő szerepe. Ezen kívül az önkormányzati rendszer működését érintő, általánosítható eseti ügyekben egyeztető megbeszéléseket szervez a TÖOSZ az érintett önkormányzatok és az illetékes kormányzati szereplők részvételével. Ezekben az esetekben a cél az, hogy a valóság bemutatásán keresztül segítsük a jogi szabályozás átalakítását.

E közvetítő tevékenységekben nagyon fontos a kormányzat felé irányuló személyes kapcsolatok működőképessége. A Szövetség elnöke, főtíkája és néhány elnökségi tag vesz részt leginkább az érdekérvényesítésben, aminek oka az, hogy nekik vannak leginkább kapcsolataik a kormányzati

szervek képviselőivel. Fontos azonban, hogy a TÖOSZ működésének másfél évtizede alatt megszerzett *hírneve*¹², vagyis a társadalmi tőke kikristályosodott formája az, ami lehetővé teszi, hogy ne minden esetben a személyes kapcsolat legyen a döntő.

***

Füzér Katalin, *A társadalmi tőke szerepe a városrehabilitációban*, 5, 7-15.

Manapság egyre elfogadottabbá kezd válni az a gyakorlati tapasztalatokból táplálkozó belátás, hogy a leszakadóban lévő városrészek megújítása során a lerobbant lakásállomány és a rossz állapotban lévő fizikai infrastruktúra más elemeinek rehabilitációján túlmenően szükség van az érintett helyi társadalmak megerősítésére is, hiszen tartós eredményeket csak a megújult városrészek erős közösségei garantálhatnak. Ennek megfelelően ma már elsősorban úgy emlékezünk az 1950-es évek slumfelszámolásaira, mint a társadalmi kapcsolathálózatokat a házakkal együtt leromboló programokra, melyeknek tanulságait a leszakadóban lévő városrészekre kidolgozandó rehabilitációs programoknak messzemenően figyelembe kell venniük. Az európai nagyvárosok infrastrukturális, gazdasági és társadalmi rehabilitációt is szem előtt tartó város(rész)megújítási programjait abból a szempontból vizsgáljuk az alábbiakban, hogy milyen jelentősége volt a társadalmi tőkének ezen programok megtervezésében, kivitelezésében és az elért eredmények fenntartásában.

TÁRSADALMI TŐKE A POLICY VILÁGÁBAN

A társas kapcsolathálózatok jelentőségének értékelése a „Ne romboljuk!” elvének a policy világában való széleskörű elterjedtségében ragadható meg leginkább. A szétrombolt társas kapcsolathálózatok regenerálásával, illetve a társadalmak kapcsolati hálójának sűrűbbre szövésével összefüggésben azonban már sokkal kevésbé egyértelműek a gyakorlati beavatkozás irányai, lehetőségei, sőt egyáltalán: a kívánatossága. Az alábbiakban mindenekelőtt a rombolás elkerülésének elvét kialakító tapasztalatokra térünk ki, majd összefoglaljuk a társadalmi tőke koncentrációjának növelését célzó nemzetközi, nemzeti és helyi politikák fő irányait.

Az 1950-70-es éveknek kizárólag a fizikai infrastruktúrára koncentráló slumfelszámolási programjai során az elköltöztetések következtében jelentős társadalmi rombolást is véghezvittek az érintett területeken élők kapcsolathálózatában, megfosztva őket amúgy is szűkös erőforrásaik ezen létező elemétől. Más szempontból bizonyult problémásnak a társadalmi tőke tekintetében az a típusú policy, melynek keretében szociális bérlakás negyedeket építettek nagy kiterjedésű területeken, magába zárkózó, homogén népelességgel, melyet ezáltal megfosztottak a más csoportokhoz való kapcsolódás lehetőségétől, azaz az összekapcsoló társadalmi tőke koncentrációjának növelésétől. Némely szociálpolitikai program is ráerősített a társadalmi tőke hanyatlására azzal például, hogy a munkanélküliek segélyezésénél a formális, intézményi munkakeresés színterére zárta be a klienseket, noha az adatok azt mutatják, hogy az esetek döntő többségében a munkaerőpiacra való visszakerülést az informális hálózatok, kapcsolatok teszik lehetővé. Még a hagyományos közösségépítő programok egy része is hozzájárulhat a társadalmi tőke felhalmozásának visszafogásához azzal, hogy befelé forduló, önszolgáltató, kapacitásépítő programjaikkal elzárják az érintetteket a tágabb közösségtől, amennyiben kizárólag azonos neműeket, vagy azonos etnikai háttérűeket vonnak be programjaikba.ⁱ

¹² Az így kialakult hírnév a TÖOSZ-t megszemélyesítő vezetőkre is átsugárzik. Az elnökség tagjának lenni nyomatékot ad nyilatkozataiknak, illetve lobbizásuknak akkor is, ha azt nem a TÖOSZ, hanem saját önkormányzatuk érdekében fejtik ki.

A társadalmi tőkével számot vető nemzetközi szintű politikák terén kiemelkedik a Világbank harmadik világbeli fejlesztési politikája, melynek programjaiban a helyi közösségek erőforrásaira támaszkodnak, illetve ezeket is fejlesztik a hagyományos gazdasági szektorbeli fejlesztéseken túlmenően.ⁱⁱ Például a szegénység elleni és a fenntartható fejlődést szolgáló projektek az érintettek részvételével kerülnek kialakításra és kivitelezésre, ami önmagában jelentősen hozzájárul a helyi társadalmak megerősödéséhez, illetve a szegény rétegeknek más társadalmi csoportokkal való összekapcsolásához.

A társadalmi tőkét erősíteni hivatott nemzeti politikák legfontosabb iránya a civil szféra közpénzekből történő támogatásában ragadható meg, azonban korántsem merül ki ebben. Több területen is tetten érhető a kormányok szándéka arra, hogy más módokon is ösztönözzék a polgáraikat összekötő támogató kapcsolathálózatok kialakulását és megerősödését. Néhány ország kísérletezett például az önkéntes munka főként fiatalok körében történő meghonosításával: nemcsak a kedvezményezettek, de az önkéntesek (különösen a hátrányos helyzetű rétegekből származók) számára is számos előnnyel jár a hathetestől hat hónapig terjedő, az otthontól távol, akár külföldön vállalt önkéntes munka. A más rétegekből származókkal kialakuló kapcsolatok az összekapcsoló társadalmi tőkét erősítik közvetlenül, míg a tapasztalatok szerint az önkéntes munka vállalásával szorosan összefüggő későbbi közösségi aktivitás és magas fokú bizalom közvetetten járul hozzá a társadalmi tőke koncentrációjának növekedéséhez. Ösztönzésül, a kormányok ösztöndíjként felhasználható, akár nagyszülőtől az unokának is átadható, bonuszok rendszerét vezették be, vagy egyszerűen az érettségi feltételévé tervezték tenni az önkéntes munka egy minimális óraszámában való vállalását.ⁱⁱⁱ

A politikák egy hasonló terepét jelentik a mentor programok bevezetését és elterjesztését szolgáló kormányzati intézkedések. A tapasztalatok szerint rendkívül hatékonyak bizonyultak a felnőtt mentorokat iskoláskorú gyermekekkel összekötő kezdeményezések, melyek keretében az iskolai előmenetelt támogató készségek fejlesztését, vagy magát a tanulást segítették a mentorok, esetleg anyagilag is támogatva a gyermekek iskolai tanulmányait. A mentor program révén az érintettek körében nőtt az iskolai teljesítmény, csökkent az iskolából kimaradók aránya és javultak a felvételi statisztikák. Az efféle programokat vizsgáló kutatások azonban egyértelműen rámutattak a mentoráltak stigmatizálásának veszélyére, amit egész iskolai osztályok vagy korcsoportos kiscsoportok mentorálásával lehet elkerülni, szemben azzal a gyakorlattal, mely ezekből a csoportokból kizárólag a segítségre szorulókat emeli ki. A gyermek-gyermek, illetve a fiatal-gyermek relációban végzett mentorálás előnyei legalább olyan erőteljesen érezhetőek a mentor oldalán is, akinek önbecsülése, önbizalma megnövekszik és gondolkodása rugalmasabbá válik.^{iv}

A közéleti ismeretek és készségek elsajátítását biztosító iskolai programok tartalmát is átalakították több országban, hogy a pusztán állampolgári ismereteket közvetítő oktatást kiegészítsék a „közszolgálat” végzése révén elsajátítható közéleti készségek megszerzésével. Ezeknek a programoknak a fent bemutatott közösségi önkéntes munkával, illetve a mentor programokkal történő összekötése kézenfekvőnek bizonyult.^v

A társadalmi tőke szempontjait érvényesíteni kívánó helyi politikák a városi társadalmak kisebb egységeire, a lakónegyedekre, vagy pár utcából álló szomszédsági közösségekre összpontosítanak. A helyi társadalmaknak ezen csoportjaiban a lakóhely és annak környezete, ezáltal a városi életminőség egyik legfontosabb dimenziója kerül előtérbe. A szomszédsági körök vagy csoportok létrehozásának ösztönzése nemcsak a közösségi terek (parkok, játszóterek, fiatalok találkozóhelyei) helyi erőforrásokból történő létrehozása vagy gondozása miatt fontos az önkormányzatoknak, hanem az ezekben a körökben megerősödő összetartó társadalmi tőke miatt is.^{vi} Az erős szomszédsági kapcsolatok háttérül szolgálhatnak pl. a szomszédsági polgárőrség működésének, illetve olyan internetes felületek kialakítását tehetik szükségessé, melyek információt és fórumot biztosítanak a közösségi tevékenységek (pl. utcai grill partik, környékbeli szemétszedés vagy parlagfű irtás) megszervezéséhez. A lakókörnyezetük fizikai és társadalmi dimenziójával elégedett polgárok az önkormányzathoz is nagyobb bizalommal fordulnak és aktívan rész kérnek az olyan városrendezési megoldások kialakításában, amelyek a szomszédsági interakció lehetőségét növelik: pl. gyalogos-barát útkiképzés mellett lépnek fel, szemben a kizárólag az autókat figyelembe vevő, közlekedési folyósokat és parkolókat kívánó elrendezése helyett és támogatni fogják a rövidebb utcák és zsákutcák kialakítását.^{vii}

A társadalmi tőke erősítésével kapcsolatos legnagyobb szabású megmozdulás azonban nem nemzetközi szervezetekhez, kormányokhoz vagy önkormányzati testületekhez kapcsolódik, hanem egy olyan kezdeményezéshez köthető, amelyet az a Robert Putnam hívott életre, aki kimutatta, hogy felmorzsolódóban vannak a közösségekben rejlő erőforrások az amerikai társadalomban. A diagnózis felállításával nem megelégedve, abban bele nem nyugodva összegyűjtött majd három tucat elméleti és gyakorlati szakembert, hogy a Saguaro Szeminárium^{viii} keretében ajánlásokat fogalmazzanak meg a társadalmi tőke regenerációjára az amerikai társadalomban. „Együtt jobb” címmel internetes felületet működtetnek és könyv formában is közzétették ajánlásaikat.^{ix}

Az ajánlások számos területet érintenek és konkrét javaslatokat is magukba foglalnak. Ezek közül már kitértünk a kormányzati intézkedések vagy tervek tárgyává tett oktatás területére, ahol az állampolgári ismeretek, a „közszolgálat” révén történő készségfejlesztés, illetve az önkéntes munka társadalmi tőkét növelő szerepét elemeztük. A szeminárium többi ajánlása azonban számos, eddig nem tárgyalt lehetőséget érint – az amerikai társadalom közösségeinek megerősítése céljából. Más országokban történő alkalmazásuk helyénvalóságát a helyi viszonyok ismeretében lehet eldönteni. Pl. az egyik kiemelt fontosságúnak tartott területen, a munka világával kapcsolatban megfogalmazódó ajánlásuk, miszerint a kormánynak törvényben kellene szabályoznia a rugalmas munkaidőt és a közösségi tevékenységekre fordítható munkaidő mennyiségét – nos, az előbbi tekintetben pl. sok európai ország már meg is valósította ezt a gyakorlatot.^x A városrendezési elvek területén az amerikai társadalom úgyszintén egyedül helyzetben van: a szeminárium a városi térségek és ezáltal az ingázásra fordított idő megnövekedésének megakadályozását ajánlotta, valamint a gyalogosbarát lakónegyedbeli közlekedés kialakítását és a közterek beékelését az amerikai városi térbe.^{xi} A szakemberek jelentős potenciált láttak az amerikai társadalomban megint csak sajátos szerepet betöltő vallási közösségekben való aktivitásban is.^{xii} A technológiai változásokra adott kormányzati reakciók legfontosabbika a társadalmi tőke szempontjából az lehet, hogy támogatja az olyan elektronikus szórakoztató és kommunikációs technikák elterjedését, amelyek erősítik a közösségekhez való tartozást, ahelyett, hogy elzárnák egymástól az embereket.^{xiii} A művészetek terén a fesztivál jellegű, sokakat mozgósító események szervezését tartják fontosnak a szeminárium résztvevői, míg a cégvezetők számára a vállalati közösségeken belüli és azok közötti kapcsolatok kiépítését és fenntartását szolgáló programok bevezetését ajánlották.^{xiv} A politikai részvétel növelése érdekében pedig visszatérést javasoltak a széles néprétegek aktivitására épülő politizáláshoz, felváltva az időközben a politikában dominánssá vált profikat és a pénz uralmát.^{xv}

TÁRSADALMI TŐKE ÉS A REHABILITÁCIÓS VÁROSPOLITIKA

A társadalmi tőke és a városrehabilitációs politikák összekapcsolódásának kiindulópontját az a fenti összefoglalás során csupán jelzett körülmény adja, hogy a közösségeket fenntartó társadalmi tőke egyenlőtlenül oszlik meg a társadalmi nagycsoportok között.^{xvi} A városrehabilitációs programok célterületein élők a társadalmi tőkétől különböző tőkefajtákkal szűkösebben rendelkeznek, mint a nem leszakadó városrészben élők, továbbá rendszerint egyre homogénebbé válik e tekintetben a helyi közösség. A legáltalánosabb szinten azt mondhatjuk, hogy a társadalmi tőke koncentrációjának növelése az egyik legolcsóbb és leghatékonyabb módja annak, hogy a városrehabilitációban érintett helyi társadalmak helyzete javuljon: mind az összetartó, mind a hídverő, de talán leginkább az összekötő társadalmi tőke erősítését célul kell kitűzni -- és továbbra is feltétlenül el kell kerülni a meglévő kapcsolathálózatok rombolását. A „ne rombold!” alapelvének stratégiai célkitűzésként történő figyelembe vétele mellett^{xvii} számos olyan eljárás és programelem alkalmazható a városi térségek komplex rehabilitációjának kivitelezésében, amelyek kifejezetten a társas kapcsolathálózatokra építenek, avagy segítik azok kialakulását és megerősödését ott, ahol szakadozottak.

Az Egyesült Királyság nemrégiben nemzeti politika tárgyává tette a lakónegyedek helyi partnerségek révén történő fejlesztését és ezen belül a legdepriváltabb városrészek rehabilitációjának problémáját. A 2001. januárjában közzétett program memorandum (National Strategy for Neighborhood Renewal)^{xxiii} a leszakadó városi térségek felzárkóztatását tűzi ki egyik stratégiai céljául, de a jobb helyzetben lévő városrészek számára is ajánlja speciális szervezeti megoldások bevezetését a városrészmenedzsment terén. A leszakadó városrészek esetében nélkülözhetetlennek bizonyult a program legfőbb eszköze, a „helyi stratégiai partnerség” (Local Strategic Partnership) nevű testület felállítása, amely (jogilag nem rögzített módon) összeköti a közsféra, a magán, üzleti, közösségi és önkéntes szerveződések, hogy a városrészek problémáit, szükségleteit és a megoldások stratégiai irányait közvetlen közelből lehessen áttekinteni.^{xix} A testület fő célja, hogy megfogalmazza a partnerek részéről aláírással is megerősített, „városrészi megújulás stratégiája” (Local Neighbourhood Renewal Strategy) nevű dokumentumot^{xx} és megállapodásban rögzített módon együttműködjön annak részprojektekben történő megvalósításában.

A Német Szövetségi Köztársaság hasonlóképpen nemzeti szinten ösztönzi a leszakadó városrészek rehabilitációjával kapcsolatos beavatkozások komplex szemléletét és a megfelelő szervezeti megoldások bevezetését a Sozialestadt elnevezésű program keretében.^{xxi} 1999 és 2004 között 363 városi térségben támogattak programokat, melyek kivitelezésében kulcsfontosságú szerepet játszottak az integrált rehabilitációt megszervezni és koordinálni képes városrészi programmenedzser irodák.^{xxii}

Az Európai Unió URBAN elnevezésű közösségi kezdeményezésű programjának első (1994-1999)^{xxiii} és második hullámában (2000-2006)^{xxiv} kifejezetten deprivált városi térségek rehabilitációjára szolgáló projektek támogatására került sor. A programdokumentumok ugyan hangsúlyt fektetnek a helyi társadalmak aktív részvételére, ám konkrét szervezeti megoldásokat sem a közösségi, sem az önkormányzati szinten nem javasoltak alkalmazásra annak ellenére, hogy a program egyik fő célja a tapasztaltok átadása és a legjobb gyakorlatok elterjedésének elősegítése a komplex rehabilitációs beavatkozások terén.^{xxv}

A komplex városrehabilitáció sikeres európai, többek között magyar^{xxvi}, példáit elemző és a tapasztalatokból átvehető tanulságokat leszűri igyekvő tanulmány szerint a városrészmegújítás bizonyos „munkamódszere[i]... az intézményi háttér és a gondolkodásmód jobban adaptálhatók, mint maguk a teljes modellek ... [így] célravezetőbb ... egy új modell felépítése ... a helyi körülményekhez ... illeszkedő elemek ... átvé[tele]”^{xxvii}. Az egyes elemek összehangolásának és így „a rehabilitáció sikerének egyik kulcskérdése, hogy sikerül-e összeállítani egy új, multidiszciplináris csapatot, amely új eljárásokat, munkakapcsolatokat és módszereket fejleszt ki a rehabilitáció sikere érdekében, tervezi, irányítja és koordinálja a folyamatot. A rehabilitációs team a lehető legszélesebb alapokon nyugodjon: a döntéshozók, elméleti és gyakorlati szakemberek, beruházók és a helyi lakosság is képviseltetve legyenek benne”^{xxviii}. A szervezeti együttműködésnek a tanulmány által vizsgált projektek tapasztalatai alapján nemcsak keretet, de egyfajta kenőolajat is szolgáltat a helyi partnerek szerepeit és feladatait világosan rögzítő megállapodások és szerződések rendszere: „általános jelenség, hogy azokban az országokban, ahol nem kötnek jogilag érvényes megállapodásokat, a partneri kapcsolatok gyengébben működnek és nehézségek merülnek fel az együttműködés fenntartásában”^{xxix}.

A városrehabilitációs programok sikere szempontjából különösen fontosnak bizonyult annak az elvnek az érvényesítése, hogy a városrészmegújítási törekvések a helyi társadalomra támaszkodjanak, abból induljanak ki és megerősítését ne csak a projekt egyik céljául tűzzék ki, hanem már a megvalósítás során járuljanak hozzá a helyi társadalmi tőke koncentrációjának növekedéséhez azáltal, hogy közreműködő partnerekké teszik a helyieket.^{xxx} Itt azonban nem pusztán a magukat megszervezni képes csoportok projektekbe történő bevonásáról van szó: a helyi társadalmak önszerveződésre képtelen rétegeit is meg kell szólítani a tervezés és a kivitelezés során, különösen nagy hangsúlyt fektetve a „nehezen elérhető” csoportokra. A helyi társadalom bevonására különféle gyakorlati megoldásokat kísérleteztek ki a városmegújítási programok során, melyek közül három kialakult gyakorlat bizonyult szinte mindenhol alkalmazhatónak.

A helyi társadalom összetartó társadalmi tőkéjének erősítését idézi elő a szomszédsági közösségek kialakítása. A lakóhellyel és annak környezetével kapcsolatos mindennapos problémák, illetve a lakókörnyezet minőségének javítása szolgáltatja az egy szomszédságban élők körében az

alapot arra, hogy megismerjék egymást, kialakuljon közöttük a bizalom egy olyan foka, ami lehetővé teszi az egymással való együttműködést, illetve a segítségnyújtást és annak elfogadását. Saját vagy másokkal együtt fenntartott szomszédsági irodára van szükség a kapcsolattartás fizikai terének biztosítására és a közös tevékenységek megszervezésének és lebonyolításának bázisaként. A helyi civil szervezetek bevonása eredményesnek bizonyult az irodák működtetésébe, de szükség volt az infrastruktúra önkormányzati finanszírozására. A rehabilitációs projektek építhetnek ezekre a közösségekre amikor az épület- és közterület felújítási akciókba a helyieket is bevonják saját lakásuk, háztömbjük, vagy a szomszédsághoz tartozó park, játszótér vagy nagyobb közösségi ház felújításába, karbantartásába. A későbbiekben a szomszédsági közösségekre bízható a parkok vagy játszótérek őrzése is.^{xxxix}

Az egy háztömbben élő tulajdonos vagy bérlő lakók közötti kapcsolatok kialakulását és a lakások felújítás utáni állapotának megőrzését támogatja a társasházi közösségek, illetve a bérlői lakástársaságok létrehozása. A tulajdonosi szemlélet kialakítása, illetve a bérlők hozzáállásának ehhez a szemlélethez történő közelítése kulcsfontosságú az infrastrukturális felújítást követő időszakban, mert fokozza a lakók felelősségérzetét lakókörnyezetük irányában. A társasházi közösségek vagy a bérlői lakástársaságok a tapasztalatok szerint a csoportelvárák révén ráerősítenek a kialakult felelősségérzetre.^{xxxix}

A helyi társadalmak integráltságát nagyban növeli a tapasztalatok szerint, ha a rehabilitációs program tervezése és kivitelezése során informáltabbá, érdeklődőbbé és aktívabbá válik a helyi közösség a lakónegyedbeli vagy városrészi lakossági fórumok révén. Ezen fórumok középtávon hozzák meg a tőlük várt hatást, mert a tapasztalatok szerint a célterület polgárai a tervezés és a kezdeti kivitelezés fázisában inkább passzívak, aktivitásuk azonban a megvalósítás során fokozatosan növekszik. A rehabilitációs programok tehát nem nélkülözhetik a rendszeres lakossági fórumokat egyik fázisban sem, hiszen ideális esetben maga a tervezés is a célterületen élő polgárok által megfogalmazott problémákból indul ki és a helyi kutatók és szakemberek által értékelt tényekre alapul. Mind a tervezés, mind a kivitelezés szempontjából fontos lehet, hogy a helyi polgárok bevonása elejét veszi az „ellenkezés kultúrája” kialakulásának, mivel a tapasztalatok szerint rendkívül frusztráló a polgárok számára, ha részvételük a már meghozott döntésekről való konzultációban merül ki.^{xxxix}

A kifejezetten a társadalmi tőke koncentrációjának növelését célzó programelemek abból a gyakorlati tapasztalatok alapján kialakított stratégiai elvből indulnak ki, miszerint kerülni kell a felújított városrész dzsentifikációját, azaz azt, hogy pusztán a megemelkedett lakhatási költségek miatt a beköltöző magasabb státuszú rétegek kiszorítsák az alacsonyabb jövedelemmel rendelkezőket. Ennek az elvnek azonban együttesen kell érvényesülnie azzal az összekötő társadalmi tőke szempontjából döntő fontosságú szemponttal, hogy a leszakadó városi térségekben élő alacsonyabb státuszú rétegeknek a társadalomba történő visszaintegrálása érdekében támogatni kell a helyi közösségen túlnyúló kapcsolatok kialakításának lehetőségét. Tehát az infrastrukturális felújítás előtti szociális összetétel lehetőség szerinti megtartása mellett magasabb státuszú családok számára is vonzóvá kell tenni a felújított városrészt (szociális mix).^{xxxix} Ezáltal biztosítható, hogy az összetartó társadalmi tőke létező készlete nem erodálódik a rehabilitációs program következtében, ugyanakkor a hídverő és az összekapcsoló társadalmi tőke kialakulására és megerősödésére is lehet számítani a magasabb státuszú beköltözőkkel kialakított kapcsolatok révén.

Hasonló kettős hatás várható az új városi funkciók és tevékenységek városrészbe telepítésétől, hiszen ez elősegíti a leszakadó területek és az ott élő kirekesztett rétegek reintegrálódását a város egészébe, miáltal megnyílik a hídverő, illetve az összekötő társadalmi tőke felhalmozódásának lehetősége a célterületen élők között.

A társas kapcsolathálózatok sűrűbbé szövése és intenzívebbé tétele érdekében kézenfekvőnek mutatkozott a városrehabilitációs programok szociális dimenziójában a célterület polgárainak képzettségét növelni. Az oktatási intézmények közismert társadalmi integrációs hatására, illetve a képzettség révén megnyíló munkaerő piaci lehetőségekre (és ezek további integrációs hatására) építettek a programok azon részprojektjei, amelyek keretében rendszerint a program egész személyzetének a képzését is megszervezték – hiszen a komplex városmegújítás során nemcsak a

célterület leszakadóban lévő rétegeinek, de minden közreműködőnek új ismeretekre és készségekre van szüksége.^{xxxv}

GYAKORLATI KÖVETKEZTETÉSEK ÖSSZEFOGLALÁSA A TÁRSADALMI TŐKE SZEMPONTJAIT ÉRVÉNYESÍTŐ SZOCIÁLIS VÁROSREHABILITÁCIÓS PROGRAMOK SZÁMÁRA

A városrészrehabilitációs programok tapasztalatai azt mutatják, hogy a pénzügyi források rendelkezése állása csupán szükséges feltétele a városrészmegújítási projektek megvalósításának. A programok sikerességének a pénzügyekhez fogható súlyú feltétele, hogy a tervezés és a kivitelezés fázisaiban rendelkezésre állnak-e a komplex beavatkozáshoz elengedhetetlen, az érintett szereplők között megfelelően kialakított kapcsolathálózatok.

A tervezés fázisában első ránézésre elegendőnek látszik, hogy a döntéshozó és igazgatási testületek szakértőkkel konzultáljanak és megismerkedjenek más városok ezirányú tapasztalataival. Azonban a hosszú távú siker zálogaként a szereplők és aktívan közreműködők sokkal szélesebb köre jelölhető meg, akiknek a városrehabilitációs program megtervezésének lelegejétől fogva részt kell venniük a városrész megújítását célzó tevékenységekben. A komplex rehabilitációt, azaz a leszakadó városrészek infrastrukturális és gazdasági megújításán túl a szociális rehabilitációt is célul kitűző programok számára pedig különös jelentőségű előnyökkel jár a helyi társadalmak megerősítése szempontjából pusztán az a tény, hogy a program megtervezésébe és megvalósításába a helyi polgárokat is bevonják, tehát nem csupán kedvezményezettként, hanem együttműködő partnerként tekintenek rájuk. A sikeres városrészmegújítási programok a helyi stratégiai partnerség következő típusú elemei révén voltak képesek arra, hogy az érintett szereplők egész körét bevonják és mobilizálják a programok kialakítása és kivitelezése során.

1. A célterületen elhelyezkedő **városmegújítási iroda** terepet nyújt a városrész megújítási programjának elkészítésével kapcsolatos koordinációs munkához. A **városrészi koordinátor** feladata, hogy összehangolja a helyi lakosok, közösségi szervezetek, szakmai szereplők, önkormányzati döntéshozók és tisztviselők városmegújítási koncepcióval összefüggésben lévő tevékenységét: a) helyi szükségletek, problémák, elképzelések közvetítése felfelé, valamint az információk továbbítása lefelé, b) az igazgatás, a politika, a szakemberek, valamint a helyi gazdaság és civil társadalom szereplői közötti kapcsolatok hálózatszerű megszervezése, c) moderálás, közvetítés, nyilvánosság biztosítása. Eszközök: a **városmegújítási iroda szakértőinek** segítségével a) rendszeres **városrészi fórumok** szervezése a helyi társadalom minél szélesebb köreinek elérése érdekében (beleértve pl. a nehezen elérhető csoportokat, vagy a helyi üzletembereket is), b) a **közösségi szervezetek városrészi fórumának** (civil szervezetek, egyházak, nem hagyományos közösségi szolgáltatásokat végző szervezetek) megszervezése, c) a városrész problémáit a helyi társadalomban felmérő kérdőíves kutatás; d) **szomszédsági közösségek/irodák** szerveződésének támogatása információs fórumok, képzés, források felkutatása révén; e) projektértékelés és monitoring. A városrészmegújítási terv kialakításának záró fázisában a program elemeivel kapcsolatos végső döntések meghozatalára f) **városrészmegújítási stratégiai testület** felállítása (szervezés, előkészítés), melynek tagjait fele részben a **városrészi fórum**, illetve a **közösségi szervezetek városrészi fóruma** választja (a választás lebonyolítása), másik felét pedig az alábbi önkormányzati városrehabilitációs munkacsoport delegálja.

2. A városrészrehabilitációban a városi önkormányzatnak természetesen kitüntetett szerepe van: biztosítani kell, hogy a döntéshozók és az igazgatás szereplői minden információhoz hozzájussanak és kellő időben meghozzák a szükséges döntéseket. Így aztán egy **önkormányzati megbízott** által koordinált **városrehabilitációs munkacsoport** létrehozására is szükség van az érintett területek ügyosztályainak és szakbizottságainak, illetve a program alakításában résztvevő szakembereknek a képviselőiből, valamint a részprojektek szakmai menedzsereiből. A megbízott feladata, hogy a) a munkacsoportban horizontális hálózatot hozzon létre az érintett önkormányzati szervekből (főosztályok, szakbizottságok), b) felkutassa a pénzügyi forrásokat, koordinálja és egyeztesse felhasználásukat és vezesse a pénzügyi tervezést, c) részprojekteket kezdeményezzen, d) visszacsatolást biztosítson a politikai szint felé (elsősorban rendszeres szakbizottsági és közgyűlési beszámoló formájában), e) valamint monitoring tevékenységet folytasson.

A feladatkörök részprojektenként, valamint a városrészmenedzsment szintjén szerződésben történő rögzítése fontos már a tervezési, de különösen döntő jelentőségű a városrészrehabilitáció kivitelezési fázisban. A menedzsment struktúráért való politikai felelősséget az igazgatás minél magasabb szintjére kell helyezni, ami az önkormányzati megbízott feladatkörének egy amúgy is magas tisztséget viselő, politikailag felelős személyhez történő elhelyezésével is megoldható.

3. A rehabilitációs program tervezése és megvalósítása során szükséges folyamatos információszolgáltatást kézenfekvő egy **honlap** segítségével biztosítani, melynek aktualizálása a részprojektek egyik menedzserének feladata. Minden tartalmi kérdést érintő dokumentumot elérhetővé kell tenni, beleértve a célterületen használatos nyelv(ek)re lefordított változat(oka)t is. Fórum rovatban kell biztosítani a véleményformálás és a horizontális információáramlás lehetőségét.

A felhasznált irodalom jegyzéke:

Francis Fukuyama (2000): *A nagy szétbomlás*. Budapest: Európa Kiadó.

Hegedűs Péter, Monostori Judit szerk. (2005): *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés jelzőszámai: elméleti megalapozás*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.

Központi Statisztikai Hivatal, Társadalomstatisztikai Főosztály (2006): *Jelentés a Változó Életkörülmények Adatfelvétel 2005. évi hullámáról*. Budapest: KSH.

Füzér Katalin – Gerő Márton – Sik Endre – Zongor Gábor (2006): *Társadalmi tőke és fejlesztés in Társadalmi Riport 2006*, Budapest: TÁRKI.

Füzér Katalin – Gerő Márton – Sik Endre – Zongor Gábor (2005): *A társadalmi tőke növelése fejlesztéspolitikai eszközökkel*. Budapest: TÁRKI.

Füzér, Katalin (2005): *A társadalmi tőke szerepe a városrehabilitációban*. *Acta Sociologica (Pécsi Szociológiai Szemle)* 1 (1): 5-17.

További szakirodalmak jegyzéke:

Társadalmi tőke: elmélet, empiria, fejlesztéspolitika

Alföldy György et al. (2004): *Magdolna negyed szociális városrehabilitációs program*. Budapest: Rév8 Rt.

Berman, Sheri (1997): "Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic". *World Politics*, 49, 3, April 1997.

Bettertogether: The Report of the Saguardo Seminar (2000): <http://www.bettertogether.org>

Bourdieu, Pierre (1998): „Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke”. In *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Szerk. Lengyel György, Szántó Zoltán. Budapest: Aula.

Coleman, James (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Harvard University Press. 12. fejezet: „Társadalmi tőke”. (Magyarul: „Társadalmi tőke”. In *A gazdasági élet szociológiája*. Szerk. Lengyel György, Szántó Zoltán. Budapest: Aula, 1994.)

Coleman, James (1998): „A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében”. In *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Szerk. Lengyel György, Szántó Zoltán. Budapest: Aula.

Egedy Tamás (2004): *A sikeres városrehabilitáció: gyakorlati tapasztalatok és javaslatok*. Budapest: Városrehabilitációs Kollokvium, CD-ROM.

Egedy Tamás-Kovács Zoltán-Nicola Morrison (2004), *A városrehabilitációs kezdeményezések nemzetközi tapasztalatai*. Budapest: Városrehabilitációs Kollokvium, CD-ROM.

Field, John (2003): *Social Capital*. London: Routledge.

Franke, Thomas (2003): „Quartiermanagement – Schlüsselinstrument integrierter Stadtteilentwicklung”. In: *Strategien für die Soziale Stadt*. Berlin: Deutsches Institut für Urbanistik, 170-191.

Fukuyama, Francis (2000): *Social Capital and Civil Society*. International Monetary Fund Working Paper WP/00/74, 2000 (<http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>).

Francis Fukuyama (1995a): *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press. (Magyarul: *Bizalom: a társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Ford. Somogyi Pál László. Budapest: Európa, 1997.)

Fukuyama, Francis (1995b): „Social Capital and the global economy,” *Foreign Affairs* 74(5) (1995):89-103.

Füzér, Katalin (2005): A társadalmi tőke szerepe a városrehabilitációban. *Acta Sociologica (Pécsi Szociológiai Szemle)* 1 (1): 5-17.

Gerőházi Éva et al. (2004): *A szociális városrehabilitáció: koncepció, eszközrendszer és modellkísérletek*. Budapest: Városkutatás Kft.

Giddens, Anthony (1990): *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.

Halpern, David (2005): *Social Capital*. Cambridge: Polity Press.

Harper, Rosalyn, Maryanne Kelly (2003): *Measuring Social Capital in the United Kingdom*. London: Office for National Statistics.

Körösényi András (2002): *A magyar politikai rendszer [1998]*. Budapest: Osiris.

Lin Nan (2001): Building a Network Theory of Social Capital. In: *Social Capital: Theory and Research*. Eds.: Nan Lin, Karen Cook, Ronald S. Burt, Aldine de Gruyter, New York. pp. 3-29.

Lin Nan (2001): *Social Capital*. Cambridge University Press.

Local Neighbourhood Renewal Strategies: Document Analyses and Review, Summary Report (2004): <http://www.neighbourhood.gov.uk/displaypagedoc.asp?id=183>

Luhmann, Niklas (1990): Familiarity, confidence, trust. In *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*: 94-107. Szerk. Diego Gambetta. Oxford: Basil Blackwell.

Kornai János, Susan Rose-Ackerman szerk. (2005): Tisztesség és bizalom a posztoszocialista átmenet fényében: a bizalmat érdemlő állam építése a posztoszocialista átmenet időszakában. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Kornai János, Bo Rothstein, Susan Rose-Ackerman szerk. (2005): Tisztesség és bizalom a posztoszocialista átmenet fényében: a társadalmi bizalom megteremtése a posztoszocialista átmenet időszakában. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Measurement of Social Capital (2005) Policy Research Initiative, Canada .
www.policyresearch.gc.ca/doclib/SC_Measurement_E.pdf

Mihaylova, Dimitrina (2004) *Social Capital in Central and Eastern Europe* Center for Policy Studies, CEU, Budapest.

Misztal, Barbara (1996): *Trust in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.

National Evaluation of Local Strategic Partnerships: Report on the 2004 Survey of all English LSPs (2004):

http://www.odpm.gov.uk/stellent/groups/odpm_localgov/documents/page/odpm_loggov_039427.pdf.

Offe, Claus, Susanne Fuchs (2002): „A decline of social capital?: The German case”. In *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. Ed. Robert Putnam. Oxford: Oxford University Press.

Portes, Alejandro (1998): Social Capital: Its Origin and Applications in Modern Sociology. *American Review of Sociology*, 24:1-24.

Putnam, Robert (1993): *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.

Putnam, Robert (1995): "Bowling Alone: America's Declining Social Capital", *Journal of Democracy* 6:1 (January 1995), 65-78.

Putnam, Robert (2000): *Bowling Alone: the Collapse and Revival of American Community* (New York: Simon & Schuster).

Putnam, Robert (2002): „Conclusions”. In *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. Ed. Robert Putnam. Oxford: Oxford University Press.

Putnam, Robert, Lewis Feldstein (2003): *Better Together: Restoring the American Community*. New York: Simon & Schuster.

Putzel James (1997): Accounting for the „Dark Side” of Social Capital: Reading Robert Putnam on Democracy. *Journal of International Development*, 9. (7):939-949.

Seligman, Adam (1997): *The Problem of Trust*. Princeton: Princeton University Press.

Social Capital: A Discussion Paper (2002) Performance and Innovation Unit, London
www.number-10.gov.uk/su/social%20capital/spcialcapital.pdf

Social Capital as a Public Policy Tool (2005) Policy Research Initiative, Canada
www.policyresearch.gc.ca/doclib/SC_Synthesys_E.pdf

Social Capital in Action (2005) Policy Research Initiative, Canada
www.policyresearch.gc.ca/doclib/SC_Thematic_E.pdf

Skockpol, Theda (2002): „From membership to advocacy” in *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. Ed. Robert Putnam. Oxford: Oxford University Press.

Piotr Sztompka (1999): *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rose-Ackerman, Susan (2001b): Trust and Honesty in Post-Socialist Societies. *Kyklos* 54: 415-443.

Skrabski Árpád, Kopp Mária (1999): Társadalmi beállítottság, társadalmi tőke. *Századvég* 12: 128-146.

Skrabski Árpád (2003): *Társadalmi tőke és egészségi állapot az átalakuló társadalomban*. Budapest: Corvinus.

Társadalmi integráció. In *Társadalmi helyzetkép 2002*. Budapest: KSH, 2003: 165-178.

Társadalmi integráció. In *Társadalmi helyzetkép 2003*. Budapest: KSH, 2004: 189-204.

The Policy Implications of Social Capital (2003) Forum Report No. 28, The National Economic and Social Forum, Dublin. www.nesf.ie/dynamic/docs/nesf_28.pdf

The Well-being of Nations: The Role of Human and Social Capital (2001): OECD Publishing, Centre for Educational Research and Innovation.

Tocqueville, Alexis de (1998): *A demokrácia Amerikában*. [1835-1840] Budapest: Európa.

Uncivil Society?: Contentious Politics in Post-Communist Europe. (2002) Szerk. Petr Kopecky, Cas Mudde. London: Routledge.

Utasi Ágnes (2002): *A bizalom hálója: mikortársadalmi kapcsolatok, szolidaritás*. Budapest: Új Mandátum.

Whitehead, Laurence (2001): *Demokratizálódás: elmélet és tapasztalat*. Ford. Gáthy Vera. Budapest: Kairosz.

Woolcock Michael (1998): Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework. *Theory and Society*, 27:151-208.
www.gsbwww.uchicago.edu/fac/ronald.burt/research

Wuthnow, Robert (2002): „Bidding the privileged and the marginalized?” in *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. Ed. Robert Putnam. Oxford: Oxford University Press.

Zukewich, Nancy, Douglas Norris (2005): *National Experiences and International Harmonization in Social Capital Measurement*, <http://www.stat.fi/sienagroup2005/douglas1.pdf>

Társadalmi kirekesztődés: elmélet, empiria, fejlesztéspolitika

Atkinson, Thomas (2002): *Social indicators. The EU and Social Inclusion*. New York: Oxford University Press.

Atkinson, Thomas et al. (2005): Taking forward the EU Social Inclusion Process.
http://www.ceps.lu/eu2005_lu/inclusion/report/final_report.pdf

Bukodi Erzsébet (2001): Társadalmi jelzőszámok – elméletek és megközelítések. *Szociológiai Szemle* 2:35-57.

EU-SILC (Statistics on Income and Living Conditions): Income Poverty and Social Exclusion in the EU25 (2005): http://epp.eurostat.cec.eu.int/cache/ITY_OFFPUB/KS-NK-05-013/EN/KS-NK-05-013-EN.PDF#search='EUSILC'

Ferge Zsuzsa (2000): *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.

Ferge Zsuzsa, Tausz Katalin, Darvas Ágnes (2002): *Küzdelem a szegénység és a társadalmi kirekesztés ellen*. 1. kötet. Esettanulmány Magyarországról.

Hegedűs Péter, Monostori Judit szerk. (2005): *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés jelzőszámai: elméleti megalapozás*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.

Központi Statisztikai Hivatal, Társadalomstatisztikai Főosztály (2006): *Jelentés a Változó Életkörülmények Adatfelvétel 2005. évi hullámáról*. Budapest: KSH.

Ladányi János, Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág.

Monostori Judit szerk. (2004): *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés folyamata*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.

Sen, Amartya (2003, 2004): *Társadalmi kirekesztés: fogalom, alkalmazás, vizsgálat I-II. Esély 2003, 2004.*

<http://www.szochalo.hu/szochalo/upload/esely2003.6.2327.rtf>;
http://www.szochalo.hu/szochalo/upload/esely20041_2884.rtf

Spéder Zsolt (2002): *A szegénység változó arcai*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság-Századvég.